

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR.....	3
ÖNSÖZ.....	5
GİRİŞ.....	6
A.ARAŞTIRMANIN AMAÇ VE ÖNEMİ.....	6
B. METOD.....	8
C. İKİNCİ MEŞRUTİYET DÖNEMİNE KADAR İSLAM TARİHÇİLİĞİ’NİN KISA BİR DEĞERLENDİRMESİ.....	11
1. Klasik Dönem İslâm Tarihçiliği.....	11
2. Kuruluşundan Tanzimat’a Kadar Osmanlıda Tarih Yazıcılığı.....	15
3. Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e Osmanlı Tarihçiliği.....	22

I. BÖLÜM

II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ

İSLÂM TARİHÇİLİĞİNİ ETKİLEYEN UNSURLAR

A. SİYASÎ VE FİKRÎ ORTAM.....	34
B. AVRUPA’DA TELİF EDİLEN ESERLER.....	39
C. TERCÜME ESERLER.....	42

II. BÖLÜM

II. MEŞRUTİYET DÖNEMİNDE YAZILAN BAŞLICA ESERLER

A. TELİF ESERLER.....	46
1. Şehbenderzâde Filibeli Ahmet Hilmi, <i>Târih-i İslâm</i>	46
2. Mahmut Es’ad Seydişehrî, <i>Târih-i Din-i İslâm</i>	51
3. Mahmut Esad Seydişehrî, <i>Târih-i İslâm</i>	53
4. Süreyya Avlonyalı, <i>Fitreti’l- İslâm</i>	54
5. Mehmet Esad, <i>Tahlilî ve Tenkidî Târih-i İslâm</i>	58
6. İbrahim Rıfat Hilmizâde, <i>Meşâhir-i Ashâb-ı Güzin ve Fukahâ</i>	62
7. İbrahim Rıfat Hilmizâde, <i>Hz. Ömer ve Adaleti</i>	63
8. İbrahim Rıfat Hilmizâde, <i>Hz. Hüseyin</i>	63
9. İbrahim Rıfat Hilmizâde, <i>Selahaddini Eyyübî</i>	64
10. İbrahim Rıfat Hilmizâde, <i>Ömer b. Abdülaziz Yahut Padişah Böyle Olmalı</i>	64
11. İbrahim Rıfat Hilmizâde, <i>Hz. Osman ve Şehadeti</i>	64
12. Ali Reşad – Ali Seydî, <i>Târih-i İslâm</i>	64
13. Tahir el- Mevlevî (Olgun), <i>Târih-i İslâm Sahaifinden</i>	66
14. Efdaleddin Tekiner, <i>Muhtasar İslâm Tarihi</i>	67

15. Ali Seydî, <i>Hükûmât-ı İslâmiye Târîhi</i>	68
16. Ali Seydi, <i>Aşere-i Mübeşşere'nin Tercüme-i Ahvâl ve Menâkıbı</i>	69
17. Ali Cevad, <i>Musavver Târih-i İslâm ve Mehd-i Medeniyet-i Arabistan</i>	69
18. Ubeydullah Afgâni, <i>Mucize-i Peygamberî</i>	69
19. Uşşâkî H. Hamdi, <i>Yeni Târih-i İslâm</i>	71
20. İzmirli İsmail Hakkı, <i>Târih-i İslâm</i>	72
21. Celal Nûri (İleri), <i>Hâtemü'l-Enbiyâ</i>	73
22. Mehmet Şâkir, <i>Mucizat-ı Enbiyâ</i>	81
23. Ahmet Refik Altınay, <i>Gazavât-ı Celile-i Peygamberî</i>	82
24. Lütfullah Ahmet, <i>Hayât-ı Hz. Muhammed</i>	84
25. İzmirli İsmail Hakkı, <i>Siyer-i Celile-i Nebeviyye</i>	88
26. Düzceli Yusuf Suat, <i>Akvâmü's-Siyer</i>	89
27. İsmail Ertuğrul Fenni, <i>Kitâb-ı İzâle-i Şükûk</i>	91
28. Manastırlı İsmail Hakkı, <i>Hak ve Hakikat</i>	92
B.KÜÇÜK EBATTA ESERLER	93
C. TERCÜME ESERLER	95
1. Reinhart Dozy, <i>Târih-İ İslâmiyyet</i>	95
2. Corci Zeydân, <i>Medeniyet-i İslâmiye Târîhi</i>	97
3. Seyyid Emir Ali, <i>Musavver Târih-i İslâm</i>	100

III. BÖLÜM

II. MEŞRUTİYET DEVRİNDE YAZILAN

İSLÂM TARİHİ ESERLERİNİN MUHTEVA ANALİZİ

A. PEYGAMBER TASAVVURU	102
1. Beşer Olarak Hz. Muhammed.....	105
2. Mucizeler	112
2. 1. Mirâc Mucizesi	118
3. Rahip Bahira Olayı	120
4. Garanik Hadisesi.....	120
5. Aile Hayatı.....	123
B. MEŞRUTİYETİN MEŞRULAŞTIRILMASI	125
C. İSLÂM MEDENİYETİ	133
D. İSLÂMİYET ÖNCESİ ARAP TARİHİ.....	135
E. İSLÂM TARİHİNDE TÜRK TARİHİ'NİN YERİ.....	136
F. İSLÂM TARİH YAZICILIĞINDA YENİLİK ARAYIŞLARI.....	139
G. DOZY'NİN İSLÂM TARİHİ ÜZERİNE TARTIŞMALAR	145
1. Tercümeye Karşı Yazılanlar	145
2. Eseri Savunan Yazılar.....	150
SONUÇ.....	153
BİBLİYOGRAFYA.....	156

KISALTMALAR

age.	: Adı Geçen Eser
agm.	: Adı Geçen Makale
AÜİFD.	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
c.	: Cilt
b.	: bin. İbn
bkz.	: Bakınız
çev.	: Çeviren
ÇİFD.	: Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi
der.	: Derleyen
DİA.	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
edt.	: Editör
Ens.	: Enstitü
haz.	: Hazırlayan
Hız.	: Hazret-i
İİED	: İslami İlimler Enstitüsü Dergisi
İA.	: Milli Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi
İSTEM.	: İslâm Tarih Sanat Edebiyat Musiki Dergisi
neşr.	: Neşreden
S.	: Sayı
Sad.	: Sadeleştiren
TCTA.	: Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi
Ty.	: Tarih Yok
ter.	: Tercüme
TTK.	: Türk Tarih kurumu
Üny.	: Üniversitesi
vb.	: ve benzeri

ÖNSÖZ

Tarih, hemen her toplumda ve her devirde insanlığın ilgisini çeken önemli ilim dallarından biridir. Bir anlamda tarih ilminin tarihi diyebileceğimiz tarih yazıcılığı araştırmaları son yıllarda ülkemizde ilgi gören sahalardan biridir. Bu çalışmalar gerek tarih felsefesi gerek metodoloji itibarıyla ele alınabilmektedir. Buna ilaveten belli bir tarihinin tarihçilik anlayışını belirlemeye yönelik olduğu gibi, belli bir dönemin genel tarih anlayışını belirlemeye yönelik olmaktadır. Toplumlar değişen siyasi ve sosyal şartlar gereği sürekli bir değişim içindedirler. Her alanda olduğu gibi tarihçilik de zamanın şartlarına göre şekillenmiştir. Her dönemde tarih yazıcılığını etkileyen bir takım unsurlar olmuştur. Bu durum yaşanan rejimin şeklinden, toplumsal ve kültürel sorunlara kadar farklılık gösterebilir.

Osmanlı Devleti kuruluşundan itibaren tarihçilik alanında önemli gelişmelere sahne olmuştur. Devletin ilk yıllarından itibaren tarih yazıcılığında Arap ve İran tesiri görülmektedir. Bilhassa XIX. yüzyıldan itibaren Avrupa ile siyasi ve kültürel ilişkilerin artması sonucu Batı'nın tesiri de kendini hissettirmeye başlamıştır.

Osmanlı Tarih yazıcılığı İslâm Tarih yazıcılığının bir devamı olarak kabul edilmekle birlikte XIX. yüzyılın ortalarından itibaren Osmanlılarda İslâm Tarihi adı altında müstakil eserler yazılmaya başlanmıştır. Yirminci yüzyılın başlarından itibaren bu tür kitapların gittikçe çoğaldığını görmekteyiz. II. Meşrutiyet döneminde İslâm Tarihi alanında yazılan eserler hem sayı hem de muhteva ve metod olarak farklılık arz etmektedir. Bu dönemde yazılan eserlerin büyük bir kısmının gerek metod gerek muhteva olarak Cumhuriyet dönemi İslâm Tarihçiliğine tesir etmiştir.

Bu çalışmada araştırma konusu olarak seçtiğimiz II. Meşrutiyet dönemi İslâm Tarihçiliği'nin genel karakteristiğini ortaya çıkarmaya çalışacağız.

Tarihimizde önemli bir yere sahip olan II. Meşrutiyet döneminin gerek değişik bir yönünü gerekse köklü bir geçmişe sahip tarihçiliğimizin bir dönemini özgün bir şekilde ortaya koyabildiysek, bunun bizi son derece memnun edeceğini belirtmek isteriz.

Şüphesiz her emeğin ortaya çıkmasında maddi ve manevi yardımı olan insanlar vardır. Sadece bu çalışma esnasında değil ilmî her konuda bizim yetişmemize yardımcı olan, kıymetli vakitlerini bize bir şeyler öğretmekle harcayan sayın hocalarıma sonsuz şükranlarımı sunarım. Yine bu çalışmayı yönlendiren ve her aşamasında yardım eden saygı değer hocalarım Prof. Dr. İbrahim Sarıçam, Prof. Dr. Mehmet Özdemir, Prof. Dr. Ali Birinci, Doç. Dr. Recai Doğan, Doç. Dr. Seyfettin Erşahin'e en samimi şükranlarımı sunarım. Bu konuyu seçmemde ve çalışmanın her kısmında değerli fikirlerini aldığım sayın hocam Seyfeddin Erşahin'e ayrıca teşekkür ederim.

Ayrıca tezimin bu hale gelmesinde büyük emeği geçen ve önemli katkılarda bulunan değerli hocam ve danışmanım Prof. Dr. Nesimi Yazıcı'ya teşekkür eder saygılarımı sunarım.

Mehmet ÇOG
Ankara 2004

GİRİŞ

A. ARAŞTIRMANIN AMAÇ VE ÖNEMİ

II. Meşrutiyet Dönemi Lâle Devrinden itibaren süregelen Osmanlı aydınlanmasının son halkasını oluşturmaktadır. Tanzimat'la birlikte iyice ortaya çıkan Batılılaşma hareketi devletin bütün kurumlarında ve sosyal hayatta olduğu gibi tarih yazıcılığında da kendini hissettirmiştir. Avrupa da ortaya çıkan tarih yazıcılığı usülleri Tanzimat'la birlikte gerek muhteva gerekse metod olarak ülkemizde örneklerini vermeye başlamıştır.

II. Meşrutiyet dönemi Osmanlının yıkılış dönemi olmakla birlikte bir bakıma Cumhuriyet döneminin de başlangıcı sayılmaktadır. Çünkü bu yıllardaki siyasî, sosyal ve kültürel yapılanmalar büyük ölçüde Cumhuriyet devrinde de varlığını sürdürmüştür. II. Meşrutiyet döneminde yapılan tartışmalara , devletin ve toplumun sorunlarına bir göz atıldığında, adı geçen dönemin hâlâ yaşandığını söylesek yerinde olur.

Ülkemizde II. Meşrutiyet döneminin siyasî ve fikrî hayatı hakkında bir hayli çalışma yapılmıştır. Ancak dönemin daha değişik yönlerini ele alan çalışmalara son yıllarda hız verilmiştir. Bu dönemin tarihçiliği hakkında bir takım çalışmalar yapılmıştır. Ancak bu çalışmalar daha ziyade Osmanlı ve Türk tarihi üzerinde yoğunlaşmaktadır¹. İslâm Tarihi ile alakalı ise birkaç makale ve yüksek lisans tezi çalışması bulunmaktadır².

Genel görüşe göre ülkemizde ilmî tarihçilik II. Meşrutiyet dönemi ile başlamaktadır. Bilhassa Tarih-i Osmani Encümeni'nin başlatmış olduğu hareketle, yapılan çalışmaların ilmi olmasına özen gösterilmiştir.

---

¹ Nejat Göyünç, "Tarihçiliğimizin Dünü Bugünü", **Felsefe Kurumu Semineri**, İstanbul 1985, s. 241; Enver Ziya Kral, "Tanzimat'dan Bugüne Kadar Tarihçiliğimiz", **Felsefe Kurumu Semineri**, TTK, Ankara 1977. s. 261-265; Eyüp Ertürk, **Ali Reşad ve Tarihçiliği**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Dokuz Eylül Ün. Sosyal Bilimler Ens. İzmir 1999.

² İsmail Kara, "Osmanlı-İslâm Dünyasında Yeni Tarih Telakkileri (Şehbenderzâde Örneği)", **Dergah**, S. 126, Mayıs 2000, s. 15-20; İbrahim Hatiboğlu, "Osmanlı Aydınlarınca Dozy'nin Tarih-i İslâmiyine Yöneltilen Eleştiriler", **İslam Araştırmaları Dergisi**, S. 3, Nisan 1999, s. 199-213; Yasin Yılmaz, **Şehbenderzâde Filibeli Ahmet Hilmi'nin Hayatı ve Tarihçiliği**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Ün. Sosyal Bilimler Ens. Ankara 1994.

Araştırmamızda ortaya koymaya çalıştığımız hususlardan biri; İslâm Tarih yazıcılığı yeni başlayan bu ilmi tarihçiliğin neresinde idi? Yazılan eserlerde ilmi tarihçilik kurallarına uyulmuş muydu? Yine buna paralel olarak yazılan eserlerin önceki yıllarda yazılan eserlerden ne gibi farklılıkları vardı. Anlatım tarzı olarak rivayetçi bir tarz mı kullandılar, yoksa modern tarihçiliğin gereklerine uyup olayları neden-sonuç ilişkisi içerisinde mi değerlendirdiler? Bu gibi soruların cevabı araştırmamızın temel gayesini oluşturmaktadır.

II. Meşrutiyet dönemi tercüme faaliyetlerinin yoğunlaştığı yıllardır. Ayrıca bu dönem daha sonraki yıllarda hızla çoğalacak olan İslâm Tarihi ile ilgili tercümelerin yapılmaya başladığı yıllardır. Yapılan bu tercümelerin ve Batı'daki İslâmi Tarihi çalışmalarının yazılan bu eserlere ne gibi tesirleri olduğu da amaçlarımız arasındadır. Bilhassa Dozy'nin Abdullah Cevdet tarafından tercüme edilen Târih-i İslâmiyet adlı eserinin ülkemizde büyük tartışmalar meydana getirdiği bir çok yazar tarafından belirtilmiştir³. Ancak adı geçen tercümenin bu dönemde yazılan İslâm Tarihi kitaplarına ne gibi tesirleri olduğu detaylı olarak ele alınmamıştır.

XIX. yüzyılda İslâm dünyasında tartışılan konulardan biri de İslâm dünyasının yeniden ihyası, İslâm aleminin geri kalmışlığının sebepleridir. Genel olarak ifade edersek aydınların çoğu çözümü İslâm'ın ilk dönemlerine dönüştürmektedirler. Bu amaçla bilhassa Hz. Muhammed'in ve sahabenin hayatı yeniden yorumlanmak istenmektedir. Bu değerlendirmelerden bazıları da insan hakları, demokrasi, ilim bağlamında olmaktadır. İşte bu anlayışın gereği olarak yazılan eserlerde Peygamber tasavvurunda bir değişikliğin olup olmadığı tespit etmeye çalışacağımız hususlardan biridir. Bir başka ifade ile önceki müelliflerin yaptığı gibi Hz. Muhammed daha ziyade şemâli, savaşları ve mucizeleri ön plana çıkarılarak mı anlatılıyor, yoksa sosyal ve beşerî yönü mü vurgulanmak isteniyordu?

Araştırmamızın temel amacı yukarıdaki ifadelerden de anlaşıldığı üzere belli bir dönemin tarih anlayışını ortaya koymaktır. Bu nedenle tahlil edeceğimiz

---

³ Şükrü Hanioglu, **Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi**, İstanbul 1981, s. 325

eserlerin üzerinde detaylı olarak değil, genel olarak duracağız. Yani metod, muhteva ve kaynak olarak kısaca genel bir değerlendirmesini yapacağız.

Yapacağımız çalışma II. Meşrutiyet dönemi tarihçiliğimizin önemli bir kısmı olan İslâm Tarihi çalışmalarını artaya koymasına bakımından önem arz etmektedir. Bununla birlikte Cumhuriyet döneminde yazılan İslâm Tarihi ile ilgili eserlerin prototipi II. Meşrutiyet döneminde aynen görülmektedir. Bu bakımdan İslâm Tarihi çalışmalarında bu güne kadar geçen sürede ne gibi aşamalardan geçildiğinin meydana çıkması bakımından da bu çalışma önem taşımaktadır.

B. METOD

II. Meşrutiyet tarihçileri de İslâm Tarihini bütün müslümanların ortak tarihi olarak kabul etmektedirler. Hatta bunu *Târih-i Din-i İslâm ve Târih-i İslâm* olarak ikiye ayırmaktadırlar. İslâmiyetin zuhurundan yayılmasına kadar olan ilk otuz yıllık dönemi *Târih-i Din-i İslâm*; yine İslâm'ın zuhurundan günümüze kadar olan müslüman milletlerin tarihini de *Târih-i İslâm* olarak tarif etmektedirler. Eserlerde Hz. Muhammed, Hulefâ-i Raşidin, Emevîler ve Abbasîler dönemi ağırlıklı olarak işlenmekle birlikte genel olarak diğer müslüman milletlerin tarihine de değinilmiştir. Bu bakımdan bizde İslâm Tarihi kavramını II. Meşrutiyet tarihçilerinin anladığı şekilde değerlendireceğiz. Çünkü İslam Tarihi'nin hangi dönemleri kapsadığı bugün bile hâlâ tartışma konusudur. Bazıları sadece Abbasîlerin sonuna kadar olan dönemi, bazıları ise bütün Müslümanların tarihini İslam Tarihi kavramı içinde ele almaktadırlar.

Araştırmamıza ilk önce incelemeye tabi tutacağımız eserlerin tespiti ile başladık. Çeşitli katalogların incelenmesi sonucu kırk üç adedi telif, üç tanesi de tercüme olmak üzere kırk altı eser tespit ettik. Belirlediğimiz eserlerin tamamını değil sadece araştırmamıza ışık tutabilecek özellikte olan, muhtevalı ve ilmî özelliği bulunan eserleri incelemeye aldık. Nitekim tespit ettiğimiz eserlerden yirmi altısı telif üçü'de tercüme olmak üzere yirmi dokuz tanesini tezimize konu olarak aldık. Geriye kalan çalışmaların sadece isimlerini vermekle yetindik. Zira bu eserlerin neredeyse tamamı ilk okullar ya da halk için yazılmış sayfa sayısı sınırlı küçük hacimli çalışmalardan meydana gelmektedir.

Tahlil edeceğimiz eserleri de tercüme ve telif eserler olmak üzere ikiye ayırdık. Telif eserleri bir bütünlük içinde olması gerektiğini düşünerek yazarlarına göre değil konularına göre tasnif etmeyi uygun bulduk. İlk önce genel İslâm Tarihi, daha sonra Siyer’le alakalı olanlar olmak üzere ve önem sırasına göre tahlil ettik. Hemen ardından da tercüme eserleri takdim ettik. Söz konusu eseleri tahlil ederken zamanın tarih ilminin seviyesini göz önüne bulundurarak bir değerlendirme yaptık. Bu bakımdan bazı kesin ifadelerimiz o dönemin şartlarını bağlamaktadır. Eğer tarih ilminin bu günkü seviyesine göre eserlere bakacak olursak, şüphesiz eserlerin çoğunda büyük eksiklikler ortaya çıkacaktır. II. Meşrutiyet dönemi ülkemizde ilmî tarihçiliğin başlangıcı kabul edilse de her şey yapılmış değildir. İfade edildiği gibi ilmî tarihçilik yeni başlıyordu.

Burada ilmi tarihçilik kavramına kısaca değinmek istiyoruz. Bilindiği üzere gerek Batı gerek Doğu’da XIX. yüzyılın ortalarından önce tarihçilik resmi anlayışın dışına çıkamıyordu. Yazılan eserler, istisnalar hariç rivayetçi veya nakilci tarzda yazılıyordu. Tarihi bilgiyi oluşturan malzeme de, yine ya resmî belgelerden ya da taraflı kaynaklardan meydana geliyordu. İlmî tarihçilik anlayışı ile sadece belli ve sınırlı kaynaklardan istifade yerine, arkeoloji, mimarî, para, folklor, coğrafya vb. gibi tarihe ışık tutacak her türlü malzeme tarih yazarken dikkate alınmaya başlanmıştır. Ayrıca herhangi bir olay incelenirken, sadece olayı anlatmakla kalmayıp, olayın sebep ve sonuçları açıklanarak, tahlil ve tenkit ederek ve belli bir sonuca bağlanarak izah edilmeye çalışılmıştır. Buna ilaveten, ilmi tarihçilik anlayışı gereği sadece belli hanedan veya devletin tarih değil, toplumun tarihi de tarih yazıcılığının konuları olmuştur. Daha ayrıntılı olarak ifade edebilecek ilmî tarihçiliğin genel bir tanımı bundan ibarettir. Aşağıda detaylı olarak ele alınacağı üzere II. Meşrutiyet Dönemi, Osmanlı modernleşmesinin önemli bir kesitini, oluşturduğundan ilmî tarihçilik unsuru İslam Tarihçiliğini etkileyen unsurlardan biri olmuştur.

Telif eserlerin içerisinde bir takım ders kitapları da bulunmaktadır. Biz bunları ayrı olarak ele almadık. Zira Tanzimattan itibaren olduğu gibi bazı ders kitapları halka yönelik de hazırlanmaktaydı. Bizim incelediğimiz eserlerin bir kısmı (Ali Reşad, Eftaleddin Tekiner ve Halid Uşaki’nin eserlerinde olduğu gibi

müellifleri) de belirttiği gibi daha ziyade lise, yüksek tahsil veya halk için yapılmış çalışmalardı.

Bu çalışmada öncelikle II. Meşrutiyet dönemi İslam tarihçiliği'ni genel olarak incelemek temel hedeflerimizdendir. Bu bakımdan eserler üzerinde tek tek yoğunlaşmadık. Çalışmamızda genel olarak iki metod kullandık. İlk önce incelemeye tabi tuttuğumuz eserleri muhteva ve metod bakımından genel özellikleri ile tanıttık. Bunun yanı sıra az da olsa çalışmaların kaynaklarına değindik. Çünkü bir dönemi araştırdığımızdan eserlerin detaylarına inmeği gerek görmedik. Ayrıca bazı eserler var ki, her biri ayrı çalışmaya konu olabilecek özellikte olduğundan bizim hedefimiz ve süremizin şartlarını aşmaktaydı.

İkinci olarak yazılan eserlerin muhteva analizini yaparak dönemin İslâm Tarihçiliğini ortaya koymaya çalıştık. Bu aşamada eserlerde en çok nelerin tartışıldığı, çalışmaların hangi amaçla kaleme alındığı, dönemin tarihçiliğini nelerin etkilediği gibi hususları irdelleyerek II. Meşrutiyet dönemi İslâm Tarihçiliği'nin genel özelliklerini ortaya koymaya çalıştık.

II. Meşrutiyet dönemine kadar olan Osmanlı Tarih yazıcılığını bu konuda yapılmış çalışmalardan faydalanarak değerlendirdik. II. Meşrutiyet dönemi İslâm Tarihi çalışmalarını ise, genel temayül gereği, 1908-1918 yılları ile sınırlayarak, yazılan eserleri yukarıda ifade edildiği şekilde ortaya koyduk. Ancak dönemin tarihçiliğini ortaya koymaya çalışırken sadece telif edilen eserler değil, II. Meşrutiyet döneminin önemli referansları olan süreli yayınlardan, kısmen konumuz çerçevesinde istifade ettik. Ancak bu süreli yayınları tamamını incelemek mümkün olmadı Sadece çok bilinen ve çeşitli çalışmalarda kendilerine atıf yapılan makalelerin tespiti ile mümkün olabildi. Bilindiği üzere bu dönemde yüzlerce mecmua ve gazete yayınlanmıştır. Haliyle bunların tespiti ve tarih yazıcılığı ile ilgili olanlarını seçmek ayrı bir çalışma olacak kadar geniş olması nedeniyle bu işe teşebbüs etmedik. Ancak şu bir gerçektir ki, sadece adı bilinen çok sayıdaki bu süreli yayınların tanıtılıp sosyal bilimlerin bütün sahalarında değerlendirilmesi, fikir dünyamızın daha iyi bilinmesi için çok önemlidir.

C. İKİNCİ MEŞRUTİYET DÖNEMİNE KADAR İSLÂM TARİHÇİLİĞİ'NİN KISA BİR DEĞERLENDİRMESİ

1. Klasik Dönem İslâm Tarihçiliği

İslâm Tarihçiliği'nin sistemli bir şekilde ortaya çıkışı ve muhtevalı eserlerin yazılması Abbasiler döneminde vuku bulsa da, Kur'an-ı Kerim'in nüzülü ve Hz. Muhammed'in Peygamberliği'nin başlangıcıyla bu ilmin alt yapısı oluşmaya başlamıştı. Kur'an ibret alınması maksadıyla değişik dinlere mensup kavimlerin hayat hikayelerini ve inançlarını ele alan kıssalar anlatıyordu. Böylece müslümanlar kendi kutsal kitaplarında onlarda tarih merakını uyandıracak tarihi malzemeyi hazır bulmuşlardı. Bunun yanı sıra yavaş yavaş gelişen İslâmi ilimler içinde bu tarihi olaylar birer delil olarak kullanılmıştı⁴.

İslâm Tarihçiliği esas olarak Siyer ve Megâzi yazıcılığı ile başlamıştır. Kur'an'da Hz. Muhammed'in her yönüyle örnek alınması gerektiğinin sıkça vurgulanması, dinin yegâne uygulayıcısı olması nedeniyle onun hayatının iyice bilinmesi ve kayıt altına alınması gerektiği fikrî müslümanları Siyer ve Megâzi yazıcılığına yöneltti. Siyer ve Megâzi ilminin gelişimi Hadis ilminin gelişimiyle aynıdır. Hatta bu ilimlerin ilk eserlerini verenler Hadisçiler olmuştur. Çünkü Siyer ve Megâzi ilimlerinin kaynağını hadisler oluşturmaktadır. Bunun sonucu olarak diyebiliriz ki, İslâm Tarih yazıcılığının alt yapısını oluşturan Siyer ve Megâzi ilimleri Hadis ilminin bir ürünüdür. Ancak günümüzde her ikisi de ayrı birer ilim dalı olarak gelişmiştir. İlk İslâm alimleri, ayet ve hadislerin daha iyi anlaşılmasının, ancak Hz. Peygamberin hayatı ve gazvelerinin iyi araştırılmasıyla mümkün olacağını savunuyorlardı. Hadis naklinde göz önünde bulundurulmuş râvi ve rivayetlerin titiz bir şekilde tenkid edilmesi metodu, tarih ilmine de uygulanmıştır. Böylece müslümanlar daha işin başlangıcında tarih ilminin temellerini, o devirlerde dünyanın hiçbir yerinde olmayan sağlam temeller üzerine atmışlardır. Ancak şu da bir gerçektir ki, Hadis ilminde uygulanan bu titiz araştırma usulü, ilmi tarihçiliği

⁴ Sabri Hizmetli, **İslâm Tarihçiliği Üzerine**, Ankara 1991, s. 44; Muhammed İkbâl, "Kur'an'ın Tarih Hakkındaki Görüşü", **Sebilü'r-Reşad**, İstanbul 1963, XIV/349, s. 372; İmadüddin Halil, **Kur'an'ın Tarih Yorumu**, çev: Ahmet Ağırakça, İstanbul 1988, s. 10; Süleyman Hayri Bolay, "Kur'an-ı Kerim'in Tarihe Bakışı", **Türk Kültürü Araştırmaları**, S. 48, Ankara 1985, s. 149.

tam olarak karşılamıyordu. Hatta bu usulün de tam anlamıyla kullanılmadığı ileri sürüldü. Çünkü Siyer ve Megâzi kitapları zaman ve mekanı belirtmeyen tarih eserleriydi⁵.

Urve b. ez-Zübeyr, Vehb b. Münebbih, İbni Şihab ez-Zührî, İbni İshâk, İbni Hişâm ve Vâkidî, İslâm Tarihi'nin ilk örneklerinden olan Ensâb, Siyer ve Megâzi yazıcılığının en önemli temsilcileridir. Bunların eserleri daha sonra yetişecek olan tarihçiler için, İslâm'ın ilk dönemi konusunda vazgeçilmez birer kaynak olmuşlardır. Bu ilk dönem tarihçileri kitaplarında, sadece Hz. Peygamber ve ilk dört halife dönemini konu olarak ele almışlar ve Medine'de yetişmişlerdir⁶.

Vâkidî ile beraber İslâm Tarihçiliğinin yeni bir şekil aldığı görülmektedir. Artık tarih kitaplarının gerek muhteva, gerekse anlatım tarzı olarak değişmiş ve gelişmiştir. Bu yeni tarihçiler daha ziyade Basra, Kûfe ve Irak bölgesinde yetişen ilim adamları arasından çıkmıştır. Haliyle bu yeni durumun oluşmasına tesir eden bir takım faktörler vardır. Bunların başında Emevî iktidarının sona erip yerine Abbasi'lerin gelmesidir. Bundan da daha önemli bir sebep, bu yeni ilim adamlarının yetiştiği çevrenin sosyo-kültürel yapısının farklı olmasıdır. Basra ve Kûfe, Arapların yanı sıra müslüman olan değişik milletlerin insanların mevcudiyeti nedeniyle Emevîlere karşı siyasî ve fikrî rekabetin yoğun şekilde ortaya çıktığı bir bölge özelliği taşıyordu. Bunlara ilaveten söz konusu bölgenin diğer önemli bir hususiyeti de Helenizm, Arap ve Hint kültürlerinin bulunduğu hareketli bir kültürel ortama sahip olmasıdır. Haliyle bu dönem İslâm tarihçilerinin yazmış oldukları eserlerde, gerek kabile taassubunun izleri gerekse varolan kültürlerin etkisinin olması kaçınılmazdır⁷.

Yeni nesil tarihçiler öncekilerden farklı olarak konularını daha geniş tutmuşlar, eserlerinde sadece İslâm'ın ilk devirleri değil, insanın yaradılışından

⁵ Fuat Sezgin, "İslâm Tarihi'nin Kaynağı Olmak Bakımından Hadislerin Ehemmiyeti", **İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi**, II/1, İstanbul 1953, s. 20; Talat Koçtiğit, **Hadis Tarihi**, Ankara 1997, s. 208.

⁶ Mustafa Fayda, "Siyer Sahasındaki İlk Telif Çalışmaları", **Uluslar Arası Birinci İslâm Araştırmaları Sempozyumu**, İzmir 1985, s. 366; Muhammed İbni İshak, **Siyer**, tah: Muhammed Hamidullah (Tahkik edenin ifadeleri), çev: Sezai Özel, İstanbul 1988, s. 55; Sabri Hizmetli, **a.g.e.** s. 120.

⁷ Ramazan Şeşen, **Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı**, İstanbul 1998, s. 16; İrfan Aycan-Mahfuz Söylemez, **İdeolojik Tarih Okumaları**, Ankara 1988, s. 17-19; İbrahim Sarıçam, "Kümeyt b. Zeyd el-Esedî ve Hâşimiyât'ı (I)", **AÜİFD**, S. 37, Ankara 1998, s. 203.

başlatarak kendi yaşadıkları dönemin olaylarını da kaleme almışlardır. Ayrıca bazı tarihçiler siyasî olaylarla yetinmeyip kültür tarihi ile ilgili mevzulara da değinmişlerdir. Bir dünya tarihi olma vasfına da sahip eserler veren en meşhur tarihçilerin başında Yakûbî (*Kitâbü't-Tarih, Müşâkelet en-Nas*), Taberî (*Tarih 'ü-l Umem ve'l-Mülûk, Kitabu Ahbari'r-Rasül*), Mesudî (*Kitabü't-Tenbih*). İbnü'l-Esîr (*Üsdü'l-Gabe fi Mârifeti's-Sahabe, el-Kâmil fi't-Tarih, Musul Atabegleri Tarihi, el-lübab fi tehzib el-Ensâb*) gelmektedir. İbnü'l-Esir'in eserleri Türk tarihi bakımından da, ilk dönem kaynaklar içerisinde vazgeçilmez eserlerdendir⁸.

Bahsi geçen bu tarihçiler için verdiğimiz örnekler tabî ki bunlarla sınırlı değildir. Ancak adı geçen eserler gerek türünün ilk örnekleri gerekse daha sonra gelecek tarihçilere kaynak teşkil etmeleri nedeniyle ayrı bir öneme sahiptir ve klasik dönem İslâm Tarihçiliği'nin en karakteristik özelliklerini taşımaktadırlar⁹.

Genel görüşe göre, İslâm Tarih yazıcılığı İlk dönem Siyer ve Megâzî yazıcılığını hariç tutarsak, IX. XI. ve XII. asırlar olmak üzere üç ayrı gelişme dönemi izlemiştir. Geline her dönemde tarih ilmî biraz daha gelişmiş ve zamanın ve ortamın şartlarına göre değişiklikler arz etmiştir. Yukarıda da üzerinde durulduğu üzere İslâm toplumlarının siyasî olaylarını konu olarak ele alınmasının yanı sıra kültür tarihi, herhangi bir bölgenin, milletin veya ailenin tarihi, dünya tarihi ve biyografi vb. türü yeni çalışmalar ortaya konmuştur. Ancak sonradan yetişmeler de Birûnî ve İbni Haldun İslâm Tariçiliğine metod ve zihniyet değişimi açısından yeni bir canlılık kazandırmışlardır. Her iki müellif de ortaya koymuş oldukları eserlerinde ilmi tarih anlayışını uygulamaya çalışmışlardır.

İslâm'ın ilk üç yüz yılında yazılan eserler gerek Batılı ilim adamları gerekse müslüman ilim adamları tarafından isnad, bilgilerin güvenilirliği ve muhteva gibi konularda bir takım eleştirilere tabi tutulmuşlardır. Hadis kitaplarındaki sağlam isnada ve malumata sahip olmamak, oldukça önemli olayları bile kaleme alırken şüpheli rivayetleri kullanmak, şifâî rivayetlere çokça yer vermek en çok eleştiri alan taraflarıdır. Ayrıca sonradan yetişen ve ilk dönem tarihçilerini örnek alan yeni nesil

⁸ Afşin Ünal, "İbnü'l-Esir'in el-Kâmil fi't-Târih Adlı Eseri'nin Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Açısından Önemi", *EÜFD*, Kayseri 1999, s. 175; *İA* . IX, s. 168.

⁹ Bkz. Z. Fahri Fındıkoğlu, *İbni Haldun'un Tarih Telakkisi ve Metod Nazariyesi*, İstanbul 1951, s. 70-71.

tarihçiler de faydalandıkları kitaplardaki rivayetleri hiçbir tenkide tâbi tutmadan, olduğu gibi naklederek sadece rivayetçilik yapmak, mezhep ve kabilevî taraftarlık yapmakla suçlanmaktadırlar. Ünlü tarihçi Taberî bu tür eleştirilere en çok maruz kalan müelliflerin başında gelmektedir. Kullandığı kaynaklar ve rivayetler şüpheli olduğu için, eserinin dikkatle incelenmesi gerektiği ileri sürülmüştür. Bunun yanısıra Taberî'nin çok sayıda kaynak kullanması bilinmeyen eserleri tanıtması bakımından ayrı bir değer taşımaktadır. Ayrıca Taberî sanki bu eleştirileri önceden sezmiş gibi eserinin girişinde konuya ait bir açıklama yapmıştır. Kendisi daha ziyade ele aldığı konuyla ilgili bol malumat toplamayı amaçladığını, eğer rivayetlerde bir hata varsa vebalin rivayet edende olduğunu belirtmiş ve mantıklı olanı bulup çıkarmayı okuyucuya bırakmıştır¹⁰.

Bütün bu eleştiriler günümüz ilmî tarihçiliği temel alındığında haklı görünmektedir. Tarihi bir olayı aydınlatacak çağdaş İslâm Tarihçilerinin işinin ne kadar zor olduğu, yüzlerce kaynağı ve rivayeti çok hassas bir tahlilden geçirmesi gerektiği ortadadır¹¹. Ancak şunu da belirtmek gerekir ki bu ilk dönem tarihçileri, eski dönemlere ait çok geniş bilgi ve kaynağı eserlerinde toplamaları nedeniyle, sonraki nesillere büyük bir malzeme birikimi bırakmışlardır. Burada sorulması gereken bir soru da çok sayıda eser yazan bu tarihçiler de acaba tenkid etmeyi bilmiyorlar mıydı? Yoksa zamanın siyasî ve sosyal şartları buna elvermiyor muydu? Zira aynı devirde yaşayıp iktidarı eleştiren veya olaylar üzerinde yorum yapan tarihçilerde mevcut idi. Buna birde orta çağda kilise tarihinden öteye gidemeyen Avrupa tarihçiliğini eklersek, bu yazarların yaptığı işin çağına göre hiç basit olmadığı anlaşılacaktır.

Klasik dönem İslâm Tarihçiliği gerek dil ve üslup, gerekse muhteva ve tür bakımından Osmanlı tarih yazıcılığına büyük ölçüde tesir etmiştir. Aşağıda görüleceği üzere yükselme dönemine kadar Arap ekolu etkisi hakim iken coğrafi sınırların genişlemesi ile İran tarih yazıcılığı Osmanlı'larda etkisini gösterecektir.

¹⁰ Bkz.Taberî, **Milletler ve Hükümdarlar Tarihi**, çev: Zakir Kadiri Ugan, İstanbul 1991,s.7;Bouamre Chikh, “İslâm Tarihçiliği ve Tarihlerine Bir Bakış”, ter: Nesimi Yazıcı, **AÜİFD**, 30, s. 218, Ankara 1988; Ahmet Önkal, “İslâm Tarihinde Tarafsızlık Problemi”, **İslâmi Araştırmalar**, VI/3, Ankara 1992, s. 189-197; Ramazan Şeşen, **age**, s.59-111; Sabri Hizmetli, **age**, s.129; Fuat Sezgin; **agm**, s. 35.

¹¹ Ahmet Önkal, “İslâm Tarihi Araştırmalarında Karşılaşılan Bazı Problemler,”**Günümüz Din Bilimleri Araştırmaları ve Problemleri Sempozyumu**”, Samsun 1989, s. 76.

2. Kuruluşundan Tanzimat'a Kadar Osmanlıda Tarih Yazıcılığı

Osmanlı Tarih yazıcılığı esas itibariyle İslâm Tarih yazıcılığının bir devamı olarak kabul edilmekle birlikte altı asır boyunca Osmanlı tarzı denilen yeni bir tarih anlayışının teşekkül ettiği görülmektedir. Bu bakımdan Tanzimat'a kadar olan süreç içerisinde Osmanlı Tarih yazıcılığında İslâm Tarihi'nin yeri aslında izaha muhtaç konulardan biridir. Bir başka ifade ile Osmanlı tarihçiliğinin en karakteristik türleri olan Vekâyinâmecilik, Tevârih-i Osman yazıcılığı, menâkıpnâme, şehnâme gibi türlerin içinde İslâm Tarihi'nin işlenişi nasıldı, mevcut eserler içinde hangisi genel tarihe ait, hangisi İslâm Tarihine ağırlık vermişti. Bu tür soruların cevaplandırılması gerekirdi. Bazı Osmanlı Tarihleri ve genel tarih kitaplarında yaradılıştan başlayıp yazarın devrine kadar olan dönem İslâm tarihi içerisinde değerlendirildiği bilinmektedir. Ancak İslâm Tarihi'nin hangi türde ne şekilde irdelendiği izaha kavuşturulması gereken noktalardan biridir. Gerçi İslâm Tarihi adı altında müstakil eserler Batı'nın tesiri ile Tanzimat'tan itibaren yazılmaya başlanmıştır. Ama yine de Osmanlı Tarih yazıcılığını tamamen İslâm Tarih yazıcılığının bir devamı olarak nitelendirmenin yeterli bir açıklama olmadığı kanaatindeyiz. Doğal olarak böyle bir değerlendirmenin yapılması mevcut eserlerin titizlikle incelenmesini gerektirmektedir. Bu konu ile ilgili M. H. Yınanç makalesinde Tanzimat'tan önce İslâm Tarihi ile ilgili çok sayıda eser yazıldığını ancak bu tarihten sonra ihmal edildiğini söylemektedir¹². Bu ifadelerden de Osmanlı Tarihçiliğinin sadece Osmanlı tarihini içermeyip İslâm Tarihi'nin ayrı bir yerde ele alındığı sonucuna varabiliriz. Ayrıca Osmanlı tarih yazıcılığı sadece İslâm Tarihi bağlamında değil kendi türleri içinde tartışmaya konu olmuştur. Yani Osmanlı tarih yazıcılığı vekayinâme geleneğine mi, menkibevî karaktere mi, yoksa rönesanstan beri kendini hissettiren modern tarihçilik geleneğine mi dayanmaktadır¹³.

Genel görüşe göre, Osmanlı tarih yazıcılığı, büyük ölçüde İslâm Tarihçiliğinin içinde kalmış, XVI. yüzyıla kadar hikaye ve destan tarzında halk zihniyeti ile yazılmış, kıssa ve rivayetçi özgün olmayan telif eserler meydana

¹² Mükremin Halil Yınanç, "Tanzimattan Meşrutiyete Bizde Tarihçilik", **Tanzimat**, I, İstanbul 1940. s. 585.

¹³ İlber Ortaylı, "Osmanlı Tarih Yazıcılığının Evrimi Üstüne Düşünceler", Der: Sevil Ataüz. **Türkiye'de Sosyal Bilim Araştırmalarının Evrimi**, Ankara 1986. s. 419-426,

getirilmiştir. Münecimbaşı ve Kâtip Çelebi gibi bazı istisnalar dışında genel tarih ve komşu ülkeler tarihine ait eksik ve yanlış bilgilerden oluşan çalışmalar yapmıştır. Bunların çoğu da İbranî, Süryanî ve İran rivayetlerine dayanmaktadır¹⁴.

Biz de Osmanlı tarih yazıcılığını mevcut çalışmaların ışığı altında ana hatları ile değerlendireceğiz. Bu çalışmalara göre günümüze kadar tarihçiliğimizin dört aşamadan geçtiği kabul edilmektedir. Buna göre tarihçiliğimizin aşamaları dinsel tarih anlayışı, hanedan tarih anlayışı, ırksal tarih anlayışı ve ulusal tarih anlayışı şeklinde dört aşama olarak tasnif edilmektedir.¹⁵ Osmanlı tarih yazıcılığı, devletin idaresinde dinin tesirli olması, tarih geleneğini Arap ve Fars geleneğinden alması nedeni ile dinsel tarih anlayışına dayanmaktadır. Dinsel tarih anlayışı, aynı zamanda ilahî dinlere mensup toplumların da tarih anlayışıdır. Bu anlayışa göre Müslümanlar; yaradılıştan kıyamete kadar uzanan kaderci bir tarih anlayışını benimsemişlerdir. Bu bir bakıma tarihsel determinizmdir. Tarih Allah tarafından tespit edilmiştir, geçmiş ve gelecek onun takdirindedir. Söz konusu anlayışı benimseyen müverrihler de bunun neticesi olarak tarih yazımında faydacılığı benimsemişlerdir. Amaçlarını tarihi olaylardan dini ahlaki ders çıkarmak, kıssadan hisse çıkarmak şeklinde ortaya koymuşlardır¹⁶.

Osmanlı Devlet’inde tarih yazıcılığı menâkıbnâme ve gazavatnâme türünden eserlerle ortaya çıkmıştır. Gaza ve fetih ruhu ile beslenen yeni devletin oluşmasında bu tür eserlerin ortaya çıkması olağandır. Bu tür tarih yazıcılığının ilk örnekleri Yahşi Fakih’in *Menâkıbnâmesi* ve Ahmedi’nin *Desitân-ı Tevârih-i Mülûk-i Âl-i Osman* adlı eserleridir. Bu eserler başta *Aşıkpaşazâde Tarihi* olmak üzere bir çok esere kaynak teşkil etmişlerdir. XIV. yüzyılda adı geçen eserlerin yanı sıra Hz. Adem’den itibaren peygamberlerin ve halifelerin listelerini içine alan bir girişle başlayan Selçuklu, Osmanlı, Karamanlı soylarına ait önemli olayların kaydedildiği tarihi takvimlerin de düzenlendiği görülmektedir¹⁷.

¹⁴ Mükremin Halil Yınanç, **a.g.m.**

¹⁵ Enver Ziya Kral, “Tanzimat’tan Bugüne Kadar Tarihçiliğimiz”, **Felsefe Kurumu Semineri**, TTK Ankara 1977. s. 261-265.

¹⁶ Doğan Özlem, **Tarih Felsefesi**, İstanbul 2001. s. 337.

¹⁷ Victor Menage, “Osmanlı Tarih Yazıcılığının İlk Dönemleri”, ter: Mehmet Öz, **Söğüt’den İstanbul’a**, Ankara 2000, s. 73; Halil İnalçık, **Osmanlı Tarihçiliğinin Doğuşu**, ter: Fahri Unan, **age**, s. 93; Fehmeddin Başar, “İlk Osmanlı Tarihçileri”, **Türkler**, c. II, Ankara 2002, s. 409.

XV. yüzyılın başlarından itibaren bilhassa II. Murat devriyle birlikte Osmanlı tarih yazıcılığının şekillenmeye başladığı görülmektedir. Bu devirde tarih türlerinin yanı sıra, muhteva bakımından da bir yenilik ortaya çıkmıştır. Bu dönemde tarihi eserlerin yanı sıra değişik konularda çok sayıda eser Türkçe'ye çevrilmiştir¹⁸. Ayrıca bu devirde, Türkçe çalışmalar da ortaya çıkmaya başlamıştır. Nitekim bu devirde yazılan Yazucızâde Ali'nin *Muhammediye* adlı eserinde, İslâmi inanç ve bu inanca bağlılık etkili bir şekilde işlenmiştir. Buna ilaveten Yazucızâde Ali'nin destanî özellikler taşıyan *Tevârih-i Âl-i Selçuk* namındaki eserinde Osmanlıların atası Oğuzların üstünlükleri işlenmiştir¹⁹. Bu yüzyıl tarihçilerinde dikkate değer yaklaşımlardan biri de hanedan soyunun Oğuzlara ve Hz. Muhammed'e dayandırıldığı şecerelerin uydurulmasıdır. Şehnâmeciliğin tesiri ile ortaya çıkan bu şecerelerde maksat siyâsî otoritenin meşrulaştırılması idi. Zira halifeliğin güçlü olduğu zamanlarda devlet kurulunca halifenin izni alınabiliyordu. Abbasilerden sonra halifelik otoritesi kaybolunca Müslüman tebaya karşı meşruiyet böyle sağlanmaya çalışılıyordu. Aynı şekilde çoğunluğu Türkmen boyları arasında da bu amaç hanedan soyunun Oğuzlara dayandırılması ile gerçekleştirilmeye çalışılıyordu²⁰.

Fatih dönemi her alanda olduğu gibi tarih yazıcılığında da ilerlemenin olduğu bir dönemdir. Eski eserlerin tercümesinin yanı sıra Fatih ve İstanbul'un fethi ile ilgili çok sayıda eser kaleme alınmıştır. Tursun Bey'in *Târih-i Ebu'l-Feth'i*, Ebu'l-Hayr'ın *Fetihnâmesi*, Şükrullah'ın *Faşca Behçetü't-Tevârih'i*, Enverî'nin *Düsturnâmesi* bu dönemde yazılmış en tanınmış eserlerdir²¹.

Kuruluş döneminin tarihçiliğini genel olarak değerlendirmek gerekirse, çeşitli takvim ve menakıbnâmelerden toplanan bilgilerden oluşan, kuruluş dönemine ait bilgileri ihtiva eden eserlerdir. Ayrıca ifadeler basit tasvir şeklinde

¹⁸ Ramazan Şeşen, "XV. Yüzyılda Türkçeye Tercümeleler", **XI. Türk Tarih Kongresi**, Ankara 1994. s. 900-919.

¹⁹ Nihat Azamat, **II. Murat Devri Kültür Hayatı**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1996, 170-185.

²⁰ Coşkun Üçok, "XIV. XV.Yüzyıl Tarih Kitaplarında Hanedan Soyunu", **Felsefe Kurumu Semineri**, s. 247; Colin İmber, "Osmanlı Hanedanı Efsanesi", çev: Seyfettin Erşahin, **İslâmi Araştırmalar**, 12/1, 1999, s. 17-27.

²¹ Şehabettin Tekindağ, "Osmanlı Tarih Yazıcılığı" **Bellekten**, , XXXV/140, 1971. s. 658; Ayla Demiroğlu, "Behçetü't-Tevârih", **DİA**, V/ 349; Abdülkadir Özcan, "Düsturname-i Enveri", **DİA**, X/ 49.

olup neden-sonuç ilişkisi bu yüzyılın sonuna kadar görülmez. İlk zamanlarda hemen hemen biribiri ile hiç alakası olmayan olaylar destanî veya tarihi oldukları göz önüne alınmadan acemice birbirine eklenmişlerdir²².

Osmanlılar'da tarih yazıcılığı, sistemli olarak II. Beyazıd döneminde ortaya çıkmıştır. Tarih yazıcılığında büyük bir değişimin başlangıcı sayılan dönemde dil, muhteva, şekil ve tür açısından önemli adımlar atılmış, tarihçilik sağlam bir zemine oturmuştur²³. II. Beyazıd İdrisi Bitlisî'ye Farsça, Kemalpaşazâde ve Ahmet Ruhiye'de halkın anlayacağı şekilde Türkçe Osmanlı Tarihi yazılması görevini verdi. Bilhassa İdrisi Bitlisî'nin eseri ile Osmanlılar'da yeni tarih yazıcılığı dönemi başlamış oldu. Heşt Behişt adlı eserini iki yılda tamamlayan Bitlisî, her padişahın devrine bir kısım ayırarak, eserini sekiz bölüm halinde tamamlamıştır. Bitlisî'ye kadar Osmanlı tarih yazıcılığında Türkçe hakim iken bundan sonra Farsça tarihler yazılmaya başlanmıştır. Eser gerek kendi döneminde gerekse kendinden sonra büyük bir ilgi uyandırmıştır. Ancak ağır ve ağıdalı dili nedeniyle halk tabakasına hitap etmediği için eleştiriler de almıştır. Bunlara rağmen Hoca Saadettin, Âli ve Müneccimbaşı gibi meşhur Osmanlı tarihçileri Bitlisî'den etkilenerek eserlerini yazmışlardır. Farsça eser yazarların yanı sıra, Arapça tarihçilik metodunu benimseyen müverrihler de yok değildir. Bunların başında Taşköprüzâde, Müneccimbaşı, Kâtip Çelebi ve Cenabî gelmektedir. Bu müverrihlerin eserlerini Arapça yazmış olmalarında etkili unsur, zannedildiği gibi Arapça'nın din dili olmasından kaynaklanmamaktadır. Bu konuda etken unsurun ilmî ve kişisel tercihlerin (prestij için) olduğu belirtilmektedir²⁴. Netice itibarıyla adı geçen müelliflerin eserleri Türkçe konuşulan bir ülkede, yabancı bir dille yazıldığı için fazla itibar görmemiştir. Nitekim matbanın ülkeye girişiyle bile bu eserlerin basılması ihtiyacı duyulmamıştır²⁵.

İdrisi Bitlisî'nin Farsça ve ağır bir dille eser yazma geleneğinin yanı sıra Kemalpaşazâde II. Beyazıd'ın isteği ile halkın anlayacağı dilde bir tarih yazmıştır. *Tevârih-i Âl-i Osman* adlı bu meşhur eser ilk büyük Osmanlı tarihi olarak kabul

²² Ahmet Aydın, "Osmanlılarda Tarih Yazıcılığı", *Türkler*, c. XI, Ankara 2002. s. 418.

²³ Mehmet İpşirli, "Osmanlı Tarih Yazıcılığı", *Yeni Türkiye*, c. 33, Haziran 2000, s. 616-620.

²⁴ Eyüp Baş, *Dil Tarih İlişkisi Bağlamında Osmanlı Türklerinde Tarih Yazıcılığı*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniv. İlahiyat Fakültesi 2002. s. 201.

²⁵ Eyüp Baş, *age*. S. 203.

edilmektedir. Tevârih-i Âli Osman'la Türk tarihçiliği klasik devreye girmiş ve en zirve noktaya ulaşmıştır. Eser tarihçilik açısından o zamana kadar görülen en mühim çalışma olmasına rağmen, uzun yıllar gerekli ilgiyi görmemiş, ancak sonradan kıymeti bilinmiştir. Kemalpaşazâde Osmanlı Tarihi'ni genel Türk Tarihinin bir parçası olarak gören ilk tarihçidir²⁶. Müellif eserinde yeri geldikçe, tarih felsefesi de yaparak, olayların tahliline girişmiş, devletin ilerleyişini belli kurallara bağlamaya çalışmıştır²⁷. Kemalpaşazâde önemli bir vasfı da, Türkçe eser yazmaktan kaçınan çağdaşlarının aksine Türkçe yazmakta ısrar etmesi ve bunu ıspatlamasıdır. Müellifin eseri aynı zamanda Balkanlar ve Ortadoğu ülkelerinin tarihi için de vazgeçilmez bir kaynak durumundadır. İlmi tarih anlayışı ile de İdrîsî Bitlisî'den aşağı olmadığını gösteren bir tarihçilik ortaya koymuştur²⁸.

Fatih döneminde yaygınlaşan Tevârih-i Âl-i Osman geleneği XVI. yüzyılın sonuna kadar devam etmiş ve bu türden çok sayıda eser yazılmıştır. Oruç b. Adil²⁹, Ruhî Çelebi, Hadîdî, Karaçelebizâde, Rüstem Paşa³⁰, Lütfî Paşa³¹ en meşhur Tevârih-i Âl-i Osman yazarlarıdır. Adı geçen tarihçiler içinde Lütfî Paşa, hem devlet adamı, hem de komutan olmasından dolayı ayrı bir öneme sahiptir. Çünkü devlet tecrübesi olduğu için yazdığı eserlerin kaynağı çoğu kez gözlemlerine de dayanmaktadır³². Bunların yanı sıra anonim çok sayıda Tevârih-i Âl-i Osman kaleme alınmıştır³³.

Adı geçen tarihçilerin yanı sıra XVI. yüzyılda yetişen en önemli tarihçilerin başında Hoca Saadettin ve Gelibolulu Âlî gelmektedir. Hoca Saadettin *Tacü't-Tevârih* adlı eseri ile hem önceki eserleri unutturmuş hem de kendinden sonra gelen

²⁶ Nejat Göyünç, "Tarihçiliğimizin Dünü Bugünü", **Felsefe Kurumu Semineri**, s. 241.

²⁷ Şerafettin Turan; "İbni Kemal'in Tarihçiliği ve Tarih Metodolojisi", **Şeyhu'l-İslâm İbni Kemal Sempozyumu**, Ankara 1986, s. 141-153.

²⁸ Ahmet Uğur, **İbn Kemal**, İzmir 1987, s. 24-25; İbn Kemal, **Tevârih-i Âl-i Osman VII. Defter**, haz: Şerafeddin Turan, Ankara 1957, s. LI; İbn Kemal, **Tevârih-i Âl-i Osman VIII. Defter**, haz; Ahmet Uğur, Ankara 1997.

²⁹ Franz Babinger, **age**, s. 91, 226, 67, 20.

³⁰ Franz Babinger, **age**, s.44-45.

³¹ Kayhan Atik, **Lütfî Paşa ve Tevârih-i Al-i Osman**, Ankara 2001

³² Ahmet Uğur, "Lütfî Paşa'nın Hayatı", **Türk Kültürü Araştırmaları**, XVI/12, 1977, s. 45-53; Ahmet Uğur, *Âsafnâme-i Vezir Lütfî Paşa*, **İİED**, IV, Ankara 1980, s. 243-259.

³³ Necdet Öztürk, "Anonim Tevârih-i Osmanların Kaynak Değerleri", **XII. TTK Kongresi**, Ankara 1997, c.3, s. 755-760; Franz Babinger, **age**, s. 44-47,.

eserlere önemli bir kaynak olmuştur³⁴. *Künhü'l-Ahbar* adlı eseri ile Gelibolulu Âlî, Hoca Saadettin kadar etkili bir eser meydana getirmiştir. Gelibolulu Âlî aynı zamanda olaylar üzerinde tenkidi bir yaklaşım sergileyen XVI. yüzyılın ilk tarihçisidir³⁵.

Bu yüzyılın en belirgin özelliklerinden biri de Mısır ve Suriye'nin fethinden sonra Arapça tarih yazıcılığının Osmanlı ülkesine girmesidir. Yavuz divanını Farsça şiirlerle doldurduğu için bunun etkisiyle Osmanlı müellifleri de Selim-nâmelerini Farsça, Arapça ve Türkçe yazmışlardır³⁶.

XVII. yüzyıl Osmanlı tarihçiliği deyince ilk akla gelen tarihçi Kâtip Çelebi'dir. *Fezleke*, *Cihan-nümâ* ve *Keşfü'z-zünûn* adlı eserleri ile hem muhteva hem de tarih anlayışı bakımından Osmanlı tarih yazıcılığında yeni bir çığır açmıştır. Kendinden önce yazılan eserleri çok iyi tahlil ederek kullanan müellif, aynı zamanda faydalandığı kaynakları tahlil ve tenkid de ederek tarihçiliğe yeni bir yön vermiştir³⁷. Coğrafya kitaplarını da okumuş olan Kâtip Çelebi, bu alanda müslümanların Batı'dan geri kaldığını anlayarak, bu eksikliği gidermek amacı ile *Cihan-nüma* adlı meşhur dünya tarihini yazmıştır. Bu eseri ile Kâtip Çelebi, Osmanlılar'da Yunan ve Roma tarihi ile ilgilenen ilk tarihçi olma özelliğine sahip olmuştur. Müellif tenkitçiliğini sadece ilmî eserler için kullanmamış, yeri geldikçe eserlerinde askerî ve idarî konularda devlet erkanına tenkit ve tavsiyelerde bulunan yazılar yazmıştır³⁸.

XVII. yüzyılın önemli diğer tarihçisi de İbrahim Peçevî'dir. *Peçevî Tarihi* Osmanlı tarihinin en önemli kaynaklarından bir sayılmaktadır. Eserini yazarken değişik kaynaklardan, eski gazilerin ve devlet adamlarının hatıralarından faydalanmıştır. Aynı zamanda Macar tarihinden de faydalandığı için Osmanlıda

³⁴ Hoca Sadedin, *Tâcü't-Tevârih*, İstanbul 1279; Ahmet Uğur, "Hoca Sadeddin Efendi'nin Selim-Nâmesi", *İİED*, IV, Ankara 1980, s. 225.

³⁵ Gelibolulu Mustafa Âli, *Kitâbü't-Târih Künhü'l-Ahbâr*, ter:Ahmet Uğurlu, Kayseri 1977; Mehmet Şeker, "*Gelibolulu Mustafa Âli ve Mevâidü'n-Nefâis Fi Kavâidi'l-Mecâlis*", Ankara 1997, s. 25-36.

³⁶ Ahmet Uğur, "Selim-Nâmeler", *AÜİFD*, XXII, Ankara 1978, s. 367-379; Abdullah Abacı, *Farsça Selimnameler*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniv. İlahiyat Fa-kültesi 1974.

³⁷ Bekir Kütükoğlu, *Kâtip Çelebi* "Fezlekesinin Kaynakları", İstanbul 1974, s. 2-8.

³⁸ Şehabettin Tekindağ, *agm*, s. 660.

yabancı kaynaklara ilk başvuran tarihçi olarak da nitelendirilmektedir³⁹. Peçevî bazen çok ağır tenkitlerde bulunduğu biyografî tütünden eserler de vermiştir. Örneğin *Asafnâme* müellifi Lütî Paşa'yı çok ağır bir dille eleştirmiştir⁴⁰.

XVIII. yüzyıla gelindiğinde Osmanlı tarihçiliğinde yeni bir tür olan *Vekânûvistlik* ortaya çıkmıştır. Vekânûvistler kendinden önceki dönemin olaylarını derleyerek, kendi dönemlerindeki olayları bizzat kaleme alarak kesintisiz bir tarih ortaya koydular. Devletin resmî tarihçisi olan bu şahıslar, bazen tarihçilik adına iyi şeyler ortayan koysa da zamanla bozulmuş ve tarihçiliği olumsuz yönde etkilemişlerdir⁴¹. Bu iş para karşılığı yapıldığı için, ekonomik kaygılardan dolayı zamanla övgü edebiyatına dönüşmüştür. Ancak görevden alınan Vekânûvistler tekrar bu göreve gelmek için tenkitçi bir yaklaşımla olayları yazmaktan geri durmamışlardır⁴². Vekânûvistlerin ilki Osmanlı Tarihçiliğinin de önemli simalarından olan Halepli Mustafa Naîmâ'dır. Astronomi ve Tarih ilminde usta bir bilim adamı olan Naîma yaşamı boyunca devlet büyüklerinden de destek almıştır. Yazmış olduğu Osmanlı Tarihi, Türkçe tarih yazıcılığının en iyi örneklerinden sayılmaktadır. Ayrıca tarih ve tarih felsefesine dair çeşitli alimlerin fikirlerini iyi bir üslup ile anlatmış olan Naîmâ, ilmî tarihçilik kurallarına uyarak olayları sebep ve sonuç bağlamında değerlendirmiştir⁴³.

Naîmâ'dan başka Vekânûvistler içinde Vâsîf efendi, Şanizâde Atâullah Efendi, Râşid, ve Ahmet Cevdet Paşa gibi, önemli eserleri bulunan tarihçiler de mevcuttur. Vekânûvistliğin son bulmasına en büyük etki eden unsurlardan biri de muhtemelen ilk resmî gazete olan *Takvim-i Vekâyi'nin* yayın hayatına girmesidir. Zira halkın soradan öğreneceği olaylar gazete sayesinde günü gününe halka ulaşmıştır⁴⁴.

³⁹ Franz Babinger, *age*, s.211-214.

⁴⁰ İlber Ortaylı, "Türk Tarihçiliğinde Biyografi İnşası ve Biyografik Malzeme Sorunsalı", **Osmanlıdan Cumhuriyete, Problemler, Araştırmalar, Tartışmalar**, İstanbul 1999, s. 58.

⁴¹ Bekir Kütükoğlu, "Vekânûvist", **İA**, XVIII/271.

⁴² İlber Ortaylı, "Osmanlı Tarih Yazıcılığının Evrimi Üstüne Düşünceler", *age*, s. 421.

⁴³ Cavid Baysun, "Naîmâ", **İA**, IX/ 317.

⁴⁴ Mehmet İpşirli, *agm*, s. 622; Nesimi, Yazıcı **Takvim-i Vekâyi**, Ankara 1995.

XVIII. yüzyılda matbanın kurulması ve İbrahim Müteferrika'nın tercüme faaliyetleri ile tarih yazıcılığında da ilerlemeler olmuştur. Arapça ve Farsça'dan eserler tercüme edilerek ve çok sayıda tarih kitabı neşredilmeye başlanmıştır⁴⁵.

XIX. yüzyıl çok alanda olduğu gibi tarihçilik alanında da yeni gelişmelerin olduğu bir dönemdir. Batı'da gelişen araştırmacı ve neden nasılcı ilmî tarihçilik her ne kadar II. Meşrutiyet'le birlikte gelişmiş ise de, bu yüzyılın başlarından itibaren Osmanlı'da da Ahmet Cevdet ve Şanîzâde örneğinde olduğu gibi, ilmî tarihçilik örnekleri veren tarihçiler yetişmiştir.

XIX. yüzyılda ortaya çıkan yeni bir tarih yazıcılığı türü vardır ki bu da *Salnâme* 'lerdir. Daha sonraları *Nevsâl* adını alan bu kaynaklar, geçmiş yılların kısa bir özetini vermekle beraber, aslında ait olduğu yılın önemli olaylarını özetleyen yıllıklardır. Son dönem Osmanlı tarihçiliğinin önemli kaynaklarından olan Salnâmeler genelde devlet tarafından hazırlanmakla birlikte, bazen özel kuruluşlar tarafından da hazırlanmıştır⁴⁶.

Tanzimat dönemine kadar çok kısa bir değerlendirmesini yaptığımız Osmanlı tarihçiliği şüphesiz bunlarla sınırlı değildir. Anlatılanlar Osmanlı tarihçiliğinin gelişimi üzerine sadece kısa bir fikir verecek mahiyettedir. Ancak tarihçiliğimiz üzerine yapılan araştırmalara bakıldığında, herhangi bir dönemin ya da tarihçilik türünün titiz bir çalışma gerektirdiği ortadadır. Bu sahada şimdiye kadar çok iyi tetkikler yapılmıştır. Ancak Osmanlı tarih yazıcılığını başlangıçtan sonuna kadar sistemli bir şekilde derleyen toplu bir araştırmaya ihtiyacı olduğu da kaçınılmazdır. Yazılanlar ya bir sempozyum, ya da bir makale seviyesinde belli dönemi veya belli türleri ele alan çalışmalardır.

3. Tanzimat'dan II. Meşrutiyete Osmanlı Tarihçiliği

Tanzimat dönemi, Osmanlı tarihçiliğinde önemli bir dönüm noktasıdır. Bu dönemde geleneksel tarih anlayışı sürmekle birlikte, Batı tesiri ile bütün kurumlarda ve fikrî alanda önemli gelişmeler meydana geldiği gibi, tarihçilik alanında da gelişmeler olmuştur. Klasik anlamda Osmanlı tarihleri yazıldığı gibi Şehir tarihleri,

⁴⁵ Mehmet İpşirli, "Lâle Devrinde Teşkil Edilen Tercüme Heyetine Dair Bazı Gözlemler", **Osmanlı İlimi ve Mesleki Cemiyetleri**, İstanbul 1987. s. 25-34.

⁴⁶ Fehmettin Başar, "Tarihimizin XIX. Yüzyıl Kaynakları", **Tarih ve Medeniyet**, S. 44, Ekim 1994, s. 48.

Genel tarihler, Monografi türü eserler de kaleme alınmıştır. İlmî tarihçiliğin ilk örnekleri ortaya çıkmakla birlikte, devletin yapısından dolayı hanedan tarih anlayışının egemen olduğu görülmektedir. Bu amaçla dağılmakta olan devleti kurtarmak amacı ile Osmanlı hanedanı etrafında, ırk ve mezhep ayrımı gözetmeksizin, değişik milletleri bir arada tutmak, yapılan tarihçiliğin ana hedefiydi. Padişah aynı zamanda bütün Müslümanların da Halifesi olması nedeniyle, dinsel tarih anlayışı da devam ettiriliyordu⁴⁷. Aslında ele alacağımız eserlerin bir kısım Tanzimat'tan önce yazılmaya başlamış olmakla birlikte, basımı ve meşhur olması Tanzimat'tan sonra olmuştur. Tarihçiliğe yön veren eserlerin bir çoğu da Tanzimat'tan sonra kaleme alınmıştır. Her ne kadar ilmî tarihçilik Osmanlıda II. Meşrutiyet'le başlamış olsa da Tanzimat'tan itibaren yazılan eserler bu gelişmenin önemli aşamaları olmuşlardır⁴⁸.

Tanzimat dönemi tarihçiliği deyince akla ilk gelen tarihçi şüphesiz Ahmet Cevdet Paşa'dır. Klasik dönemde Osmanlı tarihçiliği nasıl Kâtip Çelebi ile yeni bir döneme girmiş ise, modern tarih yazıcılığını da Ahmet Cevdet Paşa ile başlamıştır⁴⁹.

Ahmet Cevdet Paşa'nın Osmanlı tarihçiliğine yön veren eseri *Tarih-i Cevdet* adlı meşhur Osmanlı tarihidir⁵⁰. Cevdet Paşa bu eserini yazabilmek için çok geniş bir kaynak taraması yapmıştır. Tarihî eserlerin yanı sıra, bir devlet adamı olması nedeni ile çok sayıda resmî kaynaktan da faydalanmıştır⁵¹. Müellif faydalandığı kaynakları sadece nakletmeyip tahlil ve tenkit ederek kullanmıştır. Tarih-i Cevdet biçim olarak vekayinâme olarak görülsede muhteva bakımından farklıdır. Yeri geldiğinde belli konuları bir bütünlük içersinde arz etmesi, devletin bazı kurumlarının analizini yapması, yalnız Osmanlı Tarihine değil, yeri geldiğinde Avrupa tarihine de değinmesi, eseri vekayinâmeden farklı kılan başlıca

---

⁴⁷ Nejat Göyünç, **agm**, s. 243; Enver Ziya Karal, **agm**, s. 255; Christoper Neumann, **Araç Tarih Amaç Tanzimat**, çev: Meltem Arun, İstanbul 2000, 208-215.

⁴⁸ Zeki Arıkan, "Tanzimattan Cumhuriyete Tarihçilik", **TCTA**, III/, s. 1584.

⁴⁹ Şehabettin Tekindağ, "Osmanlı Tarih Yazıcılığı", **Belleten**, XXXV/ 137, 1971, s. 661.

⁵⁰ Ahmet Cevdet, **Târih-i Cevdet**, Osmaniye Matbaası, İstanbul 1302; Ahmet Cevdet, **Târih-i Cevdet**, Haz: Dündar Günday- Mümin Çevik, İstanbul 1993.

⁵¹ Yücel Özkaya, "Ahmet Cevdet Paşa'nın Tarihinde Arşiv Belgelerini Kullanışı ve Değerlendirmesi", **Ahmet Cevdet Paşa Semineri**, İstanbul 1985, s. 145-163.

özelliklerdir⁵². Bütün bu özelliklerinden dolayı Cevdet Paşa Osmanlı'nın İbni Haldun'u olarak da kabul edilmektedir⁵³.

Ahmet Cevdet Paşa'nın adı geçen eserinden başka *Tezâkir* ve *Maruzât* adlı iki eseri daha bulunmaktadır. Tezâkir Vekânûvistliğe getirildikten sonra yaşadığı olayları ihtiva eden yazılarından oluşmaktadır. Bu yazılar kendinden sonra Vekânûvistliğe getirilen Ahmet Lütfi'ye gönderdiği tezkerelerdir. Tamamı 40 adet olan bu tezkereler Cumhuriyet döneminde yayınlanmıştır⁵⁴. Maruzat ise II. Abdulhamit'in buyruğu üzere Abdülmecid ve Abdülaziz dönemi olayları hakkındaki bilgilerden oluşan, beş defter şeklinde tarih eseri nitelikli yazılardır. Maruzât'ın bilgileri büyük ölçüde Tezâkir'e dayanmaktadır. Adı geçen her iki eser de hatırat türü tarih kaynaklarındandır⁵⁵.

Ahmet Cevdet Paşa'dan sonra Vekânûvistlik görevine getirilen Ahmet Lütfi eserinde olayları Cevdet Paşa'nın bıraktığı yerden itibaren anlatmıştır. Eserinin ilk cildini arşiv vesikalarına dayanarak hazırlayan müellif, sonraki ciltleri Takvim-i Vekâyi⁵⁶ ve Ceride-i Havâdis⁵⁷ gazetelerinden fayadalanarak yazmıştır. Tarihin bu önemli kısmını büyük bir boşluk içerisinde bıraktığı için ağır eleştirilere maruz kalmıştır⁵⁸.

Önemli edebiyatçılarımızdan Ahmet Midhat Efendi, Tanzimat döneminde tarihle ilgili yeni eser veren müelliflerden biridir. Ahmet Mithad'ın *Zubdetü'l-*

---

⁵² İlber Ortaylı, "Cevdet Paşa ve Avrûpa Tarihi", **Ahmet Cevdet Paşa Semineri**, İstanbul 1985, s. 163-171.

⁵³ Z. Fındıkoğlu, "Türkiye'de İbni Haldunizm", **Fuat Köprülü Armağanı**, İstanbul 1953, s. 161.

⁵⁴ Ahmet Cevdet, **Tezâkir**, Haz: Cavit Baysun, Ankara 1953.

⁵⁵ Ahmet Cevdet, **Maruzât**, Haz: Yusuf Hallacoğlu, İstanbul 1980: Arıkan, Zeki; **agm**, s. 1586.

⁵⁶ Takvim-i Vekâyi Osmanlı'nın ilk resmi gazetesidir. II. Mahmut döneminde 1831 yılında yayın hayatına başlamıştır. Haftada bir gün yayınlanan gazete devletin içişleri, sanayi, ticaret, ve dış ülkelere ait haberlere yer veriyordu. Takvi-i Vekâyi 763. sayıdan itibaren resmi gazete olarak yayınlanmaya başlamıştır. Bkz. Nesimi Yazıcı, **Takvim-i Vekâyi**, Ankara 1995, s. 8-15; Vedat Günyol, "Matbuat", **DİA**, VII/367.

⁵⁷ Ceride-i Havâdis Türkçe basılan üçüncü gazetedir. 1840'dan 1864 yılına kadar yayınlanmıştır. Başlangıçta gündelik, 139. sayıdan itibaren haftalık neşredilmiştir. Gazeteyi ilk olarak İngiliz tüccar William Churchill çıkarmıştır. Gazete dahili ve harici olaylara ve güncel gelişmelere yer vermekte idi. Bkz. Nesimi Yazıcı, "Tanzimat Dönemi Basını Konusunda Bir Değerlendirme", **Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu**, Ankara 1994, s. 57; Ziyad Ebuzyia, "Ceride-i Havadis", **İA**, VII/406.

⁵⁸ Mükremin Halil Yınanç, **agm**, s. 584; Zeki Arıkan, **agm**, s. 1586.

*Hakâyık*⁵⁹ ve *Üssü İnkılap*⁶⁰ adlı çalışmaları, müellifin monografi türündeki en tanınmış eserleridir. Ahmet Midhat'ın ayrıca *Mufassal Kurûn-ı Cedide ve Tarih-i Umumi*⁶¹ adında genel tarihe ait iki eseri daha bulunmaktadır. Zübdetü'l-Hakâyık 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşından bahsetmektedir. Müellifin Üss-i İnkılap adlı eser ise, Kırım savaşından II. Abdülhamit'in ilk yıllarına kadar olan dönemi değerlendiren tarih kitabıdır⁶².

Tanzimat döneminde tarihçiliğimize yön veren müelliflerden biri de Şanizâde Atâullah Efendi'dir. Derin bilgisi ve Fransızca'ya hakimiyeti ile tanınan müellif, tarz olarak bir nevi Vekânûvist tarihi yazmış olup, yeni bir tarz getirmemiş olsa da, Batı'lı kaynakları kullanması, ön yargıdan uzak objektif yorumları ile önceki tarihçilerden farklıdır. Olağan hadiseler yerine devlet ve milletlerin hukuku, adet ve gelenekleri gibi hususları değerlendirerek tarih yazımında yeni anlayışın gelişmesine ön ayak olmuştur⁶³. Şanizâde'nin eseri, Âsım Efendi'nin bıraktığı II. Mahmut döneminden başlayarak 1820 yılına kadar olan olaylardan bahsetmektedir⁶⁴.

Geleneksel tarihçilik ile modern tarihçilik arasında önemli bir görev ifa eden tarihçilerimizden biri de Hayrullah Efendi'dir. *Tarih-i Devlet-i Âliye-i Osmaniye*⁶⁵ adlı eseri Osmanlı Tarihini başlangıçtan 1617 yılına kadar ele almaktadır. Daha sonra Ali Şevki Efendi bu esere IV. Murat ve I. İbrahim dönemlerini de eklemiştir. Müellifin eserinde ortaya koyduğu en önemli yenilik, yerli kaynakların yanı sıra başta Hammer ve De La Croix'in eserleri olmak üzere çok sayıda Batılı kaynağı da kullanmasıdır. Ayrıca Osmanlı tarihini dünya tarihinin bir parçası olarak değerlendirmesi, müellifi klasik tarih anlayışından farklı kılan en önemli özelliğidir⁶⁶.

---

⁵⁹ Ahmet Midhat, *Zübdetü'l-Hakâyık*, İstanbul 1295/1880.

⁶⁰ Ahmet Midhat, *Üssü İnkılap*, İstanbul 1294/1879.

⁶¹ Ahmet Midhat, *Mufassal Kurun-ı Cedide ve Tarih-i Umumi*, İstanbul 1303/1888.

⁶² Zeki Arıkan, *agm*, s. 1587.

⁶³ Çetin Akyurt, *Şanizâde Mehmet Atâullah Efendinin Tarih Yazıcılığı*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi, Ankara 1999, s. 107,

⁶⁴ Şanizâde Mehmet Atâullah; *Târih-i Şanizâde*, İstanbul 1281/1866.

⁶⁵ Hayrullah Efendi, *Târih-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye*, İstanbul 1854.

⁶⁶ Ercüment Kuran, *Türkiye'nin Batılılaşması ve Milli Meseleler*, Ankara 1997, s. 211; F. Babinger, *age*, s. 376.

Namık Kemal'in tarihçiliği ise, ilmî olmaktan ziyade pedagojik bir tarihçiliktir. Tanzimat'dan itibaren ortaya çıkan ve dağılmakta olan devleti kurtarmayı hedefleyen Osmanlıcılık akımı Namık Kemal'in eserlerini etkileyen en önemli unsurdur. Müellifin eserlerinde daha ziyade vatanperverlik ve millet sevgisi hakimdir. Bu bakımdan Namık Kemal tarihi ilmî olarak değil, farklı milletlerden oluşan unsurları bir arada tutarak devleti kurtarmak için bir araç olarak görmektedir. *Evrâk-ı Perişân* ve *Emir Nevruz* adlı eserlerinde seçtiği kahramanların sadece hayat hikayelerini vermemiş, olayları sıkı bir eleştiriye tabi tutmuştur. Selahaddin Eyyûbî, Fatih ve Yavuz gibi seçtiği kahramanların kişiliğinde, İslâm'ın büyük günlerine ışık tutarak, onları kendi ahlak anlayışının bir simgesi olarak sunmuştur.

Namık Kemal ayrıca Fatih dönemine kadar ele aldığı bir Osmanlı tarihi yazmışsa da bu eser ancak 1908'de basıldığı için kendi devrinde yeterince ilgi görmemiştir. Adı geçen eser, her ne kadar pragmatik amaçla yazılmışsa da sade bir dil ve akıcı bir üslupla ayrıntılı olarak yazılmış Osmanlı tarihlerinden sayılmaktadır⁶⁷.

Tanzimat döneminde tarih yazıcılığında ortaya çıkan yeni bir tür de ders kitaplarıdır. Açılan yeni okullar için ders kitapları ihtiyacının doğması, müellifleri anlaşılır ve sistemli ders kitapları yazmaya zorlamıştır. Bu sahada ilk başarılı girişim Ahmet Vefik Paşa'nın *Fezleke-i Tarih-i Osmani*⁶⁸ adlı eseridir. Ahmet Vefik Paşa'nın adı geçen eseri sadece ders kitabı olarak değil, Osmanlı tarihini sistemli bir şekilde tasnif etmesi ile de önceki Osmanlı tarihlerinden farklılık arz etmektedir. Müellif eserinde Osmanlı tarihini kuruluş, gelişme ve gerileme dönemi olarak üç kısma ayırmıştır. Bu tasnif daha sonra yazılan gerek ders kitabı, gerek popüler Osmanlı tarihlerine örnek teşkil etmiştir. Müellifin bu eseri Fransız tarih usûlü örnek alınarak yazılmıştır. Ahmet Vefik Paşa liseyi Fransa'da bitirdiği için Fransız tarih ekolünden etkilenmiştir⁶⁹.

Son Osmanlı Vekânûvisti olan Abdurrahman Şeref Efendi'de Ahmet Vefik Paşa'dan sonra ders kitabı niteliğinde Osmanlı tarihi yazan diğer bir müelliftir.

---

⁶⁷ Namık Kemal, **Osmanlı Târihi**, Mahmut Bey Matbaası, İstanbul 1326; İbrahim Şirin, **Namık Kemal'in Tarih Anlayışı**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Pamukkale Üniversitesi, Denizli 1998, s. 75; Zeki Arıkan, TCTA **agm**, s. 1586.

⁶⁸ Ahmet Vefik Paşa, **Fezleke-i Târih-i Osmâni**, İstanbul 1286/1871.

⁶⁹ Mükremin Halil Yınanç, **agm**, s. 577; Ercüment Kuran, **age**, s. 212.

Sonraki yıllarda çok okunan *Tarih-i Devlet-i Osmaniye*⁷⁰ adlı eserini F. Von Kraeplitz Greifenhorst “bir Türk tarafından yazılan ilk bilimsel Türkiye Tarihi” olarak değerlendirmektedir. Olayları bilimsel bir yaklaşımla anlatan müellif, Tanzimat’a kadar olan Osmanlı tarihini önceki tarihçilerin eserinden, Tanzimat’tan sonraki tarihi ise, kendi araştırmaları ile ortaya koymuştur⁷¹. Müellifin ayrıca *Zübdetü’l-Kısas*⁷² adlı dünya tarihini içeren bir eseri daha vardır.

Tanzimat döneminin tarih yazıcılığında etkili olan en önemli tarihçilerinden biri de, Mustafa Nuri Paşa’dır. *Netâyicü’l-Vukûat*⁷³ adlı meşhur eseri Osmanlı tarihleri içinde en çok emek sarf edilerek yazılan eserlerden biridir⁷⁴. Eser titiz bir araştırmanın yanı sıra, olayları sebep ve sonuçları ile değerlendirip modern tarihçiliğin gereğini yapan nadir çalışmalardan biridir. Müellif eserinde sadece siyasî olayları muhakeme etmekle kalmamış, sivil ve askeri bütün devlet kurumlarını tahlil ederek, devletin gerileme sebepleri üzerine fikir yürütmüştür⁷⁵.

Namık Kemal’in Osmanlılık ülküsüne dayanan tarih anlayışının yanı sıra Türkçülük ülküsüne dayalı tarih anlayışı da Tanzimat döneminde ortaya çıkan diğer bir yöneliştir. Bunda ülkedeki siyasal ve sosyal gelişmelerle birlikte Avrupa’daki araştırmaların da tesiri olmuştur. Osmanlı müellifler bu alanda belli eserlerden etkilenmişlerdir⁷⁶. Ayrıca Thomsen ve Radlof’un Orhun kitabelerini okumaları, Macar Vambéry’in Türkoloji çalışmaları bu sahadaki ilgi ve arzuyu daha da artırmıştır⁷⁷. Mustafa Celaledin Paşa, Ali Suâvi, Ahmet Vefik Paşa, Müşir Süleyman Paşa adı geçen Batı’lı çalışmalardan da etkilenerek Türkçülük ülküsünü benimseyen müelliflerin başında gelmektedir.

---

⁷⁰ Abdurrahman Şeref; *Târîhi-i Devlet-i Osmaniye*, İstanbul 1318/1903.

⁷¹ Mehmet Demiryürek, *Devlet Adamı ve Tarihçi Abdurrahman Şeref*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Ens., s. 100-107; Ramazan Şeşen, *age*, s. 338;

⁷² Abdurrahman Şeref; *Zübdetü’l-Kısas*, İstanbul 1318/1903.

⁷³ Mustafa Nuri Paşa, *Netâyicü’l-Vukûat*, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1294/1879.

⁷⁴ Mükremin Halil Yınanç, *agm*, s. 575.

⁷⁵ Mustafa Nuri Paşa, *Netâyicü’l-Vukûat* (Kurumları ve Örgütleri İle Osmanlı Tarihi), Haz: Neşet Çağatay, Ankara 1979, s. 12; Mükremin Halil Yınanç, *agm*, s. 576.

⁷⁶ Artur Davids, *A Grammar of Turkish Language*, Londra 1832; Leon Cahon, *Introduction a l’Histoire de l’Asie*, Paris 1896; J. Deguignes, *Historie Generale des Huns, des Turks, des Mongols*, Paris 1756.

⁷⁷ İlhan Tekeli-Sevim İlkin, *Osmanlı İmparatorluğunda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin oluşum ve Dönüşümü*, Ankara 1999, s. 178.

Bu gelişmelerin ilk yansımaları 1860'lı yıllardan itibaren ortaya çıkmıştır. Polonya asıllı bir devlet adamı olan ve Nazım Hikmet'in atalarından Mustafa Celaleddin Paşa⁷⁸ bu alanda ilk örnek eser veren müelliflerden biridir. Eserinde Türklerin Avrupa halkları ile olan yakınlığından ve İslâmiyet öncesi uygarlığa katkılarından bahsetmiştir⁷⁹.

Ahmet Vefik Paşa *Fezleke-i Târih-i Osmânî* adlı eserinde Türk Tarihi'nin sadece Osmanlı tarihinden ibaret olmadığını ifade ederek İslâmiyet öncesi Türk tarihine de değinmiştir. Müellif ayrıca Ebu'l Gazi Bahadır Han'ın *Şecere-i Türki* adlı eserini bu amaçla Türkçe'ye çevirmiştir⁸⁰.

Türkçü tarih anlayışını ortaya koyan diğer bir müellif Mûşir Süleyman Paşa'dır. *Târih-i Âlem*⁸¹ adlı eserinde İslâmiyet öncesi Türk Tarihine de yer vererek bu konudaki yaklaşımlarını ortaya koymuştur. Ayrıca Recaizâde Ekrem'e yazdığı bir mektupda, Osmanlı kelimesinin sadece bir ülke ismi olduğunu, Türklerin dil ve edebiyatının Türk dili ve edebiyatı olarak nitelendirilmesi gerektiğini ifade etmektedir⁸².

Sadece Türkçülük değil, Osmanlı fikir hayatının her alanında fikir üreten müelliflerinden biri de Ali Suâvî'dir. Ali Suâvî Türkçü tarih anlayışını Paris'de çıkarmış olduğu *Ûlûm* gazetesinde ortaya koymuştur. Ali Suâvî makalesinde Türklerin eski bir uygarlığın temsilcisi olduklarını ve İslâm uygarlığının gelişmesinde önemli etkileri olduğunu ıspatlamaya çalışmaktadır. Bu bilgileri de büyük oranda yukarıda adı geçen Batı'lı çalışmalardan almıştır⁸³.

Tanzimat döneminde yukarıda genel olarak sunduğumuz Osmanlı Tarihi ve Genel Tarihlerin yanı sıra Şehir tarihi, Monografi, Biyografi türünden çok sayıda eserler yazılmaya başlanmıştır. Eyüp Sabri Paşa, Ahmet Hilmi, İbrahim Rıfat, Mehmet Süreyya bu alanda önemli eserler veren başlıca müelliflerimizdir.

---

⁷⁸ İlber Ortaylı, **Osmanlı İmparatorluğunda İktisadi ve Sosyal Değişim**, Ankara 2000, s. 187.

⁷⁹ Mustafa Celaleddin Paşa, **Les Türks Anciens et Modernes**, İstanbul 1869.

⁸⁰ Zeki Arıkan, **agm**, s. 1588.

⁸¹ Süleyman Paşa; **Târih-i Âlem**, İstanbul 1285/1870.

⁸² Zeki Arıkan **agm**, s. 1588.

⁸³ Zeki Arıkan, **agm**, s. 1588.

Tanzimat'la birlikte Osmanlıda çok miktarda yazılan eserlerden biri de İslâm Tarihi kitaplarıdır. Okur yazar oranının ve aydın kesimin artması ile birlikte nasıl diğer tarih türlerinde eser yazımı artmışsa, aşağıda isimleri zikredilen İslâm Tarihi alanında da bir hayli eser yazılmaya başlanmıştır. Ancak yazılan bu eserler ilmî olmaktan ziyade halka yönelik eğitici ve öğretici eserlerdir⁸⁴. II. Meşrutiyet dönemi ilmî İslâm Tarih yazıcılığının başlangıcı sayılan Tanzimat dönemi eserleri ile Meşrutiyet dönemi eserleri arasında bazı farklı özellikler vardır. Her şeyden önce İslâm Tarihi artık müstakil bir alan olarak ele alınmaya başlanmıştır. Yazılan çok sayıda eserin adınının *Târih-i İslâm* ve *Siyer-i Nebi* olarak takdim edilmesi bunun bir göstergesidir. Bu gelenek, II. Meşrutiyet döneminde de aynen devam etmiştir. İslâm Tarihi kavramı, ilk olarak Osmanlılarda veya Tanzimat döneminde ortaya çıkmış bir kavram değildir. Osmanlı Tarih yazıcılığında İslâm Tarihi, genel tarihin bir parçası olarak ele alınır. Osmanlı Tarihleri İslâm Tarihinin içinde değerlendirilirdi. Biz Osmanlı literatürü içersinde bu kavramın daha ziyade Tanzimat'tan itibaren kullanıldığını görmekteyiz. Eldeki bilgilere göre eserinde İslâm Tarihi kavramını ilk kullanan meşhur tarihçi Zehebî'dir. Müellifin on ciltten oluşan ve en önemli olan eseri *Târihu'l-İslâm ve Vefayâtü'l-Meşâhir ve'l-A'lâm* adını taşımaktadır. Eser, İslâm'ın zuhurundan 1301 yılına kadar olan olayları anlatmaktadır⁸⁵.

Tanzimat döneminde yazılan İslâm Tarihi kitapları, Mükremin Halil Yınanç'ın da belirttiği gibi, halka ve okullara yönelik pragmatist amaçlı eserlerdir. Bir iki istisna hariç, çoğu sadece olayları anlatılıp tenkit ve yorum yapılmamaktadır. II. Meşrutiyet dönemi eserlerinde olduğu gibi, belli olaylar üzerinde yoğunlaşır, tenkit ve değerlendirmelerde bulunma, Batı'lı çalışmalara cevap verme eğilimi yoktur. Bu özellikler bilhassa II. Abdulhamit döneminde yazılan eserlerde görülmektedir. Haliyle bu durum müelliflerin tenkit ve yorum yapmayı bilmediğinden, Batı'lı araştırmaları tanımadığından kaynaklanmamaktadır. Zira aynı müelliflerin bir çoğu, II. Meşrutiyet'le birlikte her türlü tenkit ve yorumda bulunan eserler vermişlerdir. Bunun en büyük nedeni Abdülhamit döneminin baskıcı rejimi ve basına uygulanan sıkı sansürdür. II. Meşrutiyet'le birlikte gelen

---

⁸⁴ Mükremin Halil Yınanç, **agm**, s. 583.

⁸⁵ Mehmet Şeker, "Neden İslâm Tarihi", **İstem**, S. 2, 2003, s. 74.

hürriyet ortamı İslâm Tarih yazıcılığını da etkilemiştir. Örneğin Abdülhamit döneminde yazılan çok sayıda eserin girişinde Padişah'a ve devlete övgüler sunulurken, aynı müellif aynı eserinin II. Meşrutiyet dönemi baskısında saltanata ve istibdat rejimine her türlü tenkidi yapmaktadır. Haliyle bu serbest eleştiri, eserlerin muhtevasını da etkilemiştir.

Tespit edebildiğimiz kadarıyla Tanzimat döneminde 25 adet İslâm Tarihi ile alakalı eser yazılmıştır. Bunların her birinin incelendikten sonra genel bir yargıya varılması gerektiğinden, sadece isimlerin vermekle yetineceğiz. Ancak Ahmet Cevdet Paşa'nın Kısas-ı Enbiyâ ve Tarih-i Hulefâ⁸⁶ adlı eseri, II. Meşrutiyet tarihçileri tarafından çok kullanıldığı için üzerinde kısaca duracağız.

İlk altı cildi Ahmet Cevdet Paşa tarafından 1312 yılında, kalan altı cildi de kızı Fatma Aliye Hanım tarafından 1331'de yayınlanan Kısâs-ı Enbiyâ, gerek aydın tabakanın gerekse halkın, adeta el kitabı olmuş en çok okunan tarih kitaplarından biridir. Aydınlar tarafından çok okunmuş ve kullanılmış diyoruz zira İslâm Tarihi ile ilgili yazılan hemen hemen her eserde adı geçen çalışmaya atıfta bulunmaktadır. Cevdet Paşa bu eserinde ilmi bir üslup ve telif tarzı kullanmaktan ziyade, okuyucuya eğitici bilgiler vermek istediği görülmektedir. Herkesin ağdalı bir Osmanlıca kullandığı dönemde, gayet sade bir dil ve sürükleyici bir üslup kullanmıştır⁸⁷. Ancak kimilerinin belirttiği gibi çocuklar için yazılmış pedagojik bir kitap özelliğinde de değildir⁸⁸. Bununla birlikte çok fazla kaynak gösterilecek kadar da ilmî bir nitelik taşımamaktadır. Kitap, Kısâs-ı Enbiyâ olarak da tanınmaktadır ancak on iki ciltlik eserin sadece birinci cildinde peygamber kısaltarından bahsetmektedir. Geri kalan on bir cild halifeler tarihini içermektedir. Eser bu özelliği ile Kısâs-ı Enbiyâ olmaktan ziyade bir Târih-i Hulefâ niteliğindedir. Ayrıca eserin hurafelerden arındırılmış bir muhteva ve sade bir dille yazılması amaç edildiği söylenmekte ve bu amaca uygun olduğu iddia edilmektedir⁸⁹.

Ahmet Cevdet Paşa'nın bu meşhur eserinin bir diğer özelliği de, yukarıda belirtildiği üzere hurafelerden arınmış İslâm Tarihi yazma teşebbüsünün ilk girişimi

⁸⁶ Ahmet Cevdet Paşa; **Kısas-ı Enbiyâ ve Tevârih-i Hulefâ**, Kanaat Matbaası, İstanbul 1331/1916.

⁸⁷ Ahmet Ağırakça, **Ahmet Cevdet Paşa Semineri**, İstanbul 1985, s. 127.

⁸⁸ Bekir Kütükoğlu, "Tarihçi Cevdet Paşa", **Ahmet C. Paşa Semineri**, s. 114.

⁸⁹ Niyazi Berkes, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, İstanbul 197, s. 252.

olmasıdır. Bu sorun II. Meşrutiyet döneminde çok sayıda müellifin gerçekleştirmeye çalıştığı hedeflerden biridir. Ahmet Cevdet Paşa bu isteğini II. Abdulhamit'e sunduğu bir layihada dile getirmiştir⁹⁰. Bu layihadaki gerekçelere baktığımızda müellifin biri ilmi diğeri de siyasî endişelerle eseri kaleme aldığını görmekteyiz. İlk olarak bu sahada yazılan çok sayıda eserin hurafe ve batıl inançlarla dolu olup halkın aydınlanmasına engel olduğunu belirterek dili sade ve sağlam kaynaklara dayalı bir eser yazılması gerektiğini ifade etmektedir. Müellif böylece o zamana kadar olan İslâm Tarihi kitaplarının durumu hakkında da bir bilgi vermektedir. İkinci olarak İran'ın bilhassa doğu vilayetlerinde Şîî propagandası yaptığını ve buna karşı halkın uyandırılması gerektiğini ifade etmektedir. Üçüncü olarak da İngilizlerin Hilafet'le ilgili tartışmalar çıkaran yayınlar yaptıklarını, bu konuda da Osmanlılar'ın Kureyş kabilesinden olmadıklarını ve Hilafeti zorla aldıkları gibi yalan bilgileri müslüman halka yaymaktadırlar. Bu vesile ile Osmanlı tebası arasında nifak çıkarmak istemektedirler. Müelliflerin yazılacak eserlerini bu gerçeklerin de göz önüne alınarak hazırlanmasını tavsiye etmektedir.

Kıss-ı Enbiyâ'ya günümüz ilmî anlayışı ile baktığımızda aslında hurafe ve bâtil bilgilerden tamamen yoksun diyemeyiz. Çünkü gerek önceki peygamberler, gerekse Hz. Muhammed'le ilgili bazı mucize ve olağanüstü haller anlatılmaktadır. Bugün bunların çoğu ya kabul, edilmiyor ya da kitaplara dahil edilmiyor. Bu ayrı bir konu olmakla birlikte bu durum bize çok az bildiğimiz Tanzimat öncesi İslâm Tarihi kitaplarında mucize ve batıl düşüncelerin olduğu hakkında bir fikir vermektedir. İlerleyen bölümlerde görüleceği üzere Meşrutiyet döneminde yazılan çok sayıda eserde bu konuya dikkat çekilmektedir.

Tanzimat'tan Meşrutiyet'e kadar yazılan belli başlı İslâm Tarihi kitapları ise şunlardır:

1. İbrahim el-Halebî; *Siyer-i Halebî Tercümesi*, çev: Ahmet Asım, Bulak Matbaası, İstanbul 1235/1820.
2. Veysî Üveys b. Mehmet; *Siyer-i Veysi*, Tashih: Sadullah Said Ahmedi, Vezirhan Matbaası, İstanbul 1245/1830.

---

⁹⁰ İsmail Kara, "İslâm Düşüncesinde Paradigma Değişimi", **Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi**, İstanbul 2001, s. 242.

3. Hasan el-Şibâni; *Tercüme-i Siyer-i Kebir*, çev: Mehmet Münip Ayıntabi, İstanbul 1241/1826.
4. Ebu İshak Muhammed b. Salebî; *İmam Salebî'nin Kıyas-ı Enbiyâ Tercümesi*, çev: Muhammed b. Çerkez, İstanbul 1282/1866.
5. Abdurrahman; *Kitâb-ı Siyer-i Nebî*, Esad Efendi Taş Destgâhı, İstanbul 1289/1874.
6. Râşid; *Târih-i Enbiyâ*, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1282/1866.
7. Mehmet Azmi- İbrahim Hakkı Paşa; *Muhtasar İslâm Tarihi*, Kasbar Matbaası, İstanbul 1284/1868.
8. Eyüp Sabri Paşa; *Mahmudu's-Siyer*, Yahya Efendi Matbaası, İstanbul 1287/1871.
9. Suphi Paşa; *Hakâik-i Kelâm Fi Târih-i İslâm*, Darü'l-Tıbaâtü'l-Âmire Matbaası, İstanbul 1297/1881.
10. Mehmet Zihnî; *Meşâhirü'n-Nisâ*, Dârü'l-Tıbaâtü'l-Âmire Matbaası, İstanbul 1294/1878.
11. Mehmet Zihni; *Mir'âtü's-Şüûn*, Darü'l-Tıbatî'l-Âmire Matbaası, İstanbul 1327/1911.
12. Mehmet Murat (Mizancı); *Muhtasar Tarih-i İslâm*, İstanbul 1296/1880.
13. Osman; *Fütühât-ı Mekkîye'nin Vesâyâ'yı Enbiyâ ve Nesâyih-i Ulemâ ve Hükemâ Tercümesi*, İstanbul 1287/1871.
14. Ziya Paşa; *Endülüs Tarihi*, İstanbul 1304/1888.
15. İsmail Kenan; *Muhtasar İslâm Tarihi*, İstanbul 1306/1890.
16. İzmirli Mehmet Mîhrî; *Muhtasar İslâm Tarihi*, İstanbul 1307/1891.
17. Hakkı; *Siyer-i Nebî*, Matbaa-i Ebuzziya, İstanbul 1308/1892.
18. Ali Nazmi; *Siyer-i Yusuf*, Kasbar Matbaası, İstanbul 1308/1892.

19. Hamid Vehbi; *Halife Muhammed el-Mu'tasım*, Mihran Matbaası, İstanbul 1301/1885.
20. Ali Cevad; *Muhtasar Târih-i İslâm*, Kasbar Matbaası, İstanbul 1308/1892.
21. İsmail Rahmi; *Muhtasar İslâm Târihi*, İstanbul 1311/1895.
22. İsmail Galib; *Kitabü'l-Mucizâtü'l-Enbiyâ*, Mihran Matbaası, İstanbul 1312/1896.
23. Ubeydî; *Evsaf ve Mucize-i Nebî*, İkdam Matbaası, İstanbul 1313/1897.
24. Mehmet Halid- Vecihî; *Muhtasar Târih-i İslâm*, Asır Matbaası, İstanbul 1316/1899.
25. İzmirli Hocasâde Mehmed Ubeydullah; *Akıl Yahut Ahir Zaman Peygamberi*, Filibe 1316/1899.

Yukarıda adı geçen çalışmalar hakkında, her ne kadar halka yönelik olduğu ve fazla ilmi özelliği olmadığı gibi genel hükümler verilse de, bu eserlerin genel bir değerlendirmeye ve incelemeye tabi tutulması gerekmektedir. Böyle bir çalışma İslam Tarihçiliği bakımından bilhassa Meşrutiyet öncesinin anlaşılması bakımından da önem taşımaktadır.

I. BÖLÜM

II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ

İSLÂM TARİHÇİLİĞİNİ ETKİLEYEN UNSURLAR

II. Meşrutiyet dönemi İslâm Tarihi çalışmalarını daha iyi değerlendirebilmek için şüphesiz bu yılların genel özelliğini belirtmek faydalı olacaktır. Zira adı geçen dönem de ortaya çıkan her türlü yeni oluşumda siyasî, fikrî ve kültürel hareketlerin etkili olması kaçınılmazdır. Tarihte meydana gelen her türlü önemli olayın arkasında şüphesiz bir takım, siyasî ve kültürel gelişmeler söz konusudur. Tarih yazıcılığı da toplumsal bir hareketin yansımasıdır. Haliyle eğer önceki dönemden farkı varsa muhakkak bu alana etki eden bir takım faktörler olacaktır. Nitekim Osmanlı Devleti'nin sınırlarının Arap ve İran içlerine kadar genişlemesiyle birlikte bu kültürlerin tarih yazım türleri Osmanlı Tarih yazıcılığını etkilemiştir. Yine Avrupa ile olan kültürel ilişkilerin sonucu Avrupa'dan da etkileşim söz konusudur. Tarih yazımındaki bu etkileşim yukarıdaki bölümlerde de söz konusu olduğu gibi sadece metod açısından değil, yazılan eserleri muhteva olarak da etkilemiştir. Haliyle Osmanlı Devleti'nin son yıllarını oluşturan Meşrutiyet döneminde de sosyal, kültürel ve siyasi olarak büyük değişimler meydana gelmiştir. Bunların sonucu olarak tarih yazıcılığında da önemli değişim meydana gelmiştir.

A. SİYASÎ VE FİKRÎ ORTAM

II. Meşrutiyet dönemi tarihimizde öyle enteresan bir yere sahiptir ki, bu on yıllık süreye sanki son üç yüz yıl sıkıştırılmaya çalışılmıştır. Siyasî, sosyal, kültürel ilmî vb. akla gelebilecek her türlü yeni atılımın yapıldığı, her şeyin her yerde tartışıldığı ancak bir çoğununda yarıda kaldığı bir dönemdir. Bu devre, aynı zamanda Cumhuriyet Türkiye'sinin adeta bir arkeoloji alanıdır. Zira Cumhuriyet'den bu tarafa tartıştığımız her türlü konunun, karşılaştığımız siyasî

sorunların gerek devlet, gerekse kurumsal çok sayıda oluşumun temelleri bu yıllarda ortaya çıkmıştır⁹¹.

Meşrutiyet ilan edilmeden önce uzun yıllar devleti idare eden II. Abdülhamit döneminin genel özelliklerini ortaya koymak, devrin anlaşılması bakımından önemlidir. Çünkü hemen hemen her türden eserde bu yılların izleri görülmektedir.

II. Abdülhamid'in amcası Abdülaziz ve kardeşi V. Murad'ın kolayca tahttan indirilmeleri, Abdülaziz'in sebebi bilinmeyen ölümü, 1876'da taht'a geçen padişahı ülkeyi istibda yönetmeye sevk etmişti. Yukarıda bahsedilen olayların padişahı kuşkulandırması ve kişiliğindeki hassasiyetinde etkisiyle ülke kısa sürede casuslar ve hafiyelerin çoğaldığı bir ortama büründü. Meşrutiyetin ilanı ile bir anayasa yapılıp, meclis oluşturulmasına rağmen, bu kağıt üzerinde kalmış ve padişah bütün yetkileri kendisinde toplayarak baskıcı bir şekilde ülkeyi yönetmeye başlamıştır⁹².

Merkezi ve baskıcı idaresine rağmen II. Abdülhamit döneminde ülkede bir hayli önemli gelişmelerde meydana gelmiştir. Ülkenin bir çok yerinde gerek memur yetiştirmek gerekse mesleki ve teknik alanda eleman yetiştirmek amacıyla ilk ve orta dereceli okullar açılmıştır. Ortadoğu ülkelerini merkeze bağlamak için siyasi ve ticari amaçla Hicaz demiryolu inşa edilmiştir. Müslüman ülkelerin nüfuzundan faydalanmak için Halifelik kurumuna işlevlik kazandırılmıştır⁹³.

Ülkedeki bu baskıcı rejim, hürriyet ve adalet istekleri iyice çoğalan aydınları yıldırılmamış, mücadelelerini daha da artırmıştır. Bu amaçla İsviçre, Fransa gibi ülkelere giderek faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Bu aydınların başlattığı hareketin mensuplarına Jön Türkler adı verilmiştir. Bunlar daha sonra İttihad ve Terakki partisi altında toplanarak faaliyetlerini siyasi bir harekete dönüştürmüşlerdir. Zaten ilerleyen yıllarda II. Meşrutiyet'in ilan edilmesinde en büyük etkiyi de İttihad ve Terakki hareketi göstermiştir⁹⁴.

Meşrutiyet'in ilan edilmesiyle birlikte, zaten zor durumda olan dış ilişkilerde ülke daha da kötüye gütmiştir. Ülkedeki iç karışıklıkları fırsat bilen bazı

⁹¹ Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Gelişmeler**, İstanbul 2001, s. 167.

⁹² Coşkun Üçok, **Siyasal Tarih**, Ankara 1975, s. 195.

⁹³ Coşkun Üçok, **age**, s. 196.

⁹⁴ Sina Akşin, **Jöntürkler ve İttihad Terakki**, İstanbul 1980, s. 35-37.

lkeler hemen harekete geçmişlerdir. Bulgaristan tam bağımsızlığını ilan etmiş, Avusturya-Macaristan imparatorluğu'da Bosna-Hersek'i sınırlarına kattığını açıklamıştır. İlerleyen yıllarda da Balkan ve Trablusgarp harbi çıkararak, zaten karma karışık olan ülkenin halini iyice çıkmaza sokmuştur. Ülkenin dört bir yanından saldırıya uğraması ve buna i isyanların da eklenmesi doğal olarak, aydınların yazmış oldukları eserleri etkilemiştir. Hemen her türde eserde vatan sevgisi, dini ve milli birlik ve beraberlik, hürriyet kavramları işlenmeye başlanmıştır.

Meşrutiyet döneminde hürriyet, taassup, hurafe gib temalar İslam Tarihi eserlerine konu olduğu gibi, bundan çok edebi türlerde işlenmiştir. Özellikle İslâm dininde bulunmayan, dinle hiçbir alakası olmayan batıl inançlara şuursuzca bağlanan kişi ve çevreler o dönemde oldukça fazlaydı. Bazı yazarlar oldukça önemli olan bu soysal soruna değinerek, hurafe ve batıl inanç konusunda halkı bilgilendirmeye ve eğitmeye alışmışlardır⁹⁵.

II. Abdülhamid iktidarında süregelen baskıcı rejimin kalkıp, geçmişe göre sınırsız bir hürriyet ortamının ortaya çıkışı, toplumun her kesiminde değişik şekilde yapılanmalara vesile olmuştur. Siyasî partilerden tutun dinî, ilmî, kültürel çok sayıda dernek ve cemiyet teşekkül etmiştir⁹⁶.

Bu yapılanmaların başında siyasî partiler gelmektedir. Her ne kadar ilk yıllarda İttihad ve Terakki partisinin tekeleci zihniyeti hakim olsa da, ilerleyen yıllarda yeni partiler de ortaya çıkararak çok partili sistemin ilk örnekleri verilmiştir. Bu yapılanmanın topluma yansımaları, siyasî tartışmaların artık halkın her kesimine inmesiyle olmuştur. Önceden sadece belli zümrenin meşguliyeti olan siyaset artık kahve köşelerine kadar ulaşmıştır. Edebî ve ilmî sohbetler bir tarafa bırakılmış, hamalından esnafına kadar sanki herkesin işi siyasetmişcesine bu konuda kafa yormaya başlamışlardır⁹⁷.

Basın hayatı, adı geçen dönemin belki dikkate değer en enteresan yönlerindedir. Meşrutiyetin ilanı ile o kadar çok gazete ve mecmua yayınlanmaya başlamıştır ki, deyim yerindeyse eli kalem tutan herkes bir yayın yapmaya

⁹⁵ Cahit Kavcar, **II. Meşrutiyet Döneminde Edebiyat ve Eğitim**, Ankara 1974, s. 153-155.

⁹⁶ Ali Birinci, **Hürriyet ve İtilaf Fırkası**, İstanbul 1990, s. 24.

⁹⁷ Ali Birinci, "31 Mart Vak'ası'nın Bir Yorumu", **Türkler**, XIII, Ankara 2001, s. 193.

kalkmıştır. Bu geniş basın hürriyeti, belki bir dereceye kadar düşüncelerin serbestçe söylenmesinden dolayı fikir hayatının gelişmesinde faydalı olmuş olabilir. Ancak genel görüşe göre, toplumun ahlakının bozulmasına ve devletin birliğinin tehlikeye düşmesine sebep olmuştur. Zira her dini yada ırkî grup devletin bütünlüğünden ziyade kendi menfaatleri doğrultusunda hareket etmişlerdir⁹⁸. Her fikrî akım kendi görüşleri doğrultusunda çok sayıda gazete ve mecmua çıkarmıştır. Özellikle fikir adamlarının çıkardığı bu dergiler, toplumun her kesimine rahatça ulaştığı için basın hayatı düşüncelerin yayılmasında en etkili unsurlardan olmuştur⁹⁹. Bu dönemde sadece süreli yayın değil, kitap basımında da aynı şekilde büyük bir artış gözlenmektedir¹⁰⁰.

Dönemi devlet kurumlarının oluşumu açısından değerlendirdiğimizde, ileriye yönelik çok ciddi atılımların yapıldığı görülecektir. her şeyden önce tabandan tavana doğru toplumsal bir hareketin başlangıcı olmuştur. Ferman yarasından Mîsak yasasına geçilmiştir. Gerçek anlamda bir halk hakimiyeti olmasa da, artık hakimiyet-i milliye düsturu herkes tarafından kabul görmeye başlamıştır. Bunlara ilaveten meclis faliyete geçmiş ve parlamenter sistem yavaş yavaş gelişmeye başlamıştır. Devlet sisteminin işleyişi bakımından somut bir örnek de kuvvetler birliği ilkesinin gelmesidir. Ancak bu milletin ve temsilcilerinin gerçek yükselişi olmamıştır. Huürriyet sloganı ile başa gelen İttihat ve Terakki, bütün yetkileri tekrar elinde toplamıştır. Bunlara ilaveten Meşrutiyet döneminde ortaya çıkan diğer önemli bir anlayış da iktisadi ve siyasi bağımsızlık fikrinin iyice ortaya çıkmasıdır¹⁰¹.

Bu dönemde tarihçilik adına ortaya çıkan kuruluş *Tarih-i Osmanî Cemiyeti'dir*. Cemiyet, Türk ve İslâm Tarihinden ziyade ilmi bir Osmanlı tarihi yazmak amacı ile kurulmuştur. Vekânûvist Abdurrahman Şeref Efendi başkanlığında toplanan kurul, her türlü tarihi malzemeyi kullanarak herkesin arzuladığı iyi bir Osmanlı Tarihi yazmayı ve bu amaçla yapılacak çalışmalara kaynak temin etmeyi hedefliyordu. Necip Asım ve Mehmet Arif Osmanlı Tarih

---

⁹⁸ Ali Briinci, **agm**, s. 195.

⁹⁹ Orhan Koloğlu, “Osmanlı Basını”, **TCTA**, I, s. 68-75; Bülent Varlık, “Tanzimat ve Meşrutiyet Dergileri”, **TCTA**, S.112.

¹⁰⁰ Refik Korkut, **Tanzimat, Birinci Meşrutiyet, II. Meşrutiyet ve Basın**, İstanbul 1959, s. 21.

¹⁰¹ Bülent Tanör, **Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri**, İstanbul 2001, s.217-219.

yazmak üzere encümen tarafından görevlendirildi. Bu müellifler eserin ilk cildini meydana getirdiler, ancak ağır tenkitler aldıkları için devamını yazmadılar. Ancak encümen çalışmalarını devam ettirmişdi¹⁰².

Encümenin çalışmaları tenkit edilse de ülkede artık ilmî tarihçilik başlamıştı¹⁰³. Gerek encümenin faaliyetleri, gerekse tercüme ve makaleler yolu ile ülkede ilmi tarihçilik çalışmaları başlamış oluyordu. Bilhassa mecmualarda ilmi tarihçiliğin kuralları ortaya konularak her türlü araştırmada dikkat edilmesi gerekli unsurlar belirtilmekteydi. Örneğin Ermenekli Saffet makalesinde, ilmî tarih yazıcılığının nasıl olması gerektiğini ayrıntılı olarak açıklamaktadır. Araştırmada arkeolojik malzeme, folklor, mimari vb. kaynaklardan faydalanmaktan tutun muhakeme yapmak, kaynak tenkidinde bulunmaya kadar bir çok hususu açıklamaktadır. Müellif bu açıklamaların yanı sıra, ülkemizde iyi bir İslâm Tarihi yazılmadığına da değinmektedir. Bununla birlikte iyi bir İslâm Tarihi yazmanın bir kişinin başaracağı bir iş olmadığını, bu işin kurulacak tecrübeli bir komisyon tarafından yapılması gerektiğini ifade etmektedir¹⁰⁴.

Ermenekli Saffet'in yanı sıra Necip Âsım, Ahmet Selahaddin, Ahmet Sâip ve Fuat Köprülü gibi müellifler de aynı konuya değinerek artık tarihçiliğin sadece siyasî tarihçilik olmaktan çıkarılıp sosyal ve kültürel konuların da işlenmesi gerektiğini savunmaktadırlar¹⁰⁵. Hemen hemen her müellifin öncelikle vurguladığı nokta da hanedan veya hükümdar tarihinin terk edilip halkın tarihini ele alan konuların işlenmesidir.

Tarih-i Osmanî Encümeni nasıl Osmanlı tarihi araştırmaları için kurulmuş ise aynı şekilde İslâm Tarihi çalışmaları içinde bir *İslâm Tarihi Encümeni* oluşturulması düşünülmüştür. Ancak bu girişim gerçekleşmediği için istenilen

---

¹⁰² Kemal Koçak, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Tarih Anlayışında Kurumlaşma", **Türk Dünyası Araştırmaları**, S. 45, 1998, s. 20-25.

¹⁰³ Mahmut Şakiroğlu, "Memleketimizde Toplu Tarih Çalışmaları", **Tarih ve Toplum**, VI/ 65, 1986, s. 361-366.

¹⁰⁴ Ermenekli Saffet, "Zamanımızdaki Müverrihler", **Beyânü'l-Hakk**, I/ 119, Recep 1330, s. 1862-1866.

¹⁰⁵ Ahmet Selahaddin, "Tarih Nasıl Yazılmalıdır", **Mülkiye**, I/ 7, Safer 1325, s.23-26; Necip Âsım, "İçtimai Tarihimiz Üzerine Bir Tecrübe", **Türk Yurdu**, I/ 2, Recep 1340, s. 101; Fuat Köprülü, "Bizde Tarih ve Müverrihler", **Bilgi Mecmuası**, I/2, Şaban 1326, s. 177; Ahmet Sâib, "Rehber-i Müverrihin", Edebiyat-ı Umumiye Mecmuası, V/92, Teşrin-i Sani 1918, s. 203-223, sad: Ali Ertuğrul, **İstem**, 1, 2003, s. 203-213.

türde bir eserde ortaya konulamamıştır. Müellifler bireysel olarak bir şeyler yapmaya çalışmışlardır. Bu on yıllık dönemde sayıları altmışa varan çok sayıda eser yazılmasının sebeplerinden biri de bu olabilir.

Yapılan bu ilmî çalışmalar, doğal olarak İslâm Tarihi çalışmalarını da etkilemiştir. Müellifler eserlerinde ellerinden geldiğince rivayeci tarzı bırakarak olaylar üzerinde yorum yapmışlar, kullandıkları kaynakları da göstererek meseleleri sebep sonuç ilişkisi içersinde anlatmaya çalışmışlardır. İlmi tarihçilik tabi ki, sözü edilen kriterlerden ibaret değildir. Bunun yanı sıra yazılan eserlerin tamamı da bu özellikte değildir. Ancak çoğu müellif eserinin mukaddimesinde bu noktaya işaret etmekte, ilmi usüllere uymaya çalışmaktadır.

II. Meşrutiyet döneminin önemli hususlarından biri de İslâmcılık, Batıcılık, Türkçülük olarak bilinen üç önemli fikir akımının temsilcilerinin tartışmalarıdır. Her biri devleti kurtarmak için ortaya çıkan bu fikrî akımlar kendi bakış açıları ile sorunlara çözüm getirmeye çalışmışlardır. Bunlar arsında İslâmcılık II. Meşrutiyet düşüncesine hakim siyasi ve ideolojik ekollerin en tesirlisidir. İslamcılar eğitimden ekonomiye, devleti ve toplumu ilgilendiren her konuda problemlere çözüm önerileri getirmişlerdir. İslâm'a ve geleneklere bağlı kalarak, müslümanlar arasında siyasî birlik kurarak ve Batı'nın sadece ilmînin alınması ile sorunların çözümüne yaklaşmaktadırlar. Batıcılar sadece ilim değil kültürel sahalarda Batı medeniyetinin aktarılması taraftarıdır. Türkçüler ise Türk toplulukları arasında siyasî ve kültürel birliğin sağlanması taraftarıdır. Tabi ki hayatımızın her safhasında bugün de etkili olan bu siyasî ve fikrî akımların tarifi bu kısa tanımla izah edilemez¹⁰⁶.

Üç fikir akımının tartışmaları daha ziyade batılılaşma veya çağdaşlaşma kavramları etrafında dönmektedir. Bu da ardından din ve İslâm tartışmalarına dönüşmüştür. II. Meşrutiyet'in iç çalkantıları ve o dönemde ortaya çıkan siyasi uygulamalara kadar varan tutum bir yana bırakılırsa, tartışılan sorunun bir bilgi ve

¹⁰⁶ Bkz. Tarık Zafer Tunaya, **İslâmcılık Cereyanı**, İstanbul 1962; İsmail Kara, **Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi Metinler/Kişiler, I-III**, İstanbul 1994; Recai Doğan, **İslâmcıların Eğitim ve Öğretim Görüşleri**, Ankara 1999; Sadık Albayrak, **Siyasi Boyutlarıyla Türkiye'de İslamcılığın Doğuşu**, İstanbul 1989; Şerif Mardin, **Türk Modernleşmesi**, İstanbul 2002; Niyazi Berkes, **Batıcılık, Ulusçuluk ve Toplumsal Devrimler**, İstanbul 1965; Aynı Yazar, **Türk Düşününde Batı Sorunu**, İstanbul 1975; Sadık Albayrak, **Türkiye'de İslâmcılık-Batıcılık Mücadelesi**, İstanbul 1970; Yusuf Akçura, **Türkçülüğün Tarihi Gelişimi**, İstanbul 1978; Hüseyin Namık Orkon, **Türkçülüğün Tarihi**, İstanbul, 1944; Alexandre Bennigsen, **Tarihte ve Bugün Türkçülük**, İstanbul 1987.

zihniyet sorunu olduğu görülmektedir. Çünkü tartışmaların asıl belirleyeni, sadece İslam'ın değil herhangi bir dinin *terakki* ile olan bağlantısıdır. Bu bağlamda İslamcılar İslamiyeti mutlak ve uhrevi boyutu ile değil, zaman ve değişim boyutunda tartışmaktadırlar. Bu şekliyle klasik ortodox anlayış kendi içinde bir değişim sürecine girmiş bulunuyordu¹⁰⁷. Türkçülerde aslında Batıcılık taraftardır. Daha ziyade Ahnet Ağaoğlu tarafından sistemleştirilen Türkçülükle ağaoğlu, üç medeniyet kavramıyla, Batıcılığı Türkçülükle iç içe getirmek amacındadır. Nitekim hedefleri, ilerleyen yıllarda Cumhuriyet ideolojisinin politikalarından biri olacaktır¹⁰⁸.

Yukarıda kısaca söz ettiğimiz üç temel fikrî akımın aydınları edebiyattan tarihe bütün ilmî sahalarda eserler vererek görüşlerini benimsetmeye çalışmışlardır. Bu dönem de yapılan İslâm Tarihi çalışmaları da bunların bir neticesidir. Müellifler eserlerinde İslâm Tarih ve Medeniyeti'nin bütün müslüman milletlerin ortak ürünü olduğunu belirterek İslâm Tarihi'nin önemini belirtmişlerdir¹⁰⁹. Aslında bu fikir önceki yıllarda Abdülhamit döneminde denenmiştir. Ancak dağılmakta olan devleti kurtarmak için II. Meşrutiyet aydınları da bu argümandan faydalanmaya çalışmışlardır. İslâmcı fikiri benimseyen çoğu müellif bunu savunmaktadır. Yani İslamcılar'ın İslâm birliği siyaseti İslâm Tarihi'ne bakışlarını etkilemişlerdir. Jöntürklerin önemli temsilcilerinden Ubeydullah Efendi'nin görüşleri bu bağlamda İslâm Tarihi'ne İslâmcılar'ın nasıl yaklaştıklarını çok iyi temsil etmektedir. Ubeydullah efendi kurulacak İslâm birliği için şu önerilerde bulunmaktadır:

“Bütün İslâm kavimleri arasında asgari bir eğitim programı uygulanması, iyi bir İslâm Tarih yazılması, müşterek bir dilin seçilmesi, İslâm coğrafyasının ortaya çıkarılıp bütün Müslüman milletlerin iktisadî değerlerinin tespit edilmesi¹¹⁰ .”

Buna bağlı olarak İslâmcılar hem kitap yazmışlar hem de faydalı olduğuna inandıkları müslüman yazarların eserlerini tercüme etmişlerdir.

---

¹⁰⁷ Bülent Kahraman, “Bir Zihniyet, Kurum ve Kimlik Belirleyicisi Olarak Batıcılık”, **Modernleşme ve Batıcılık**, İstanbul 2002, s. 129.

¹⁰⁸ Süleyman Seyfi Ögün, **Bir Türkçü İslâmcı Eklenme Figürü Olarak Ağaoğlu Ahmet**, İstanbul 2000, s. 293-300.

¹⁰⁹ Şemseddin Günaltay, **İslâm Târîhi**, İstanbul 1340/1924, s. 2-7.

¹¹⁰ Mehmed Ubeydullah, “İttihad-ı İslâm”, **Sırât-ı Müstakîm**, II/ 99, Recep 1328, s. 363. Bkz. Ahmet Turan Aklan, **Ubeydullah Efendi'nin Amerika Hatıraları**, İstanbul 1997, s. 69.

Baticılar da bu konuda geri durmayarak İslâm Tarihi ile ilgilenmişlerdir. Ancak onlar, eser yazmaktan ziyade kendi görüşlerine uygun Batılı müelliflerin eserlerini tercüme yolunu benimsemişlerdir. Abdullah Cevdet ve Hüseyin Cahit Yalçın bunun en iyi temsilcileridir¹¹¹.

Türkçüler ise, İslâm Tarihi'ni Türk Tarihi'nin bir parçası olarak ele almaktadırlar. Onlar çalışmalarını büyük oranda İslâmiyet öncesi Türk tarihi üzerinde yapmışlardır. Ancak Şehbenderzâde gibi milliyetçi İslâmcılar ve Ubeydullah Afgânî gibi aşırı Türkçüler de İslâm Tarihi'ni değerlendirirken Türkler'in İslâm'a hizmetlerini öne çıkarmışlardır. Bu konuda nelere temas ettiklerini ilerleyen bölümlerde ele alacağımız için detaya inmeyeceğiz.

B. AVRUPA'DA TELİF EDİLEN ESERLER

Avrupa'da XVIII. yüzyılda başlayan aydınlanma hareketi, XIX. yüzyılda modern bilim anlayışının gelişmesiyle Batı ile Doğu dünyasının bilimsel seviye farkını bir hayli artırmıştı. İslâm dünyası, geri kalmışlığın ve siyasî kargaşaların çözümünü ararken, Avrupa her alanda gelişme göstermekte ve bunun sonucu olarak İslâm alemini siyasî ve fikrî tahakkümü altına almaktaydı.

Avrupa'da Oryantalizm adı altında ortaya çıkan, doğu kültür ve medeniyetini araştırma çalışmalarının önemli bir kısmını da İslâm'ın tarih, kültür ve medeniyeti ile alakalı araştırmalar teşkil etmektedir¹¹².

XIX. yüzyılda bir çok bilimin yanı sıra, hızlı bir gelişme gösteren bir bilim dalı da tarihçilik olmuştur. Hatta bu devir ilmi tarihçiliğin yüzyılı olarak nitelendirenler de vardır¹¹³. Ancak bilimsel tarihçiliğin ortaya ilk çıkışında Pozitivizmin önemli tesirleri olmuştur. Bunun sonucu olarak yazarlar gerek kendi tarihlerini gerek İslâm kültür ve medeniyetini bu görüşle değerlendirmişlerdir¹¹⁴.

---

¹¹¹ Reinhart Dozy, **Târih-i İslâmiyyet** çev: Abdullah Cevdet, Matbaa-i İctihad, Mısır 1908:Leon Caetani, **İslâm Târihi**, çev: Hüseyin Cahit Yalçın, İstanbul 1925.

¹¹² Albert Houranî, **Batı Düşüncesinde İslâm**, Ter: Kürşat Atalar, İstanbul 1996.

¹¹³ George İggers, **Yirminci Yüzyılda Tarih Yazımı**, çev: Gül Çağalı Güven, İstanbul 2000, s. 21.

¹¹⁴ R. G. Collingwood, **Tarih Tasarımı**, çev: Kurtuluş Dinçer, Ankara 1996, s. 171.

Pozitivizm 1876'dan itibaren etkisini yitirdi. Ancak edebî öğretilere intikal eden yönleri ile 1890'lara dek önemini korumuştur. Bilhassa dogmalardan kurtulup, bilimsel gerçekleri ortaya koyma çabasına yönelik hedefleri Türk aydınları tarafından bir hayli benimsenmiştir¹¹⁵. Batı tefekkür hayatında Osmanlıyı en çok etkileyen Fransız kültürü olmuştur. Bu tesir tarih yazıcılığında da kendini hissettirmiştir.

Osmanlı aydınları da Lâle devrinden itibaren Batı'da yapılan çalışmaları bilhassa teknik konularda takip etmekteydiler. Ancak XIX. yüzyıldan itibaren Batı'nın teknik gelişmeleri yanında siyasî ve fikrî akımları da aydınlarımızı etkilemeye başlamıştı. İlk zamanlarda fikrî olarak kendisini gösteren etkileme Meşrutiyete doğru her alan daha da yaygınlaşarak belirmeye başlamıştı. Siyasî ve felsefî akımlar artık ülkede uygulanmaya çalışılmaktaydı. Özellikle Tanzimat'dan itibaren Avrupa'ya gönderilen öğrencilerin de tesiri ile müsteşriklerin İslâm Tarihi ile alakalı eserleri aydınlar tarafından yakından takip etmekteydi¹¹⁶.

II. Meşrutiyet dönemi İslâm Tarihciliği'ni, Avrupa'da yazılan eserlerin nasıl etkilediğini dönemin müelliflerinin ifadelerinde açıkça görmekteyiz. İlerleyen bölümlerde ayrıntılı olarak belirteceğimiz üzere, yazılan eserlerin muhtevalarına bakıldığında bu ortaya çıkmaktadır. Eserlerinde ya belli konularda savunma yapmaktadırlar, yada kendi görüşlerini destekleyen Avrupalı müsteşriklerden alıntılar yapmaktadırlar. Ancak II. Meşrutiyet döneminin önemli müelliflerinden Ömer Rıza Doğrul'un ifadeleri Batılı çalışmaların İslâm Tarihciliğini nasıl etkilediğini açıkça ortaya koymaktadır.

Müellif ilk olarak Avrupa'da İslâm Tarihi ile ilgili eserlerin çokluğundan ve İslâm dünyasındaki telif eserlerin azlığına dikkati çekmektedir. Ayrıca İslâm dünyasında klasik döneme ait çok sayıda eser mevcut olduğunu, ancak bunlardan halkın istifade etmesinin imkansızlığını vurgulayarak, iyi bir tetkik sonucu yazılmış eserlerle halkın aydınlatılması gerektiğini belirtmektedir. Nitekim özellikle tıbbiye'de okuyan öğrenciler, bu eserlerden biraz daha fazla etkilenmişlerdi. Çünkü

---

¹¹⁵ Şerif Mardin, **Jöntürklerin Siyasî Fikirleri**, İstanbul 2000, s. 176. Murtaza Korlaelçi, **Pozitivizmin Türkiye'ye Girişi**, Ankara 2002, s. 175.

¹¹⁶ Hilmî Ziya Ülken, "Türkiyenin Modernleşmesi ve Bu Hareketin Öncüleri Olan Türk Düşünürleri", **AÜİFD**, c. XI, 1963, s. 27-30.

bunların kütüphanelerinde pozitivismi savunan dine karşı çok sayıda Batılı çalışma mevcut idi¹¹⁷. Ömer Rıza ayrıca, Batı'da yazılan bu telif eserler öğrencilerin ve münevver halkın okuyup olumsuz etkilenmelerini yeni İslâm Tarihi yazmanın aciliyetinin bir gerekçesi olarak kabul etmektedir. Müellif içlerinde tarafsız çalışmalar olmakla birlikte, Batı'da yapılan önyargılı çalışmalara karşı halkı bu tesirden kurtaracak Müslümanlar tarafından bir an önce ilmi eserler yazılması gerektiğini savunmaktadır. Zaten kendisi de yaptığı çok sayıda tercümeyle bu özellikte olduğu için tercih ettiğini ifade etmektedir¹¹⁸. Ömer Rıza Doğrul bu tekliflerinin yanı sıra Batı'da yapılan belli başlı telif eserleri tanıtarak bunlar hakkında kısa değerlendirmeler yapmaktadır. Müellifin değindiği ve bununla birlikte bu dönemde yazılmış değişik eserlerden bizim tespit ettiğimiz başlıca eserler şunlardır:

- G. Weil, *Geschichte der Chalifen*, Stuttgart 1862.
- Washington Irving, *The Life of Mumammed*, Londra 1849.
- G. R. Mellicet, *The Life and Religion of Muhamed*, Boston 1850.
- William Muir, *The Life of Muhammed*, Edinburg 1886.
- _____, *The Life Mohammed from Original Sources*, London 1858.
- W. Kaelle, *Muhammed and Muhammedanism*, Londra 1885.
- H. Grime, *Muhammed*, 1892.
- F. Bohl, *Muhammed Live*, 1903.
- S. Margoliouth, *Muhammed and the Rise of Islâm*, Newyork 1905.
- _____, *Mohammedanism*, London 1911.
- Caetani, *Annali del Islâm*, Milan 1905.
- Thomas Carlyle, *Heroes and Hero-worship*, 1842
- Boswarth Smith, *Muhammed and Mahommedanism*, 1873.
- C. Lamairesse, *Muhammed apres la Tradition*, Paris 1897.

---

¹¹⁷ İlhan Kutluer, "Batılılaşma", *DİA*, V, s. 154-156.

¹¹⁸ Mevlana Şibli, *Asr-ı Saâdet*, C. 1, ter: Ömer Rıza Doğrul, *Asâr-ı İlmîye Kütüphanesi*, İstanbul 1336, s. 4-8.

- Aloys Sprenger; The Life of Muhammad, Berlin 1861.
- H.C. Boulainvilliers, Vie de Mohammed, London 1730.
- S. Emir Ali, Spirit of Islâm, London 1896.
- E. Gibbon, Life of Mahommed, Boston 1859.
- J. Locke, A Discourse on Mirâcle, London 1868.

Ömer Rıza Doğrul'un yanı sıra bu yıllarda önemli eserler veren Lütfullah Ahmet¹¹⁹ ve Celal Nuri de¹²⁰ aynı endişeleri dile getirip müslümanların da İslâm Tarihi yazmalarını Batılı çalışmaların çoğunun taassup ürünü olduğunu iddia etmektedir. Celal Nuri, bu gibi tavsiyelerin yanı sıra bilhassa Sprenger, Muir ve C. Perseval'in eserlerini objektif bularak devlet tarafından tercüme edilmesi gerektiğini savunmaktadır. Ayrıca tarihte , tefsirde ve diğer sosyal bilimlerde Batı'da olduğu gibi büyük ilim adamı yetiştiremediğimiz için üzüntüsünü belirtmektedir. Netice olarak Batı'da yapılan çalışmalar, Osmanlı aydınlarını halkın anlayacağı şekilde basit ve metodlu telif eserler yazmaya sevk etmiştir. Ayrıca Batılı çalışmaları takip eden okumuş kesimi de tatmin etmek için savunmacı tarzda bir üslup kullanmışlardır.Yani eserlerinde müsteşriklere cevap verme eğilimi gözlenmektedir.

C. TERCÜME ESERLER

Kültürlerin birbirlerini tanımasında başlıca yollarından olan çeviri, özellikle büyük kültürel dönüşüm geçiren toplumlarda önemli rol oynamıştır. Eski Yunan uyanışı Anadolu, Mısır ve Fenike tercümeleriyle, Türk Uygur uyanışı Hint İran, Nesturi tercümeleriyle, İslâm uyanışı Yunan ve Hint tercümeyle ile olmuştur. En çarpıcı olan ise, İslâm ve Yunan tercümeyle ile gerçekleşen Rönesans hareketidir. Batı bu atılımla Hristiyanlık öncesi kültürel temellerini bir anlamda yeniden keşfederek, sonradan gelecek olan gelişmeleri için düzenli bir biçimde faydalanmıştır.

---

¹¹⁹ Lütfullah Ahmet, **Hayât-ı Hz. Muhammed**, Kader Matbaası, İstanbul 1331/1916, s. 12-16

¹²⁰ Celal Nuri, **Hâtemü'l-Enbiyâ**, Yeni Osmanlı Matbaası, İstanbul 1332/1917, s.30.

“Tercüme faaliyeti yalnızca tanıma ve öğrenme isteğini tatmin için yapılamaz. Ayrıca alternatif fikirlerin ve yeni bilgilerin birbiriyle tanışması ve tartışmasına zemin hazırlamak amacı ile yapılır ki, yeniliği alacak bünye kendine en uygun olan mekanizmayı benimseyebilesin. Garp medeniyetinin en mühim karakteri, Tarih kültürü üzerine kurulmuş olmasıdır. Kendinden önce kurulan medeni hamleleri tahlil edip olaylara farklı açıdan bakmayı başarabilmiştir¹²¹.”

Osmanlı’da Batı’dan yapılan tercüme eserleri genelde din ve hukuk ağırlıklı eserlerdir. Meşhur Batı klasiklerine ise, daha ziyade haşiyeler yapılmıştır. Fikrî eserlerin tercüme edilmeyip yorumlanmaması, sadece medrese eğitime yönelik tercüme yapılması fikir hayatımızın geri kalmasının başlıca nedenlerinden kabul edilmektedir¹²².

Osmanlı’da Batı’dan tercüme faaliyetleri büyük oranda XVIII. yüzyıldan itibaren başlamaktadır. Bundan önce sadece tercüme değil, ciddi anlamda kültürel bir bağlantı bile kurulmamıştır. Bu anlayışın en önemli tesirlerinden biri de Osmanlı’nın Avrupa’ya karşı olan ezici siyasî üstünlüğü ve İslâm Dünyası’nın kültürel anlamda kendine yeterli olma inancının payı büyüktür¹²³. Batı’yı tanıma ve ondan faydalanma isteğinde en büyük etken askerî ve siyasî başarısızlıklardır. Bu amaçla başlayan tercüme faaliyetlerinde genellikle askeri ve teknik konularda çalışmalar yapılmıştır. Tanzimat’la birlikte Osmanlı aydını artık Avrupa’nın üstünlüğünü kabul etmiş, her alanda Batı’ya açık olduğunu ilan etmiştir. Bilhassa 1800’lerden itibaren Batı’da kurulan daimi elçilikler bu tanımanın ilk adımını atmıştır¹²⁴. Bununla birlikte 1830’lardan itibaren Tercüme Odasında yetişen aydınlar, Avrupa’ya gönderilen öğrenciler, sayıları hızla artan misyoner okulları kültürel değişmeye öncülük eden başlıca unsurlar olmuştur¹²⁵.

Adı geçen unsurların yanında çeşitli derneklerin faaliyetlerin de Batı literatürünü tanımada etkili olan başlıca unsurlardır. Örneğin *Beşiktaş Ulemâ Cemiyeti ilmiyesi* müsteşriklerin kurmuş olduğu *İstanbul Şark Cemiyeti*, Cemiyet-i

¹²¹ Hilmî Ziya Ülken, **Uyanış devirlerinde Tercümenin Rolü**, İstanbul 1997, s. 7-15.

¹²² Hilmî Ziya Ülken, **age**, s.308.

¹²³ Bernard Lewis, **Modern Türkiye’nin Kuruluşu**, çev: Metin Kıratlı, Ankara 1988, s.42.

¹²⁴ Ercüment Kuran, “Türkiye’nin Batılılaşmasında Daimi Elçiliklerin Rolü”, **VI. Türk Tarih Kongresi**, Ankara 1967, s. 489

¹²⁵ Nuri Akbayar, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Çeviri ”, **TCTA**, c. II, s. 447.

İlmiye-i Osmaniye'nin yayın organı *Mecmua-i Fünun*, Türk Bilgi Derneğinin yayın organı *Bilgi Mecmuası* tercüme yolu ile Batı kültürünü tanıtan başlıca kurumlardır¹²⁶.

Söz konusu kuruluşlardan ziyade fikir adamları edebî ve felsefî alanlar başta olmak üzere, çok sayıda eser tercüme etmişlerdir. Matbanın ülkemizde kullanılmaya başlandığı 1729'dan 1928 harf devrimine kadar 30 bine yakın eserin basıldığı tahmin edilmektedir. Doğu dillerinden yapılanlar da dahil bunların 3500'ü çeviri eserlerdir. Bu yüz yıllık dönemde en çok eserin II. Meşrutiyet döneminde basıldığı görülmektedir¹²⁷. Bu noktada bizi ilgilendiren önemli bir husus da tarihle ilgili en fazla tercümenin yine II. Meşrutiyet döneminde yapılmasıdır. Tarihi konularda gerek doğu gerekse Batıdan 69 adet tercüme yapılmıştır. Bu rakam sadece 1908-1918 yıllarına aittir. 1928'e kadar muhtemelen bir o kadar daha tercüme yapılmış olmalıdır. Üstelik bunlara çeşitli makale ve tefrikalar dahil edilmemiştir¹²⁸.

Osmanlı Tarihi ile alakalı tercüme edilen en önemli eserler Fransız tarihçilerine aittir. Bunların başında ünlü Fransız tarihçi *Charles Siegnobos*'un eserleri gelmektedir. Müellifin "*Târih-i Medeniyet*" adlı eseri Ahmet Refik Altınay, "*Târih-i Siyasî*" adlı eseri de Ali Reşad tarafından tercüme edilmiştir. Ali Reşad buna ilaveten Engelhart'ın *Türkiye ve Tanzimat* adlı eserini de tercüme etmiştir. Ayrıca ülkemizde Osmanlı tarihçiliğini etkileyen Hammer'ın meşhur "*Osmanlı Tarihi*" de Mehmet Ata Bey tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiştir.

İslâm Tarihi alanında da üç önemli eser tercüme edilmiştir. Bunlardan Dozy'nin "*Târih-i İslâmiyet*"i Abdullah Cevdet tarafından, Corci Zeydan'ın "*İslâm Medeniyeti*" Tarihi Zeki Megamiz, Seyyid Emir Ali'nin "*Musavver Târih-i İslâm*" adlı eseri de Mehmet Rauf tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir.

Adı geçen eserlerden Dozy'nin *Târih-i İslâmiyet* adlı eseri II. Meşrutiyet İslâm tarihçiliğine en çok tesir eden tercümelere biridir. Eser hemen hemen İslâmiyeti ve Hz. Muhammed de hafife alan ifadelerle doludur. İslâmiyet üç büyük ilahi dinden toplama uydurma bir din, Hz. Muhammed'de hastalıklı sahte bir

¹²⁶ Bkz. Ekmeleddin İhsanoğlu, "Osmanlı İlmî ve Meslekî Cemiyetleri", **I. Milli Türk Bilim Tarihi Sempozyumu**, İstanbul 1987, s. 43.

¹²⁷ Meral Alpay, **Harf Devrimi'nin Kütüphanelere Yansıması**, İstanbul 1976, s. 46-51.

¹²⁸ Meral Alpay, **age**, s. 53.

peygamber olarak tasavvur edilmektedir. Avrupa'da tahsil görmüş aydın kesim buna benzer Batılı çalışmaları bildiklerinden adı geçen eser onlar üzerinde fazla bir olumsuz etki yapmamıştır. Zaten bu yüzden de halktan yoğun istek gelene kadar tenkit yazmamışlardır. Ancak İslâm Tarihi bilgisi sadece vaizlerin aktardığı ve basit halk kitaplarındaki bilgilerden öteye gitmeyen halk üzerinde büyük tesirler meydana getirmiştir. Bilhassa üniversite öğrencilerinin etkilenmeleri ve halkın da yoğun talebi üzerine tercüme hakkında büyük bir eleştiri furyası başlamıştır. Eleştiriler ilk olarak süreli yayınlar kanalı ile Abdullah Cevdet'e yapılmıştır. Burada daha ziyade İslâm düşmanlığı yapan Dozy'yi gerçek Müslüman eserini de gayet ilmî bir çalışma olarak tanıttığı için Abdullah Cevdet saldırının ilk hedefi olmuştur¹²⁹.

Bu gelişmelerden sonra artık Osmanlı aydınında ilmî bir İslâm Tarihi yazma isteği uyanmıştır. Bu amaçla çok sayıda eser yazılmaya başlanmıştır. Ancak yazılan eserlerin sadece Dozy değil İslâm Tarihi'ne saldıran bütün Batılı çalışmalara da tatmin edici cevap verecek nitelikte olmasına özen gösterilmiştir. Bu amaçla bir yandan telif eserler ortaya konulurken bir yandan da tercüme faaliyetleri devam etmiştir. Ancak tercüme faaliyetleri daha çok 1918'den sonra olmuştur.

Müslüman müellifler tarafından yapılan tercüme ise daha çok eksik olan ilmî eser ihtiyacını gidermek amacı ile yapılmıştır. Bununla birlikte bu eserler de gerek muhteva gerekse metod olarak sonradan yazılan eserlere etki etmesi kaçınılmazdır.

---

¹²⁹ Şükrü Hanioglu, *age*, s. 331.

II. BÖLÜM

II. MEŞRUTİYET DÖNEMİNDE YAZILAN BAŞLICA ESERLER

Bu bölümde II. Meşrutiyet döneminde yazılan İslam Tarihi ile ilgili eserlerin genel bir tanıtımını yapacağız. Daha önce de belirttiğimiz gibi eserleri ayrıntılı olarak değil, genel özellikleri ile değerlendireceğiz. Bu eserler yazıldığı dönemde bir takım eleştiriler aldığı için, dönemin tarih anlayışını ortaya koyması bakımından bu eleştirilere de yer vereceğiz. Tanıtımını yapacağımız eserler, hem ilmi amaçla hem de eğitici amaçla yazılmış eserlerdir. Bunların büyük bir kısmının muhtemelen ilim alemince isimleri duyulmakla birlikte, ilmî ve pedagojik olarak ne gibi özelliklere sahip oldukları hakkında fazla bilgi mevcut değildir. Bu yüzden bu bölüm adı geçen dönemde İslam Tarihi ile ilgili, ne kadar ve türden eserin yazıldığını bir arada görmek bakımından önemlidir. Ayrıca muhtevalarına bakıldığında görüleceği üzere, Cumhuriyet döneminde yazılan çok sayıda eserin ilk örneklerinin bu yıllarda kaleme alındığı ortaya çıkacaktır.

A. TELİF ESERLER

1. Şehbenderzâde Filibeli Ahmet Hilmi, *Târih-i İslâm*¹³⁰

II. Meşrutiyet döneminde İslâm Tarihi adı altında yazılan muhtevalı eserlerin başında, Filibeli Ahmet Hilmi'nin günümüzde bile okuyucusu olan *Tarih-i İslâm* adlı eseri gelmektedir. Aşağıda ayrıntılı olarak da görüleceği üzere yazar, eserlerini itinayla ve tek bir amaca yönelik kaleme almamış, halkın ve İslâm Tarihi'nin aydınlatılması gereken sorunlarına değinmeye çalışmıştır. Filibeli'nin kaleme aldığı diğer eserlerinde de açıkça görüldüğü üzere, o entelektüel bir faaliyet

---

¹³⁰ Şehbenderzâde Filibeli Ahmet Hilmi, *Târih-i İslâm*, Hikmet Matbası, İstanbul 1327/1912.

yapmaktan ziyade felsefî, sosyal ve tarihi konularda sorunları çözmeye yönelik samimi ve yeni fikirler ortaya atmaya çalışmıştır.

Şehbenderzâde'nin Tarih-i İslâm adlı eseri, ilk bakışta dönemin tarihçiliğini etkileyen Dozy'nin Tarihi-i İslâm adlı eserine reddiye¹³¹ amacıyla yazıldığı söylene de aslında bir reddiye değildir. Bir defa, eser reddiyede olması gereken üslupla yazılmamıştır. Yani Dozy şunu diyor, ben bunu diyorum şeklinde bire bir açıklama mevcut değil. Bunun yanı sıra Meşrutiyet yıllarının tartışılan değişik konularında fikirler ileri sürmektedir. Eserde, nübüvvet'ten itibaren İslâm Tarihi'nin ana konularını kronolojik sırayla aktardıktan sonra, rivayetçi ve nakilci anlatımı bırakıp, tartışmalı olaylar üzerinde tenkit ve yorumda bulunarak okuyucuyu sıkmadan sade bir üslupla olayları anlatmaktadır.

Aslına bakacak olursak kitapta reddiye amacı da güdülmektedir. Ancak burada sadece Dozy'ye değil aynı fikirde olan tüm müsteşriklere cevap ve halkın aydınlanmasına hizmet niteliğinde genel bir reddiye özelliği eserin konularından sadece biridir. Yazarın kitabını hangi amaçla ve hangi şartlar altında yazdığını kendi ifadesiyle belirtirsek konu daha iyi anlaşılacaktır ve onun bu ifadeleri dönemin tarihçiliğini etkileyen unsurları da bir yönüyle ortaya çıkaracaktır:

“Batı’lı araştırmacılar bizdeki tarihi hazineyi iyi değerlendirmişlerdir. Hristiyanlık ve Museviliğe uyguladıkları araştırma usulüyle İslâm’ı incelemişler ve çok sayıda eser meydana getirmişlerdir. Dozy'nin eseri de bunlardan biridir¹³². Bu eser halkımız arasında büyük tesirlere sebep olmuştur. Hakkında bir hayli reddiye yazılmışsa da bunların ilmi değeri yoktur. Bu gibi eserlere ayrı ayrı reddiye yazmaktansa tahrif ve tağyir edilen olaylar hakiki şekilleriyle yazılıp, uyguladıkları usüller reddedilirse sadece Dozy'ye değil, İslâmiyet aleyhinde tüm yazılanlara cevap verilmiş olur.

Dozy'nin tarihini red için bir İslâm Tarihi Encümeni oluşturuldu ama bu iş fazla yürütülemedi. Ancak vicdanımın sesine fazla dayanamadım ve bu eseri yazmaya karar verdim. Bu eser mevzuunda da çok sayıda eleştiriler alacağım

---

¹³¹ İsmail Kara, **Türkiye’de İslâmcılık Düşüncesi**, c. 1, İstanbul 1986, s. 4 ; Yasin Yılmaz, **Filibeli Ahmet Hilmi’nin Hayatı ve Tarihçiliği**, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 1994. s. 12.

¹³² Reinhart Dozy, **Târih-i İslâmiyet**, çev: Abdullah Cevdet, İctihad Matbası, Mısır 1908.

malum. İsterdim ki bu eleştirilerin çoğu faydalı olsun. Ne yazık ki, bunların çoğu tefekkürden uzak, terakkiye arka çevirmiş, hakikate küsmüş bir güruhtur. İnsan bunları işittikçe mumyalar ya da fosillerle muhatap olduğunu zannediyor¹³³.”

Filibeli'nin eseri geniş bir medhal ve iki ciltten oluşmaktadır. Birinci cild on sekiz, ikinci cild onyediyi bölümden meydana gelmektedir. Medhal kısmı gerek kendinden önceki gerekse kendi dönemine ait eserlerle kıyaslandığında bazı farklı özellikler içermektedir. Genel olarak bu bölümde tarih ilminin konusu, tanımı, bölümleri, özellikleri, dinlerin tasnifi yapılarak, felsefi akımlar ve belli başlı temsilcileri hakkında genel bilgiler vermektedir. Felsefi akımların temsilcilerinin tanıtılmasına gerekçe olarak da, dinler hakkında yazılan eserlerin yazarları belli bir felsefi akıma sahip oldukları için her şeyden önce bunların fikrî temellerinin tanınması faydalı olacağını belirterek, eseri okurken daha iyi anlaşılmasını ve hayal kırıklığına uğranmaması gerektiğini vurguluyor. Örnek olarak Dozy'nin Rasyonalist felsefi ekolü benimsediğini, onu tenkit ederken bu durumun dikkate alınması gerektiğini ifade etmektedir¹³⁴.

Yazar, böyle geniş bir giriş yaparak felsefi ve tarihi konularda okuyucuyu bilgilendirmektedir. Böylece okuyucuyu kitabı okumaya hazırlamaktadır. Okuyucunun kitabı okurken aklına gelebilecek soruları gidermeye çalışması metod bakımından oldukça olumlu bir yaklaşımdır. Bunun yanı sıra medhal bölümünün tenkide açık tarafları da mevcuttur. Buna bir misal verecek olursak, Hilkat, Hulus, Cin, Risalet gibi kelimî tartışmalara ve felsefi konulara biraz fazla yer vermesi bir İslâm Tarihi kitabında olmaması gerekirdi. Bu da müellifin dönemin en meşhur felsefecilerinden, kelimî ve felsefi tartışmalarda en önde gelen aydınlardan biri olmasından kaynaklanmaktadır¹³⁵.

Şehbenderzâde eserinin birinci cildinde İslâmiyet öncesi Arap tarihinden başlayarak Hz. Muhammed'in ölümüne kadar olan dönemi ele almaktadır. Bu bahiste yazar sadece olayları anlatmakla yetinmeyip Mirâc, Garanik olayı gibi

---

¹³³ Şehbenderzâde; **Târih-i İslâm**, s. 8.

¹³⁴ Şehbenderzâde, **Târih-i İslâm**, s. 17.

¹³⁵ Süleyman Hayri Bolay, **Türkiye'de Ruhçu ve Maddeci Görüşün Mücadelesi**, Ankara 1995, s.198-238.

tartışmalı konuları da izaha çalışmaktadır. Ayrıca müsteşriklerin Hz. Muhammed ve İslâmiyet hakkında ileri sürdükleri fikirlere de cevap vermektedir.

İkinci cilt dört halife dönemi ile başlayıp, Emevîler, Abbasiler, Selçuklu ve Osmanlı tarihini ihtiva etmektedir. Bu bahiste dikkate değer bir husus, yazarın Selçuklu ve Osmanlı tarihine biraz daha fazla yer vermesidir. Bilhassa İslâm dünyasının ve Osmanlı devletinin gerileme sebepleri üzerinde devrin bütün aydınlarının yaptığı gibi yorumlar yapmıştır.

Şehbenderzâde genel olarak modernist İslâmcı gruba dahil edilse de, eserlerinde milliyetçilik fikirlerinin de öne çıktığını görmekteyiz. Balkan savaşlarına kadar İslâm birliğini savunan Filibeli'nin savaştan sonra milliyetçilik duyguları biraz daha belirgin hale gelmiştir¹³⁶. Hatta Turan fikrini Ziya Gökalp'den önce onun ortaya attığı bile ileri sürülmektedir¹³⁷.

Müellifin Fizan'a sürülmesi sonrası Kuzey Afrika'daki Senüsîlik hareketinden etkilenmesi onun İslâmcılık anlayışını farklı yönde etkilemiştir. Bilhassa mezheplerin birleştirilmesi fikrî bunun bir tezahürü olabilir¹³⁸.

Şehbenderzâde'nin Tarih-i İslam adlı eseri hakkında yazıldığı yıllara ait bir değerlendirme yazısı bulamadık. Ancak günümüz müelliflerinden İsmail Kara Şehbenderzade'nin bu eseri hakkında bir takım değerlendirmeler yapmıştır.

İsmail Kara sadece Şehbenderzâde'yi örnek olarak ele aldığı bir makalesinde¹³⁹ dönemin tarih anlayışını sorgulamaktadır. Bu değerlendirmesinde Şehbenderzâde'yi, Tarih-i İslâm adlı eserini kaleme alırken oryantalistleri taklit etmek ve hatta onların görüşlerini kabul etmek hatasına düştüğünü söylemektedir. Yani Dozy ve müsteşriklerin görüşlerini çürütem derken onların iddialarını tartışarak, fikirlerini meşrulaştırdığını ve onların metodunu kullanma hatasına düştüğünü ileri sürüyor. Bunların yanı sıra tarih ilmi hakkındaki ve değişik konularda ki fikirlerini eleştiriyor. Burada Filibeliyi eleştiren yazarın iki görüşü

---

¹³⁶ Zekeriya Uludağ, **Şehbenderzâde Filibeli Ahmet Hilmî ve Spiritüalizm**, s.114, Ankara 1996.

¹³⁷ F. Abdullah Tansel, "Ş. Ahmet Hilmî'nin Özdemir Mahlasıyla Yayınladığı Türklük-İslâmlık ve İslâm Birliğini Müdafaa Ettiği Şiirleri", **Türk Dünyası Araştırmaları**, S. 12, Haziran 1981, s. 149-171.

¹³⁸ Zekeriya Uludağ, **age**, s.102.

¹³⁹ İsmail Kara, "Osmanlı-İslâm Dünyasında Yeni Tarih Telakkileri (Şehbenderzâde örneği)", **Dergâh**, S. 126, Mayıs 2000, s. 15-20.

üzerinde durmak istiyoruz . Müsteşriklerin saldırılarına karşı cevap vermek o zamanı şartları göz önüne alındığında gayet doğaldır. Yukarıda değinildiği üzere müsteşrik yayınlar, bilhassa Dozy'nin eseri halk üzerinde çok olumsuz etki yaratmış ve Müslüman kamuoyu ilim adamlarından halkı bunalımdan kurtaracak açıklamalar beklemektedir. Bu ortamda sadece ilmi endişelerle sade bir İslâm Tarihi yazılıp, sessiz kalınması beklenemezdi. Ayrıca yazılan eserler çoğu halka yönelik eserlerdi ve okur yazar halk gündemi az çok takip etmekteydi. Bu yüzden Filibeli'nin eseri biraz da acele ile yapılmış bir çalışmadır ve her türlü beklentiye cevap vermesi olanaksızdır. Ancak hem döneminde hem de sonraki yıllarda ilgiyle okunması acele ile de yazılsa ilmi anlayıştan uzaklaşmış değildir.

Taklit konusunda sorulması gereken bir soru da İslâm Tarihi çalışmalarında ya da diğer tarih alanlarında acaba günümüzde bile Avrupa merkezli tarih yazıcılığı aşıp, orijinal bir tarih yazıcılığı oluşturulabilmiş midir? Ya da Filibeli ile birlikte diğer tarih yazarları yeni bir tarih ekolü oluşturacak kadar yeterli birikime sahiplermiydi? Bilindiği üzere modern tarih yazıcılığı o yıllarda başlamıştı ve gelişme aşamasındaydı. Aslında bu tür konular tarih yazıcılığımızın geleceği bakımından detaylıca tartışılması gereken önemli mevzulardan biridir.

Yazar diğer bir makalesinde¹⁴⁰ tarihi süreç içerisinde tarih telakkilerini değerlendirirken Şehbenderzâde'ye de yer veriyor. Bu mevzuda da Meşrutiyet aydınlarının İslâm Tarihi'ni bir bütün olarak görmeyip, sürekli Asr-ı saadeti örnek devir almalarını ve sonraki asırları atlamalarını, Şehbenderzâde'nin de bu örneklerden biri olduğunu vurguluyor. İsmail Kara'ya bu konuda katılmamak mümkün değildir. Zaten yazarın belirttiği gibi II.Meşrutiyet mütefekkirleri de bu konuda çoğunlukla sanki işbirliği halindedir. Sadece dönemin Türk müellifleri değil, İslâm dünyasının bir takım aydınları da bu eğilim içindedir.

Filibeli'nin Tarih-i İslâm adlı bu meşhur eserinin 1970'li yıllarda iki defa sadeleştirilmesi yapılarak okuyucunun hizmetine sunulmuştur. Her iki sadeleştirmenin bazı farklılıkları mevcut olmakla beraber ilgiyle okunmuşlardır. İlk sadeleştirilmesi Ziya Nur tarafından yapılmıştır. Bu çalışmada sadeleştiren İstidrad başlığı altında uzun ilaveler yaparak okuyucuya yeni bilgiler de sunmuştur. Yeni

---

¹⁴⁰ İsmail Kara, "Tarih ve Hurafe", **Türklük Araştırmaları Dergisi**, S. 11, Mart 2002, s. 37.

bilgiler de daha ziyade Selçuklu, Osmanlı Tarihi, Tarikatlar, Moğollar hakkında, eserin yazıldığı tarihten itibaren geçen zaman içerisinde elde edilen yeni tarihi bilgileri ihtiva etmektedir¹⁴¹. Rahmi Balaban tarafından yapılan diğer sadeleştirme de ise, hakiki metnin sadece tarihle ilgili kısmı ele alınmış, felsefi tartışmalarla ilgili geniş ilaveler sadeleştirmeye dahil edilmemiştir¹⁴².

Bütün eleştirilere ve eksiklerine rağmen, Filibeli'nin Tarihi İslâm isimli eseri zamanının şartları göz önüne alındığında en iyi kaleme alınmış eserlerin başında gelmekte ve sonraki yıllardaki tarih çalışmalarının gelişimine katkı sağlayan önemli basamaklardan birini oluşturmaktadır.

2. Mahmut Esad Seydişehrî, *Târih-i Din-i İslâm*¹⁴³

Seydişehrî'nin bu eseri II. Meşrutiyet'ten önce ayrı ayrı basılmıştır. Ancak toplu olarak II. Meşrutiyet döneminde yayınlanıp esas ilgiyi bu yıllarda gördüğü ve sonraki yıllarda da etkisini gösterdiği için bu dönem içerisinde değerlendireceğiz.

Eser üç ciltten oluşmaktadır. Medhal adı altındaki ilk bölümde İslâmiyet öncesi Arap tarih, kültür ve coğrafyasını ele almakta, ikinci bölümde Mekke dönemi, üçüncü bölümde Medine dönemi İslâm Tarihi ele alınmaktadır. Eserin en uzun, aynı zamanda en orijinal kısmını Medhal bölümü oluşturmaktadır. Muhtemelen daha önce Osmanlı müelliflerince hiçbir tarih kitabında Arabistan ve Mezopotamya'nın İslâmiyet öncesi tarihine bu kadar geniş yer verilmemiştir. Bölgenin coğrafi yapısından inançlarına, sosyal, kültürel ve ekonomik yapısına dair çok geniş bilgiler vermektedir. Dönemin diğer aydınları da Seydişehrî'den sonra İslâm Tarihi çalışmalarında giriş bahsinde bu tür bilgilere yer vermişlerdir.

Müellif giriş bölümünde Ortadoğu bölgesinin tarihini anlatırken sık sık bölgenin Osmanlı hakimiyeti altındaki yıllara değinmektedir. Bölgeye Osmanlılar döneminde yapılan hizmetlere ve Türklerin idaresindeki istikrarlı döneme bazen vurgu yapmaktadır¹⁴⁴.

¹⁴¹ Şehbenderzâde Filibeli Ahmet Hilmî, *Târih-i İslâm*, sad: Ziya Nur, İstanbul 1974.

¹⁴² Şehbenderzâde Filibeli Ahmet Hilmî, *Târih-i İslâm*, sad: M. Rahmi Balaban, İstanbul 1979.

¹⁴³ Mahmut Esad Seydişehrî, *Târih-i Din-i İslâm*, Asır Matbası, İstanbul 1328/1913.

¹⁴⁴ Mahmut Esad Seydişehrî, *Târih-i Din-i İslâm*, sad: Ahmed Lütfi Kazancı-Osman Kazancı, İstanbul 1995, s. 35-45.

Eserin dikkate değer yönlerinden biri de, dilinin sadeliği ve tarihi mekanları anlatırken öğretici tarih tarzının, bugün dahi örneğine az rastlanan bir uygulamasını yapmış olmasıdır. Bu olumlu özelliği de çok sık olmasa da bir bölgenin tarihi sürecini anlatırken o günkü güncel durumunu anlatarak tarihle bağlantı kurmasıdır. Örnek vermek gerekirse bu konuda Necd bölgesi bahsinde şu bilgileri vermektedir: “Deriyye Kasabası Müseylemetü’l-Kezzap, Karmâti ve Vehhabilerin otraya çıktığı yerdir. Cebel-i Serin üzerindedir. Bu kasaba İbrahim Paşa komutasındaki Osmanlı-Mısır askeri tarafından 1819’da tahrip edilmiş ve böylece Vehhabiler cezalandırılmıştır¹⁴⁵.” Yine başka bir bahiste“ Hammad çölündeki Şam-Bağdat yolu bunlardan biridir. Osmanlı Devleti ve İngiliz posta memurları bu yoldan geçtiler.Bu korkunç çölleri Halid bin Velid dokuz bin kişi ile geçmişti ”¹⁴⁶.

İfade tarzı olarak diyebiliriz ki Mekke ve Medine dönemini anlatırken nakilci bir metot kullanmıştır. Tenkid ve yorum yapılması gereken konularda pek yorum yapmadığı görülmektedir. Buna ilaveten Seydişehirî’nin amacı daha büyük bir İslâm Tarihi yazmaktı ve ilk üç bölümü bile bu kadar geniş olan bir eserin diğer bölümleri de muhtemelen daha muhtevalı olup, o yılların İslam Tarihçiliğinde iz bırakan önemli bir eserolacaktı¹⁴⁷.

Yazarın dikkatimizi çeken iki yönü tenkide açıktır. Bunlardan biri eserin tasnifi, diğeri bazı konularda olayları sırf nakledip bariz hataları tenkit etmemesidir. Tasnif yaparken klasik kaynaklarda bilhassa Taberi’de olduğu gibi olayları Hicretin I. Yılı, II. Yılı olayları diye yıllara göre tasnif etmiştir. Bilgi aktarımında ise, Hz. Hacer oğlu İsmail, zenzem kuyusuna geldiklerinde, Hz. İsmail 14 yaşındaydı diye bilgi vermektedir. Bu kadar büyük bir çocuk için endişeye kapılmaması gerektiğini tahmin edebilirdi. Halbuki hadislerde ve güvenilir kaynaklarda çocuğun çok küçük yaşlarda olduğu ve Hz. Hacer’in ona bir şey olmasın diye Safa ve Merve tepeleri arasında koştuğu anlatılır¹⁴⁸. Müellifin klasik tarih kitaplarındaki bu hataları fark edip açıklığa kavuşturacak seviyede tarih bilgisine ve muhakeme gücüne sahip olduğu yaptığı çalışmalardan anlaşılmaktadır.

¹⁴⁵ Seydişehirî, **Târihi-i Din-i İslâm**, s.62.

¹⁴⁶ Seydişehirî, **Târih-i Din-i İslâm**, s.60.

¹⁴⁷ Mahmut Esad Seydişehirî, **Târih-i Din-i İslâm**, sadeleştirenin notu. s. 11.

¹⁴⁸ Mahmut Esad Seydişehirî, **Târih-i Din-i İslâm**, sad: Ahmed Lütfi Kazancı-Osman Kazancı, s.75, İstanbul 1995.

Yazar genelde kullandığı kaynakları belirtmiyor. Ancak bazen metin arasında bazen dipnotlar da azda olsa bildirdiği kaynaklardan faydalandığı eserler hakkında kısa bilgiler vermektedir. İbni İshak, İbni Hişam, Taberi, Mesudi, İbni Esir ve Ahmet Cevdet Paşa müellifin en çok başvurduğu kaynaklar olarak görünüyor.

Seydişehrî'nin Tarih-i Din-i İslâm'ı, Ahmed Lütfi ve Osman Kazancı tarafından bazı ilavelerle sadeleştirilip basılmıştır. Yazarın bu eseri İzmirli İsmail Hakkı ve Şemseddin Günaltay'la birlikte hacimli bir İslâm Tarihi yazma girişimlerinin ilk örnekleridir. Mâalesef her üç müellif'de eserlerinin birinci ciltlerini hazırlayıp geri kalan kısımları tamamlayamamışlardır. Şu bir gerçek ki, Meşrutiyet dönemindeki bu ilmi heyecan devam etseydi ve söz konusu yazarlar eserlerini tamamlasalardı şüphesiz tarihçiliğimiz bugün daha başka bir seviyede olurdu.

3. Mahmut Esad Seydişehrî, *Târih-i İslâm*¹⁴⁹

Seydişehrî'nin İslâm Tarihi ile ilgili diğer bir eseri rüştiyeler için yazdığı eğitim amaçlı kitabıdır. 195 sayfalık bu hacmi küçük ancak muhtevası ve yorumları ile farklılık arzeden kitap o yılların yaygın olan tasnifiyle Peygamberler tarihinden başlayarak, İslâm'ın zuhuru, dört halife, Emevîler, Abbasiler, Tavâif-i Mülük¹⁵⁰, Haçlı Seferleri ve İslâm medeniyeti bölümlerinden oluşuyor.

Müellif kitabında belirtmiyor ancak bu eserin Fransız Gustave le Bon'den iktibas ve tercüme yoluyla kaleme alındığı söylenmektedir¹⁵¹. Yine dönemin tarihçilerini çok iyi tahlil eden M. Halil Yınanç da eseri ders kitabı olarak hazırlanmış genel tarih niteliğinde tanımlamaktadır¹⁵².

Yazar Tarih-i Enbiyâ bölümünde yaradılıştan başlayarak peygamberlerin hayatını kısa olarak özetliyor. Bu bahiste yazarın bilhassa Yahudilik ve Hristiyanlığı anlatırken Dinler Tarihi bilgilerini kullandığını görmekteyiz. Böyle bir yola başvurması esere ayrı bir özellik ve canlılık kazandırmış. Okuyucuyu

¹⁴⁹ Mahmut Esad Seydişehrî, *Târih-i İslâm*, Matbaa-i Hayriye, İstanbul 1328/1913.

¹⁵⁰ Hilafete bağlı küçük devletler.

¹⁵¹ Bkz. İsmail Fenni Ertuğrul, *Hakikat Nurları*, Neşr: Sebil Yayınevi, İstanbul 1949, s. 169.

¹⁵² Mükremin Halil Yınanç, s. 587,

monotonluktan kurtararak farklı bilgiler edinmesine vesile olmaktadır. Örneğin Yahudi Peygamberleri anlatırken Yahudilerin tarih boyunca geçirmiş olduğu hadiseleri, Yahudi mezhepleri ve ortaya çıkışlarını, Yahudilere yapılan zulümleri ve Türklerin onlara göstermiş olduğu müsamahayı da özetle aktarmaktadır¹⁵³.

Yazarın genel konuları ele alırken diğer ders kitaplarında olduğu gibi sadece siyasî olayları özetlemekle kalmayıp bazı değerlendirmelerde bulunduğunu görmekteyiz. Sözelimi Emevî-Haşimî çekişmesinin İslâm öncesi devirlere uzandığı, bu mücadelenin İslâmî dönemde de sürmesinin İslâm Tarihini direkt ilgilendirdiğini anlatmaktadır. Yine Endülüs Emevîleri'ni özetlerken yaptığı yorum dikkat çekici. “Tâbilerin metbuya, kardeşin kardeşe, evladın babasına itaatsizliği, ilahi emirlere isyan ve buna karşı Allah'ın cezasını hak etmiş bir olaylar toplamıdır¹⁵⁴”. Yazar bu ve benzeri bilgileri başka bir eserden iktibas etmiş yada kendi ifade etmiş olabilir. Bunun tespiti şu an bizim için mühim değil. Burada önemli olan husus bir ders kitabında tekdüze anlatıştan uzaklaşıp değerlendirmelerde bulunarak ve renkli bilgilerle öğrenciyi yada normal okuyucuyu bilgilendirmesidir. Seydişehrî'nin bu kitabı da yeğeni ünlü hukukçu Sadi Irmak¹⁵⁵ ve Önder Avcı tarafından sadeleştirilmiştir¹⁵⁶.

4. Süreyya Avlonyalı, *Fitretî'l- İslâm*¹⁵⁷

II. Meşrutiyet döneminde telif edilen kitaplardan tezimizdeki amacı destekleyen en orijinal kitaplardan biri de Muâviye dönemini ele alan Fitretû'l-İslâm adındaki bu eserdir. Kitap hem kaynakları kullanımı hem de metot ve muhteva bakımından diğer kitaplara göre farklılık arz etmektedir. Tarih yazıcılığın da temel üç önemli unsur olan bu niteliklerine ayrıntılı olarak temas etmeden önce, gerek dönemindeki ilmi tartışmalarda yer alamaması gerekse sonraki yıllar da niçin az tanınmış olması üzerinde biraz durmak istiyoruz.

Eserin yazıldığı yıllarda, diğer eserler hakkında dönemin süreli yayınlarında eleştiri yazılarına ulaştığımız halde, Fitretû'l-İslâm hakkında bir örnek bulamadık.

¹⁵³ Seydişehrî, *Târih-i İslâm*, s.31.

¹⁵⁴ Seydişehrî, *Târih-i İslâm*, s.133.

¹⁵⁵ Mahmut Esad Sedişehri, *İslâm Tarihi*, sad: Sadi Irmak, İstanbul 1965

¹⁵⁶ Mahmut Esad Seydişehrî, *İslâm Tarihi*, sad: Önder Avcı, İstanbul 1983.

¹⁵⁷ Süreyya Avlonyalı, *Fitretî'l- İslâm*, Artin Asaduryân Matbası, Dersaâdet 1325/1910.

Bunun Şu andaki tespitlerimiz itibariyle iki sebebi olabilir. Birinci olarak Şunu tekrar belirtelim ki, çok hareketli bir sũreli yayın ortamına sahip II. Meşrutiyet dŕnemi dergileri çok az incelendiği için bizde eldeki mevcut çalışmalardan bir bilgiye ulaŐamadık¹⁵⁸. Buna ilaveten kısmen de olsa mũellifin taraflı yazmış olması ve biraz Şii eğilimli tavır sergilemesi nedeniyle fazla ciddiye alınmamıŐ olabilir. Eser zamanında az tanınmış diyemeyiz unkũ gũnũmũz de her kũtũphanede ve sahafta bile bulunabilecek kadar yaygın bir kitap. Gũnũmũz yazarlarından ise, ancak bir iki tanesi azda olsa deyinmiŐler¹⁵⁹. Bunun da sebebi eserin Meşrutiyet'ten sonra ya az tanınmış olması yada ilk bakışta ŕnyargılı bilgiler ihtiva ettiği nedeniyle zannımca dikkate alınmamıŐ olmasından dolayı olabilir. Ayrıca Osmanlının son dŕnem matbuat hayatı ve değişik alanlardaki eserlerin araŐtırılması gũnũmũze kadar yeterince incelenmemiŐ olması da az tanınmasının bir sonucu olabilir.

Mũellifin eseri yazma nedenlerinden biri isminden ve muhtevasından hareketle İŐlŕm'ın kabile ve mezhep kavgalar ile dolu bunalımlı ilk yıllarıyla Osmanlının son dŕnemindeki milliyetçilik tartışmalarının benzer olması sebebiyledir. Bununla birlikte istibdat ve baskı rejimlerinin çok eleŐtirildiĐi bir dŕnemde Avlonyalı da tarih hazinesinden Muaviye'yi seçerek ayrı bir yaklaşımda bulunmaktadır ki ŕnek ifadeler ũzerinde ayrıca durulacaktır.

Eserin en dikkate değer yŕnlerinden biri çok sayıda kaynak kullanılması ve faydalandığı bu kaynakları ilmi tarih usulleri ile dipnotlarda ayrıntıları ile gŕstermesi olarak dikkatimizi çekmektedir. Bu dipnot gŕsterme metodu, o zamanlarda Tarihi Osmani Encũmeni'nin teŐvikleriyle bilinmekteydi. Ancak bırakın İŐlŕm Tarihi ile ilgili kitapları tarihin diğer alanları ile ilgili kitaplarda bile ayrıntılı ve geniş olarak bu Şekilde dipnot kullanımı pek gŕrũlmemektedir. Buna ilaveten tek tek tespit etmedik ama genel itibariyle tespitlerimize gŕre yazar seksene yakın klasik ve aĐdaŐ kaynak kullanmıştır.

---

¹⁵⁸ Hũseyin Tuncer, **Tũrk Yurdu Bibliyografyası**, Ankara 2002; Abdullah Ceyhan, **Sırŕt-ı Mũstakim ve Sebũlũ'r-Reşad Fihristi**, Ankara 1991

¹⁵⁹ Neşet Çağatay, **İŐlŕm Tarihi**, Ankara 1993. s.149-171; Şahin Uçar, **İŐlŕm'da Mũlk ve Hilafet**, s. 65-76, İstanbul 1996; İsmail Kara, **Hilafet Risaleleri**, İstanbul 2003, s. 12

Yazar çok sayıda kaynak eser arasından bazılarını fazla kullanmıştır¹⁶⁰. Fitreti'l-İslâm aşırı övgü ve yergiyle ilgili yazılan kitaplara örnek verilebilecek eserlerden sayılabilir.

Yazar konuları bölümler halinde tasnif etmemesine rağmen Muaviye'nin hayatını kronolojik olarak ele aldığı görülmektedir. Muaviye'nin Cahiliyet dönemi hayat hikayesinden başlayarak, İslâmiyet dönemindeki hayatı, Peygamber ve dört halife dönemlerindeki görevleri, Hz. Ali ile olan mücadelesi halifelik dönemindeki faaliyetleri gayet ayrıntılı anlatılmaktadır. Avlonyalı olayları anlatırken sadece Muâviyeye bağlı kalmamış ilk dönem İslâm Tarihindeki önemli olaylar üzerinde de yeri geldikçe açıklamalar ve yorumlarda bulunmuştur. Eserin en orijinal taraflarından biri de gerek satır aralarında gerekse muhakeme diye ayrı bir başlık atarak belli dönem ve olaylar hakkında yorumda bulunmasıdır. Yaptığı yorumlarda bazen yanlı davranmış olabilir. Önemli olan çağını yakalayıp nakilcilikten sıyrılmasıdır. Hatta yeri geldiğinde kaynak tenkidi de yaptığı görülmektedir¹⁶¹. Bu bahiste belirtilmesi gereken diğer bir husus da Avlonyalı'nın İslâmi kaynakların yanı sıra Rum kaynaklarını da bildiğidir. Bilgileri doğrudan ana kaynaktan mı yoksa ikinci elden kaynaktan mı aldı bunu şu an tespit etmek çok güç ama Muaviye'nin Anadolu ve Ermenistan seferlerini anlatırken eser ismi vermeden İslâm kaynakları ile Rum kaynaklarını kıyaslamaktadır¹⁶².

Süreyya Avlonyalı'nın Şii eğilimli olduğuna bizi sevk eden bir iki özelliği göze çarpmaktadır. İlk olarak kendisi Arnavutluk ta büyüdüğü için ve Bektaşilerin bu ülkede sayılarının çok olması bizi böyle bir tahmine yöneltti. Hayatı hakkında çok uğraşmamıza rağmen bir şey bulamadık. Hatta kendisi büyük ihtimalle ikinci dönem milletvekillerinden olduğu halde Milletvekillerinin biyografisi üzerine yazılan önemli eserlerde bile sadece adı olup geniş bilgiler bulunmamaktadır.¹⁶³

---

¹⁶⁰ Çok Kullandığı Kaynaklardan Bazıları Şunlardır: es-Suyuti, **Târihu'l-Hulefâ**, Mısır 1305; İbni Abdi Rabbih, **Ikdu'l-Ferid**, Mısır 1331; Ebu'l-Ferec İsfehani, **El-Egâni**, Mısır 1323; İbni Abdülberr, **el-İstiâb Fi Marifeti'l-Ashâb**, Haydarabad 1318; İbnü'l-Esir, **el-Kâmil Fi't-Târih**, Mısır 1301; İbnü'l-Esir, **Üsdü'l-Gâbe Fi Marifeti's-Sahâbe**, Kahire 1280.

¹⁶¹ Avlonyalı, **age**, s. 278.

¹⁶² Avlonyalı, **age**, s. 48.

¹⁶³ İhsan Gümeş, **Türk Parlamento Tarihi**, C.II, Ankara 1999, s. 50.

Bizi şii olduğuna sevk eden diğer bir yaklaşımı ise, Gadir Hum olayını tek yönlü ele alıp Şîî rivayetleri destekleyici yönden yorum yapması, Ebu Zerr, Ammar b. Yasir gibi Şîâ'nın ön plana çıkardığı sahabeden sıkça ve övgüyle bahsetmesi, Ehli Beyt'e itaati öngören hadisleri vurgulaması gibi ifadelerdi¹⁶⁴.

Hemen şunu ifade etmek gerekir ki, yazar eserin ilk sayfalarında sürekli Emevîler ve Muâviye aleyhine olan yerici rivayetlere yer verse de, eserin genelinde de bu özellik bulunmamaktadır. Hatta kitabın ilerleyen sayfalarında Muâviye'nin iyi yönlerini anlatan ayrı konulardan bile bahsetmektedir. Buna ilaveten Şii temayülerin aksine Hz. Ömer'i de faziletli yönleri ile zikretmektedir. Fakat Muâviye'yi tanıtırken Muâviye kelimesinin anlamını ilmi bir esere yakışmayacak şekilde aktarmaktadır¹⁶⁵. Gerçi bu kendi ifadesi değil ancak hiçbir yorumda bulunmadan tek bir kaynağı alıp vermesi özellikle kelimenin bu manası bakımından iyi bir örnek değildir¹⁶⁶.

Yazarın taraflı davrandığı mevzuların en başında Emevîler ile ilgili olan bahis geliyor. Bu konu da genellikle Emevîleri kötüleyen Şîî rivayetleri olarak herhangi bir yorumda bulunmadan nakletmektedir.¹⁶⁷

Avlonyalı eserinde sık sık yorumlarda bulunmakla birlikte biz eseri direkt ilgilendirmesi nedeniyle sonuç başlığı adı altında ele aldığı Muâviye ve döneminin genel bir değerlendirmesini aktaracağız:

“Muâviye'yi dini hasletlerden sıyrıp bir saltanat kurucusu ve siyasî deha olarak ele aldığımızda hayatının bütün safhalarında bütün arzu ve isteklerine ulaştığını belirtmek gerekir. Bunun yanı sıra bu arzu ve isteklerinden dolayı İslâmiyet'in gelişmesine engel olduğunu da belirtmek zorundayız. Eğer Muâviye kendi istek ve arzularını engelleyip, kabilesi ve dünya çıkarları için gösterdiği gayreti İslâm için göstermiş olsaydı bugün kendisi hayırla yad edilir ve Afrika kıtası bugün baştan başa İslâm yurdu olurdu.

---

¹⁶⁴ Avlonyalı, **age**, s.44-88.

¹⁶⁵ Avlonyalı, **age**, s.16.

¹⁶⁶ Firuzabadi, **Kamus**, C. I, İstanbul 1315/1900, s. 65. (Kamus'da Muâviye kelimesi erkeğe kızmış dişi köpek anlamında kullanılıyor.)

¹⁶⁷ Avlonyalı, **age**, s.7-9.

Asyanın iki büyük devleti Fars ve Bizans topraklarında zulüm ve adaletsizlikten bıkmış olan halk, Hz. Ömer zamanında huzur bulmuş ve İslâm'a itaat etmişlerdir. Bu itaat ve zaferin sebebi zulüm ve şiddet deyildi. Bu ancak Sahabenin ve Tabii'nin göstermiş olduğum adalet ve eşitlik anlayışı ile olmuştu. Birbirinden farklı kavimlerin ve kültürlerin farklılığını İslâm belli bir nizama sokmuş doğacak problemler giderilmiştir.

Bu başarının sırlarından biri de görevlilerin ve insanların iyi niyet, sabır ve karşılık beklemeden işlerine sarılmalarıydı. Muaviye döneminde ve öncesinde bütün siyasî kargaşaya rağmen İslâm ordularının doğudan Batı'ya dört bir yana cihad yapmaları, yine samimi müslümanların itaatkarlığı ve gayretleriyle olmuştur.

Başta Muâviye olmak üzere bütün Emevîler nasıl İslâm'dan önce Hz. Muhammed'e engel olmuşlarsa İslâm'dan sonra da dinin gelişmesi için engel çıkarmışlardır. Asabiyet duygularına engel olamamışlardır. Adalet ve eşitlik ilkelerini hırs ve intikama feda etmişlerdir¹⁶⁸.”

Yazar ilerleyen satırlarda da Emevî aleyhinde fikirlerini sıralamaya devam ederek devlet idaresi ve yönetimiyle ilgili olarak siyasî cinayet, baskı, adaletsizlik vb. ne kadar kötü uygulama varsa hepsinin kaynağını Muaviye ve Emevîler olarak kabul etmektedir¹⁶⁹.

Sonuç bahsinde anlaşıldığı üzere yazar, dağılmakta olan Osmanlı İmparatorluğa bir çare aramak için diğer eserlerde olduğu gibi İslâm Tarihi'nin ilk dönemini ve sahabenin samimi imanını örnek göstermektedir¹⁷⁰.

Netice itibariyle Fitretî'l-İslâm her ne kadar taraflı birtakım değerlendirmelerde bulunup objektif olmaktan biraz uzak ise de bizce döneminin İslâm Tarihi ile ilgili yazılmış bir hayli emek sarf edilmiş, metod itibariyle orijinal eserleri arasındadır.

Müellifin ayrıca kendi çıkarmış olduğu *Zerrat*¹⁷¹ adında bir mecmua vardır. Mecmua sadece beş sayı çıkmıştır. Müellifin ilk sayfada belirttiği gibi, mecmua çeşitli kitaplardan alınan önemli yazılardan oluşmaktadır.

---

¹⁶⁸ Avlonyalı, *age*, s. 333-338.

¹⁶⁹ Avlonyalı, *age*, s. 177,337.

¹⁷⁰ Avlonyalı, *age*, s. 335.

5. Mehmet Esâd, *Tahlilî ve Tenkidî Târih-i İslâm* ¹⁷²

Çalışmamızın amacı gereği İslâm Tarihi ile ilgili kitap yazarların hayatlarını ele almayacaktık. Ancak girişte söz konusu ettiğimiz üzere çok tanınmayan müelliflerin biyografilerinden kısa bir kesit sunacağız. İşte Mehmet Esad Efendi'de kısa fakat verimli ömründe iyi işler yapmış, az bilinen bir müellif olduğu için kısa bir biyografisi anlatılmaya değer mühim şahsiyetlerden biridir.

Mehmet Esad Efendi'nin doğum(1879) yerini kaynaklar Amasya ve Manisa olarak belirtmektedir¹⁷³. Bursalı Mehmet Tahir Bey'e göre Amasya'da, Sicil-i Ahval defterlerine göre Manisada doğmuştur. 1901 yılında Mülkiyeden iyi derecede mezun olduktan sonra çeşitli memuriyetleri müteakip Bartın ve Düzce kaymakamlıklarında çalıştı. 1913'de Meclis-i Âyân Tahrirat kalemi memurluğuna getirildi. Bu memuriyetinin yanı sıra Medresetü'l-Vaizin'de Tarih-i Edyân ve Tarih-i İslâm müderrisliği yapmıştır¹⁷⁴.

Eser için Bursalı Mehmet Tahir “zamanında eşi olmayan ve ismine layık bir çalışma” ifadesini kullanmaktadır¹⁷⁵. Kitabın muhtevası adından da anlaşıldığı gibi gayet ciddi ve iddialı görünmektedir. Zamanının şartları göz önüne alındığında dikkate değer çalışmalardan biridir. Ancak sonraki yıllarda eserden hiç bahsedilmemektedir. Daha önce de dile getirdiğimiz üzere onlarca İslâm Tarihi çalışmasının kaleme alındığı bu ortamda tahlil ve tenkide yer veren bu tip çok az eser bulunmaktadır. Ancak şunu da hemen belirtelim ki eser muhteva olarak tahlil ve tenkit içermekle birlikte II. Meşrutiyet İslâm Tarihi çalışmalarının ortak özelliği olan, Batı'lı çalışmalara bir tepki niteliğine de sahiptir.

Kitap siyasî bir İslâm Tarihi'nden daha ziyade İslâm Medeniyeti Tarihi özelliği taşımaktadır. Zira yazarın İslâm hukukundan tutun sosyal hayata kadar çok değişik mevzularda kısa da olsa değerlendirmeler yapıp yeri geldiğinde yapılan

---

¹⁷¹ Süreyya Avlonyalı; **Zerrât**, İstanbul 1304/1889.

¹⁷² Mehmet Esad, **Tahlilî ve Tenkidî Târih-i İslâm**, Evkaf-ı İslâmiye Matbası, İstanbul 1336/1920.

¹⁷³ Ali Çankaya, **Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler**, C. III, Ankara 1969, s. 900.

¹⁷⁴ Bursalı Mehmet Tahir, **Osmanlı Müellifleri**, I, Haz: İsmail Özen, İstanbul 1975, s.50; **Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi**, VI, Dergah Yayınları, İstanbul 1986, s. 207.

¹⁷⁵ Bursalı Mehmet Tahir, **age**, s. 50.

tenkitlere genel bir karşılık verdiğini görmekteyiz. Yani bir şekilde siyaset felsefesi de yaptığı görülmektedir.

Eser iki bölüm olarak kaleme alınmıştır. Birinci bölümde hukuk, idari sistem, adli teşkilat, sosyal yapı, eşitlik gibi kavramlar üzerinde durulmaktadır. İkinci bölümde de İslâmın doğuşundan başlayarak Selçuklular devletine kadar İslâm hükümetlerini anlatmaktadır. Abbasilerden sonraki devletler hakkında çok kısa bilgiler veriyor. İkinci bölümde bilhassa Emevîler ve Abbasiler devleti üzerinde durmaktadır. Bunlarında içve dış siyasetlerini değerlendirdikten sonra aile hayatı, idare, maliye gibi özel konulara değindikten sonra dönemin genel değerlendirmesini yapmaktadır.

Mehmet Esad Efendi yorum yaptığı konuları ayrı olarak, tahlil ve tenkit diye dipnot şeklinde belirtmektedir. Kitap genelinde on adet tahlil ve tenkit dipnotu bulunmaktadır. Yazarın eleştiriye açık taraflarından biri olarak genel hükümlere varan ifadeleri görmekteyiz.

Yazarın kullandığı kaynakları tespit etmek dipnot belirtmediği için mümkün değil, ancak muhteva olarak II. Meşrutiyet döneminin meşhur tercüme eseri Corci Zeydan'dan etkilendiği görülmektedir. Nitekim satır aralarında en çok atıfta bulunduğu müelliflerin başında da Corci Zeydan ve İslâm medeniyeti adlı kitabı gelmektedir¹⁷⁶.

Eserin yazılış amaçlarından biri de II. Meşrutiyet dönemi İslâm Tarihi kitaplarının hemen hemen hepsinde var olan meşrutiyet rejiminin meşrulaştırması için ilk İslâm Devleti'nin model alındığını görmekteyiz. Buna dair kitapta pek çok örnek olmakla beraber biz diğerlerinde farklılık arz etmesi hasebiyle yazarın Yasama, Yürütme ve Yargı sistemlerini benzettiğini açıklamakla yetineceğiz. Yazar günümüz demokratik rejimininde temel direği olan bu sistemi Teşri, İcra ve Kaza (Yargı) olarak geniş olarak açıklıyor ve İslâm hukukundaki delillerini sunmaktadır. Ancak bu konudaki teferruatlı bilgiyi muhteva bahsinde ele alacağız¹⁷⁷.

Kitabın diğer bir dikkate değer vasfı, yine benzer eserlerde olduğu gibi Muaviye ve Emevîler dönemini hak ve adaleti ortadan kalkıp, baskı ve saltanat

---

¹⁷⁶ Corci Zeydan, **Medeniyet-i İslâmiye Târîhi**, çev: Zeki Megâmiz, Dersaadet 1328/1913.

¹⁷⁷ Mehmed Esad, **age**, s. 40-45.

rejiminin başlangıcı olarak tasvir etmesidir. Bu bahiste yazar Emevîlerin iç siyasetinden fetih hareketlerine kadar yorumlar yapmaktadır. Emevîlerin fetihle göstermiş oldukları başarıyı da halifelerinin şahsi özelliklerinden çok Arapların savaşçı ve mücadeleci özelliğine bağlamaktadır. Yine Emevî iktidarının en belirgin hususiyetlerinden biri de İslâm Dini'nin yok etmeye çalıştığı kavmiyetçiliği ortaya çıkarmaları ve her sorunu kavmiyetçilikle çözmeye kalkışmalarıdır¹⁷⁸.

Mehmet Esad genel olarak Emevî iktidarına olumsuz yaklaşmakla birlikte yapılan bazı yersiz eleştirilere de cevap vererek Emevîleri (aslında İslâm'ı) savunmaya geçiyor. Bu savunma da yaptığı benzetmeler gerçekten yazarın iyi bir tahlil yeteneğinin olduğunu göstermektedir. Bilhassa Emevîlerin bazı uygulamalarının Avrupa Devletleri, Roma Devleti ve İskender'e benzetilmesine karşı tepkisi burada dikkate değerdir:

“Büyük İskender ile Emevî fetihlerinin kıyaslanması yanlıştır. Çünkü İskenderin fethettiği yerler kısa zamanda siyasî olarak dağılmış, bölgede istikrar gitmiş ve kargaşa devam etmiştir. Emevîlerin fethettikleri topraklarda ise uzun süre siyasî kargaşa olmamış aldıkları yerleri İslâm kültür ve medeniyeti ile geliştirmişlerdir.

Roma hukukunda sadece roma şehrinde yaşayanların kanuni hakları düzenlenmişti. Fethedilen kırsal yerlerin hiçbir hukuki hakları yoktu. Hele İngiltere'nin Hindistan'daki sömürgelerine karşı aldığı aşağılayıcı tavır daha da kötü idi. Avrupalılar sömürge ülkelerini sadece hammadde kaynağı, mamül eşyayı alması gereken, onlar için çalışması gereken bir kitle olarak görmüşlerdir. Avrupa nazarında hak ve hukuk ancak kuvvettir Avrupalının idare ettiği yerlerdeki yegane politikası halkın birbirine düşürülmesi ve birbirini yok etmesidir. Bunlarla Emevî iktidarını karşılaştırdığımızda Emevîlerin çok daha üstün olduğunu hatta kıyaslanmasının bile yanlış olduğunu görürüz. Zira İslâm kişi hak ve hürriyetlerini, insan onurunu sürekli öncelikli tutmuştur¹⁷⁹”.

Yazar eserinde dönemin önemli tartışma konularından biri olan aile ve kadın haklarına da değinmektedir. Bu konuda İslâm'ın aile hayatına verdiği önemi

---

¹⁷⁸ Mehmed Esad, *age*, s. 105-115.

¹⁷⁹ Mehmed Esad, *age*, s.123-125.

vurgulayarak, Avrupalı'nın kadınlara verdiği hukukî hakları İslâm'ın asırlar önce verdiğini uzun uzun açıklamaktadır¹⁸⁰.

Yazarın kısaca tanıttığımız eserinin kısa süren ömrü nedeniyle ancak birinci cildini yazabilmiştir. İslâm Tarihi'nin diğer devrelerini de ikinci cilt de ele alacağını belirtmiş, ancak ömrü buna kifayet etmemiştir. Eğer ikinci bir cilt daha yazsa zamanına göre iyi bir çalışma olacaktı.

Söz konusu eser hakkında sadece İzmirli İsmail Hakkı'nın bir eleştiri yazısını tespit edebildik. Ancak bu tenkit yazısı herhangi bir dergide yayınlanmayıp elyazması on sayfalık bir nüsha olarak durmaktadır. Elyazması bu nüsha çok silik olduğu için neler ifade edildiği tam olarak anlaşıl原因amaktadır. İzmirli, kitapta söz konusu olan siyasî ve hukukî bir takım meselelere ait eleştirilerini on yedi madde halinde özetlemektedir. Ancak şunu burada da belirtelim ki, devrin en muteber ilim ve fikir adamlarından biri olan İzmirli'nin bu tenkit yazısında adı geçen eser için “eserinizi durmaksızın ve zevkle okudum. Bu vadide şimdiye kadar böyle esere rast gelmedim” diyerek övmesi, adı pek duyulmayan bu eser hakkında yeterli fikir vermektedir¹⁸¹. Müellifin eserinde sadece siyasi olaylarla kalmayıp, hukuki ve kültürel meseleleri de işleyip, renkli bir muhteva ortaya koyması şüphesiz sosyal bilimlerin farklı alanlarında yeterli bilgiye sahip olmasından kaynaklanmaktadır.

6. İbrahim Rıfat Hilmizâde, *Meşâhir-i Ashâb-ı Güzîn ve Fukahâ*¹⁸²

Tanzimat'dan sonra yazımı yaygın hale gelen hal tercümesi türü eser veren aydınlarımızdan en önde gelenlerinden biri de İbrahim Rıfat Hilmizâde'dir. Müellif daha çok sahabe'nin hal tercümelere üzerinde risale türü çalışmalar yapmıştır. Kaleme aldığı eserlerin bir kısmı II. Meşrutiyet döneminin başlarında bir kısmı da I. Meşrutiyet döneminde yayınlanmıştır¹⁸³. Eserlerinin muhtevası ve yazılış amaçlarında göreceğimiz gibi müellif tamamen pragmatist amaçlı bir tarih yazıcılığı örneği vermektedir. Hilmizade aynı zamanda hal tercümesi yazıcılığında

¹⁸⁰ Mehmed Esad, *age*, s.93-99.

¹⁸¹ İzmirli İsmail Hakkı, *Tahlîlî ve Tenkidî Târih-i İslâm'ın Tenkidi*, İstanbul 1332/1917.

¹⁸² İbrahim Rıfat Hilmizâde, *Meşâhir-i Ashâb-ı Güzîn ve Terâcim-i Ahvâl-ı Fukahâ*, Cihan Kütüphanesi, Dersââdet 1324/1909.

¹⁸³ İbrahim Rıfat Hilmizâde, *Ebu Ubeydullah b. Cerrah*, Alem Matbaası, İstanbul 1318/1903; *Halid b. Velid*, Artin Asaduryan Matbaası, İstanbul 1317/1902; *Sad b. Ebu Vakkas*, Tercüman-ı Hakikat Matbaası, İstanbul 1890; *İmam-ı Şafi*, Mahmut Bey Matbaası, İstanbul 1316/1901.

taklit veya tercüme yoluna gitmeden kendi mesaisi ürünü çalışmalar yapan, eserleri de hem kendi zamanında hem de sonraki yıllarda itibar gören ve Cumhuriyet dönemi tarih yazıcılığına etki eden müelliflerimiz arasındadır.

Şimdi tanıtacağımız meşhur eseri ilk olarak I. Meşrutiyet döneminde yayınlanmakla birlikte II. Meşrutiyet döneminde de çok tanınmış ve Cumhuriyet döneminde sadeleştirilerek okuyucunun hizmetine sunulmuştur¹⁸⁴.

Eserin kapağında basıldığı her iki dönemde de (1313-1324) Dârü'l-Hilafeti'l-Âliye yazısı mevcuttur. Büyük ihtimalle dönemin önemli eğitim ve fetva kurumu olan bu makamın tavsiye ve destekleri ile yayınlanmıştır. Yazar kitabının önsözünde de belirttiği gibi eserini tamamen halkın faydalanması için yazmıştır. Ancak müellifin hal tercümesi olan bu ve benzeri eserlerinde, meşhur sahabenin hayat hikayesini anlatmaktan ziyade, ahlakî özelliklerini öne çıkardığını görmekteyiz. Meşhur sahabe ve ilim adamlarının hayatlarından menkıbevi örnekler ve özdeyişler anlatarak halka ahlaki faziletler kazandırmak istemektedir.

İlk olarak fukahayı yedi tabakaya ayırmaktadır. Bunlar dört büyük mezhebin imamı, sonra onların öğrencileri, ardından da bu öğrencileri takip eden diğer ulemayı ilme ve dine yaptıkları hizmetlere göre tasnif ediyor. Bunların ardından sahabenin ileri gelenlerinden ve aynı zamanda da İslâmi ilimlerin öncüsü sayılan zatları ve hangi ilime hizmet ettiklerini ve faziletlerini anlatıyor. Abdullah b. Mesud, Abdullah b. Abbas, Urve b. Zübeyr, İmam-ı Azam, Kuşeyri, Buhari, yazarın ele aldığı meşhur sahabe ve ilim adamlarından bazılarıdır.

7. İbrahim Rıfat Hilmizâde, *Hz. Ömer ve Adaleti*¹⁸⁵

Yazar Hz. Ömer döneminin siyasî hiçbir yönünü ele almıyor. Hz. Ömer'in halifelik hayatı boyunca göstermiş olduğu adaletli ve faziletli davranış örneklerini akıcı ve etkileyici bir üslupla anlatıyor. Hilmizâde'nin bu eseri halkın ahlaki yönden eğitimine yönelik olmakla birlikte yeni başlamış olan Meşrutiyet rejimini de haklı ve meşru göstermek için yazılmış güzel örneklerden biridir. Bu mevzu ile alakalı olarak sık sık Hz. Ömer'in adalet ve eşitlik ilkelerini nasıl uyguladığı, demokratik

¹⁸⁴ İbrahim Rıfat Hilmizâde, **Hal Tercemeleriyle Meşhur Ashâb ve Fukahâ**, haz: Ramazan Yıldız, İstanbul 1968.

¹⁸⁵ İbrahim Rıfat Hilmizâde, **Hz. Ömer ve Adaleti**, 33 Nolu Matba, İstanbul 1326/1911.

tartışmaları teşvik ettiği, çoğunluğun reyine göre hareket edilmesini tavsiye ettiğini ifade etmektedir¹⁸⁶.

8. İbrahim Rıfat Hilmizâde, *Hz. Hüseyin*¹⁸⁷

Yirmi dört sayfalık risalesinde Hilmizâde Hz. Hüseyin'in öldürülmesi olayını Muaviye döneminden başlayarak Kerbela faciasına kadar olan süreci sade ve akıcı bir üslupla özetlemektedir. Yazarı İbrahim Vasıf olan başka bir kitap her şeyiyle aynı olarak yayınlanmıştır¹⁸⁸. Bu eser de muhtemelen Hilmizâde'nin müstear adıyla yayınlanmış aynı eseri olabilir.

9. İbrahim Rıfat Hilmizâde, *Selahaddîn'i Eyyûbî*¹⁸⁹

Müellif diğer eserlerinde olduğu gibi Selahaddin Eyyübi'nin birey ve hükümdar olarak ahlakî üstünlüklerini anlatmaktadır. Selahaddin Eyyübi'nin alçak gönüllüğü, adaleti, cesareti, ilme ve ilim adamlarına olan saygısı devlet ve milletin refahı için bütün mesaisini sarf etmesi gibi faziletlerini örnek olaylar anlatarak etkileyici bir üslupla sunmaktadır. Bunlara ilaveten Haçlı Ordularına ve Fransızlara karşı olan mücadelesini de ayrıca menkıbevi bir ifadeyle anlatmaktadır.

10. İbrahim Rıfat Hilmizâde, *Ömer b. Abdülaziz Yahut Padişah Böyle Olmalı*¹⁹⁰

Müellif on iki sayfalık küçük risalede Ömer b. Abdulaziz'in hükümdarlığı dönemindeki adaletli uygulamalarını anlatarak halk ve devlet için verdiği mücadeleyi öne çıkarmaya çalışıyor. Bu risalesiyle aynı zamanda Meşrutiyet döneminin getirmiş olduğu fikir hürriyeti sayesinde monarşik idarenin ağır bir eleştirisini yapmaktadır.

11. İbrahim Rıfat Hilmizâde, *Hz. Osman ve Şehadeti*¹⁹¹

Müellif eserde Hz. Osman'ın öldürülmesine sebep olan hadiseler ve olayların tarihi gelişimi üzerinde durmuyor. Sadece isyancıların Medineye

¹⁸⁶ İbrahim Rıfat Hilmizâde, **Hz. Ömer ve Adaleti**, s. 35.

¹⁸⁷ İbrahim Rıfat Hilmizâde, **Hz. Hüseyin**, Vezirhanı 29 Nolu Matba, İstanbul 1326/1911.

¹⁸⁸ İbrahim Vasıf, **Şehadet-i Hüseyin b. Ali**, Metin Matbaası, İstanbul 1326/1911.

¹⁸⁹ İbrahim Rıfat Hilmizâde, **Selahaddini Eyyübi**, 38 nolu Matbaa, İstanbul 1326/1911.

¹⁹⁰ İbrahim Rıfat Hilmizâde, **Ömer b. Abdülaziz Yahut Padişah Böyle Olmalı**, 33 Nolu Matbaa, İstanbul 1327/1912.

¹⁹¹ İbrahim Rıfat Hilmizâde, **Hz. Osman ve Şehadeti**, 38 Nolu Matbaa, İstanbul 1326/1911.

yönelmeleriyle başlayan hadiseleri ve olayın seyrini ele alıyor. Netice olarak olayın sorumluluğunu Muaviye ve Abdullah b. Sebe'ye yüklemektedir.

12. Ali Reşad – Ali Seydî, *Târih-i İslâm*¹⁹²

II. Meşrutiyet döneminin en meşhur tarihçileri arasında olan Ali Reşad kelimenin tam anlamıyla ömrünün bütün mesaisini tarih çalışmalarına vermiş en verimli aydınlarından biridir. Ali Reşad çalışmalarını daha ziyade Genel Tarih, Osmanlı Tarihi ve mektep tarihi alanlarında yoğunlaştırmıştır¹⁹³. Bunun yanı sıra yapmış olduğu tercümelemlerle de Avrupa'daki tarihle ilgili neşriyatı sürekli takip ettiğini görmekteyiz. Eserlerinin çoğu çeviri¹⁹⁴ yada Avrupa'da yazılan eserleri örnek alarak yazdığı onlarca kitap sayesinde Ahmet Refik Altınayla birlikte Cumhuriyet neslinde önemli tesiri olan tarihçilerimizin başında gelmektedir. Bu tesir sadece yayınladığı kitaplarla değil, rüşdiyeden üniversiteye eğitim kurumlarının her tabakasında verdiği dersler ve yetiştirdiği talebeler vesilesiyle de kendini göstermiştir.

Yazar İslâm Tarihi ile çok ilgilenmemiş olsa da rüşdiyeler için yazmış olduğu kitapları o devrin eğitim kalitesini göstermesi bakımından gerçekten dikkate değerdir. Yazdığı İslâm Tarihi kitabında konulara bilimsel bir yöntemle yaklaşmış, olayları sebep-sonuç ilişkisi içerisinde eleştirel yaklaşımla anlatmaya özen göstermiştir. Söz konusu kitabın ilk sayfalarında dünyanın yaradılışı ile ilgili kutsal kitaplarda anlatılan klasik bilgileri verdikten sonra, bu konudaki Jeoloji ilminin son ilmi verilerini de ortaya koymuştur. Yine siyasî olayları anlatırken kuru bir bilgi vermekten ziyade olayların çıkış sebebi ve sonraki olaylara ve yıllara tesiri üzerinde durmuştur.

¹⁹² Ali Reşad-Ali Seydi, *Târih-i İslâm* (Haritalı ve Resimli), Kanaat Matbaası, İstanbul 1330/1915.

¹⁹³ Bkz. Ali Reşad, *Asr-ı Hâzır Târihi*, Kader Matbaası, İstanbul 1327/1912. *Avrupa ile Münase – bet-i Hariciyemiz Nokta-i Nazarından Târih-i Osmani*, Kanaat Matbaası, İstanbul 1329/1914; *Bismark Hayat-ı Hususi ve Siyasîsi*, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1316/1901; *Çocuklara Târih Dersleri* (İslâm, Türk ve Osmanlı Meşahiri), Matbaa-i Âmire, İstanbul 1331/1916. *Fransa İhtilali Kebiri* Artin Asaduryan Matbaası, İstanbul 1327; *Târih-i Umumi*, Kanaat Matbaası, İstanbul 1327/1911; *Târih-i Kadim*, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1331/1916; *Târih-i Edyan*, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1331/1916.

¹⁹⁴ Eddouard Engelhard, *Türkiye ve Tanzimat*, çev: Ali Reşad, İstanbul 1337/1921; N. Nicoladies, *Sultan Abdulhamid Khan*, İstanbul 1324/1909; Pinon, *La' Europe et Empire Ottoman*, İstanbul 1332/1917; Bernard, *La' Politigue de Sultan*, İstanbul 1897.

Ünite sonlarında hülâsa ve muhakeme başlığı altında işlediği mevzular ise, tamamen öğrenciyi düşünmeye ve yorum yapmaya yönelik sorulardan oluşuyor. Örneğin; “İnsanları ahlaki itibarıyla değerlendirdiğimizde Habil ve Kabil olayından ne anlıyorsunuz, Allah niçin son Peygamberi Araplardan çıkarmıştır, Muaviye ve Hz. Ali mücadelesini İslâm Tarihini etkilemesi açısından değerlendiriniz¹⁹⁵” türü sorular ortaokul seviyesine göre günümüzle karşılaştırdığımızda ne kadar kaliteli bir eğitimin amaçlandığı anlaşılacaktır. Ali Reşad’ın gerek ders kitaplarında gerekse diğer eserlerinde eleştirel ve ilmi tarihçilik usüllerini kullanmasının en büyük sebebi Fransız tarihçilerini çok iyi tanınması ve Pozitivizimden etkilenmiş olması olarak görünmektedir.¹⁹⁶

13. Tâhirû'l-Mevlevî (Olgun), *Târih-i İslâm Sahâifinden*¹⁹⁷

Tâhirû'l-Mevlevî dönemin İslâmi ilimlerde en bilgili ve tanınmış aydınlarından biridir. Bilhassa süreli yayınlarda yazmış olduğu yazıları göz önüne aldığımızda yazarın İslâm Tarihi sahasına daha çok vakıf olduğunu ama buna rağmen yazdığı eserlere bunu yansıtmadığını müşahade etmekteyiz. Müellif İslâm Tarihi alanında sadece iki eser yazdığını görmekteyiz. Biri şu anda ele alacağımız eseri, diğeri de ilk okullar için yazdığını tahmin ettiğimiz Siyer kitabıdır. Neredeyse her kesimden aydının İslâm Tarihi kitabı yazmaya kalkıştığı bir ortamda hangi gerekçeyle geniş bir İslâm Tarihi yazma girişiminde bulunmadı, bunu henüz bilemiyoruz. Ama eğer böyle bir işe teşebbüs etseydi muhtemelen çağdaşları içinde en iyi çalışmalardan birini meydana getireceği kaçınılmazdır.

Tanıttığımız eseri ayrı bir çalışma olmayıp yazarın Beyânü'l-Hak mecmuasında yayınlanmış çok sayıdaki yazılarından oluşmaktadır¹⁹⁸. Bu kitapta da zaten yazıların ancak yarısı alınmış diğer kısımlar ikinci cilde bırakılmış ama bu da

¹⁹⁵ Ali Reşad- Ali Seydi, *Târih-i İslâm*, s.90,118.

¹⁹⁶ Eyüp Ertürk, *Ali Reşad ve Tarihçiliği*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniv. İzmir 1999; Zafer Toprak, “Ali Reşad, Pozitivizm ve Fransız Devrimi”, *Tarih ve Toplum*, VI/68, Mart 1989. s. 54-56.

¹⁹⁷ Tâhirû'l-Mevlevî (Olgun), *Târih-i İslâm Sahâifinden*, Mekteb-i Sanayi Matbası, İstanbul 1326.

¹⁹⁸ , Tâhirû'l-Mevlevî (Olgun), “Târih-i İslâm Sahâifinden”, *Beyânü'l-Hakk*, I/13, Zilhicce 1324, s. 14-16.

tamamlanamamıştır¹⁹⁹. Eserde zaten kronolojik veya değişik bir konu sıralaması olmayıp bazen İslâm Tarihi'nden belli bir olayı ele almakta bazen de güncel olaylarla tarihi olayların kıyaslamasını yaparak değerlendirme yapmaktadır. Sözelimi Mute savaşı ile Girit adasının işgalini kıyaslayarak Girit adasının ve savunmasının devletin geleceği açısından önemini ve asla elden çıkmaması gerektiğini dile getirmektedir. Yine aynı şekilde Mescid-i Dırar başlığı altında ele aldığı ayrı bir bölümde İslâmı yıkmak isteyenler nasıl İslâm'ın ilk dönemlerinde fitne ve fesat çıkarmak için bu örgütü kurmuşlarsa 31 Mart Vak'ası'nı tertip edenlerde aynı amaçla İslâm'a ve devlete zarar vermek amacıyla böyle bir girişimde bulunmuşlardır. Mecmuada ki yazılarında bu ve benzeri daha pek çok karşılaştırma bulunmaktadır.

Tâhirü'l-Mevlevî'nin ilkokullar için yazdığı siyer kitabı gayet küçük hacimlidir²⁰⁰. Yazarın dönemin diğer dergilerinde çeşitli yazıları ve birde tenkit yazısı bulunmaktadır ki bunun üzerinde tenkit ettiği eseri tanıtırken ayrıca duracağız.

14. Efdaleddin Tekiner, *Muhtasar İslâm Târîhi*²⁰¹

Türk Tarih Kurumu üyeliği de yapmış olan²⁰² Efdaleddin Tekiner daha ziyade Osmanlı Tarihi ve Coğrafyası üzerine çalışmalarını yoğunlaştırmıştır²⁰³. Kendisi son Osmanlı Vekanûvisti Abdurrahman Şeref Efendi'nin de öğrencisi olması nedeniyle Osmanlı Tarih yazıcılığı hakkında da derin bilgilere vakıftır.

Yazarın listemize dahil ettiğimiz eseri muhteva olarak geniş olmakla birlikte İslâm Tarihi alanında yazılan eserler arasında orijinal fazla bir özelliği bulunmamaktadır. Ancak müellifinde belirttiği gibi kitap hem eğitim amaçlı hem de halka yönelik hazırlanmış sade bir kitap özelliğindedir. Dili o kadar sade ve

¹⁹⁹ Atilla Şentürk, **Tâhirü'l-Mevlevî (Hayatı ve Eserleri)**, İstanbul 1991, s. 109; Zülfikar Güngör, **Tâhirü'l-Mevlevî (Hayatı Eserleri ve Dini Edebiyatla İlgili Şiirleri)**, Yayımlanmamış Y.Lisans Tezi, Ankara Üniv. Sosyal Bilimler Ens. Ankara 1994. s. 85.

²⁰⁰ Tâhirü'l-Mevlevî, **Hız. Peygamber ve Zamanı**, Evkaf-ı İslâmiye Matbaası, İstanbul 1339/1923.

²⁰¹ Efdaleddin Tekiner, **Muhtasar İslâm Târîhi**, Kanaat Matbaası, İstanbul 1326/1911.

²⁰² Fahri Çoker, **Türk Tarih Kurumu (Kuruluş Amacı ve Çalışmaları)**, Ankara 1983, s. 380.

²⁰³ Efdaleddin Tekiner, **Abdurrahman Şeref Efendi**, Halk Matbaası, İstanbul 1343; **Coğrafya-i Ümrani**, Mahmut Bey Matbaası, Dersaadet 1316/1901; **Osmanlı İhtilalleri**, İstanbul 1338/1922; **Târîh-i Osmani Haritaları**, Karabet Matbaası, İstanbul 1329/1914; **Küçük Osmanlı Târîhi**, Karâbet Matbaası, İstanbul 1327/1912.

anlaşılır ki günümüz okuyucusu bile sadeleştirmeden anlayabilir. Eserin dikkate değer tarafı temel konuları fazla ayrıntıya girmeden açıklaması ve okuyucuyu sıkmamasıdır.

Buna ilaveten konuları tasnifi günümüzdeki ünite planlarına benzemektedir. Bilhassa son kısımlarda ele aldığı kültür ve medeniyet bahsinde Arap kültür ve medeniyetinin gelişimi, fetihlerle idarî, mimarî, edebî ve sosyal alanlarda meydana gelen değişiklikler hakkında bilgi vermesi olağan ders kitaplarından farklı tarafını oluşturmaktadır. Büyük ihtimalle bu farklılığından dolayı 1914'deki medreselerin ıslahı çalışmaları esnasında okutulması gereken ders kitapları listesinde de yer almıştır²⁰⁴.

15. Ali Seydî, *Hükümât-ı İslâmiye Târîhi*²⁰⁵

Ali Seydî'de II. Meşrutiyet döneminin sosyal bilimlerde en verimli aydınları arasındadır. Yazmış olduğu çok sayıda esere göz attığımızda onun da ömrünü sürekli ilmi araştırmalar için sarf ettiğini görmekteyiz²⁰⁶.

Hükümât-ı İslâmiye adlı eserin on geniş cilt halinde yazılması planlanmış ancak eserin sadece birinci cildinin yazılıp diğerlerinin tamamlanamadığı görülmektedir. Çünkü hiç bir kütüphane kaydında bilgi mevcut bulunmamaktadır. Eğer bir yerlerde müsvedde halinde değilse büyük ihtimalle yazmaya da teşebbüs etmedi. Böyle bir tahminde bulunuyoruz, çünkü yazar kitabın yazılan birinci cildinde on cildin muhtevasını da vermektedir. Yazılan tek cilt alışlagelmiş dönemin vasat İslâm Tarihi kitaplarından biri niteliğindedir. Ancak kitabın giriş ve son bölümleri muhteva açısından farklılık arz etmektedir. Tarihçinin ve ilmi tarihçiliğin özellikleri, tarih ilminin kısa bir geçmişi, yardımcı bilimlere özetle ele almaktadır. Yine Ali Reşad'la beraber yazmış olduğu eserde olduğu gibi dünyanın

²⁰⁴ Zeki Salih Zengin, *II. Meşrutiyet'te Medreseler ve Din Eğitimi*, Ankara 2002, s. 139.

²⁰⁵ Ali Seydi, *Hükümât-ı İslâmiye Tarihi*, Artin Asaduryan Matbaası, İstanbul 1327/1912.

²⁰⁶ Bkz. Ali Seydi, *Ahlâk-ı Dini*, Alem Matbaası, İstanbul 1329/1914; *Alemdar Mustafa Paşa Yahut Tarih Tekerrürden İbarettir*, Kanaat Matbaası, İstanbul 1329; *Defter-i Galâtat*, Cihan Matbaası, İstanbul 1324; *Devlet-i Osmaniye Tarihi*, Kanaat Matbaası, İstanbul 1329; *Devlet-i Osmaniye'nin Son Bir Asırlık Târihi-i Teceddüd ve İnkılabı*, İstanbul 1327; *Güldeste-i Ahlak*, Alem Matbaası, İstanbul 1320/1903; *Güldeste-i Bedâyi*, Mahmut Bey Matbaası, İstanbul 1325; *Kitâbet Dersleri*, Artin Asaduryân Matbaası, İstanbul 1321/1904; *Resimli Kamus-i Osmâni*, Cihan Matbaası, İstanbul 1330/1915; *Târih-i Osmani* (Ali Reşad ile birlikte), Kanaat Matbaası, İstanbul 1329/1914. *Târih-i İslâm*, Kanaat Matbaası, İstanbul 1330; *Teşrifât ve Teşkilatımız*, haz: Niyazi Ahmet Banoğlu, İstanbul 1975.

ve insanın yaradılışı ile ilgili dini ve modern bilimin bilgilerini karşılaştırarak biraz daha geniş olarak anlatmaktadır. Son bölümlerde ilave niteliğinde verdiği bilgiler ise diğer kitaplarda hiç karşılaşmadığımız indeks türü bilgilerden oluşmaktadır. Bu kısa bahiste de Peygamber Efendimizin zevceleri, çocukları, Hz. Muhammed dönemindeki ileri gelen askeri ve idari makamdaki yöneticilerden kısaca bahsetmektedir²⁰⁷.

16. Ali Seydi, *Aşere-i Mübeşşere'nin Tercüme-i Ahvâl ve Menâkıbı*²⁰⁸

Ali Seydi'nin İslâm Tarihi ile ilgili diğer eseri de halka yönelik pragmatist amaçlı yazılmış küçük hacimli bir kitaptır. Muhteva olarak cennetle müjdelenen on sahabenin hayatını, Dört Halifeden başlayarak menkıbelerini ve ahlaki faziletlerini öne çıkararak anlatmaktadır. Kitap, kısa ancak ahlaki belli mesajları verecek yeterlikte kaleme alınmıştır.

17. Ali Cevad, *Musavver Târih-i İslâm ve Mehd-i Medeniyet-i Arabistân*²⁰⁹

Ali Cevad'da II. Meşrutiyet döneminde tarih ve coğrafya bilmiyle uğraşan önemli müelliflerimizden biridir²¹⁰. Ali Cevad'ın tanıtımını yaptığımız bu eseri de diğer emsalleri gibi birkaç cilt halinde yazmak amacıyla kaleme alınmış ama sadece birinci cildi yazılabılmıştır. İki yüz elli sayfayı aşan eserin büyük bir bölümü İslâmiyet öncesi Arap tarih, kültür ve medeniyetine ayrılmıştır. Bu bölümün diğer eserlerdekinden tek farkı coğrafyacı olmasından kaynaklanması nedeniyle Arap coğrafyasını ayrıntılı olarak ve koordinatlarıyla vermesidir. Eser Abbasiler dönemi ile son bulmaktadır. Ayrıca Doğu ve Batı' medeniyetini mukayese eden bir bölüm bulunmaktadır.

²⁰⁷ Ali Seydi, *Hükümât-ı İslâmiye Târihi*, s. 85.

²⁰⁸ Ali Seydi, *Aşere-i Mübeşşere'nin Tercüme-i Ahvâl ve Menâkıbı*, Selanik Matbaası, İstanbul ,1327/1912.

²⁰⁹ Ali Cevad, *Musavver Târih-i İslâm ve Medh-i Medeniyet-i Arabistân*, Sancakciyan Matbaası, İstanbul 1332/1917.

²¹⁰ Ali Cevad, *Celali Abaza Mehmet Paşa*, Şems Matbaası, İstanbul 1329/1914; *Fezleke-i Fenn-i Coğrafya*, 25 Numaralı Matbaa, İstanbul 1308/1893; *Hülâsa-i Coğrafya-i Osmâni*, Kaspar Matbaası, İstanbul 1315/1900; *Memâlik-i Osmâniye'nin Coğrafya Lugatı*, Mahmut Bey Matbaası, İstanbul 1324/1909; *Mükemmel Osmanlı Târihi*, Kasbar Matbaası, İstanbul 1317/1902.

18. Ubeydullah Afgânî, *Mucize-i Peygamberî*²¹¹

Eser aslında devrin olağan İslâm Tarihi kitaplarından biri olmamakla birlikte muhteva itibariyle İslâm Tarihi ve sahabe anlayışındaki değişikliğini göstermesi bakımından enteresan sayılabilecek niteliktedir. Buna ilaveten aşırı Türkçü yaklaşımın İslâm Tarih anlayışını bir miktar olsun ortaya koymaktadır. Kitabın isminde olduğu gibi Hz. Peygamberin bildiğimiz mucizeleriyle uzaktan yakından bir alakası yoktur. Müellif eserinde ağırlıklı olarak Kavm-i Cedid kavramı üzerinde durmaktadır. Adı geçen bu yeni kavmin özelliklerini ayet ve hadislerle anlattıktan sonra bunun olsa olsa İslâm'a hizmetlerinden dolayı Türk milleti olduğunu okuyucuya anlatmak amacını gütmektedir. Bilhassa cihad ile ilgili ayetleri, özellikle de “Ey iman edenler! Sizden kim dininden dönerse (bilsin ki) Allah, sevdiği ve kendisine seven müminlere karşı alçak gönüllü , kafirlere karşı onurlu ve zorlu bir toplum getirecektir. Bunlar Allah yolunda cihad ederler ve hiçbir kınayanın kınamasından korkmazlar. Bu Allah'ın dilediğine verdiği lütuftur. Allah'ın lütfu ve ilmi geniştir.”²¹² ayetini yorumlayarak son 400 yıldır cihad yapan tek millet olarak Türkleri gösterip, bu yeni kavmi Türk milleti olarak tanımlıyor. Bunun yanı sıra Arapları aşırı övücü hadislerin uydurma olduğunu da belirterek, Arap milliyetçiliğine karşı bir tavır sergilemektedir.

Bütün müslümanların halifeye ve Türk milletine ihanet etmeyip bağlı kalmalarını, aksi takdirde Fas, Cezayir ve Arnavutluk örneğinde olduğu gibi sonlarının hayırlı olmayacağını beyan etmektedir. Yazarın özellikle ayet ve hadisleri kullanarak Türklerin İslâm Tarihi'ndeki yerini anlatmaya çalışması bütünü ile olmasa da yakın tarihimizdeki bazı eserlere biraz benzediğini söyleyebiliriz²¹³. Yazarın bu eserindeki bir çok fikrî Kavm-i Cedid diye bahsettiği bir başka eserinden aldığını görmekteyiz²¹⁴. Yazarın bu fikirleri zamanın aydınları tarafından ciddi şekilde tenkid edilmiştir²¹⁵. Yine bir iddiaya göre Ayasofya Camii'nde vaaz

²¹¹ Ubeydullah Afgânî, **Mucize-i Peygamberi**, Matbaa-i Hayriye, İstanbul 1332/1917.

²¹² Maide, 5/54.

²¹³ Zekeriya Kitapçı, **Türklerin İslâm Tarihindeki Yeri**, Ankara 1973; **Hz. Peygamber'in Hadislerinde Türk Varlığı**, İstanbul 1989; Hakkı Dursun Yıldız, **İslâmiyet ve Türkler**, İstanbul 1980.

²¹⁴ Ubeydullah Afgânî, **Kavm-i Cedid**, Şems Matbaası, İstanbul 1331/1916.

²¹⁵ Bkz. Şükrü, Hanioglu, **Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi**, İstanbul 1981, s. 340.

ederken dört halifeyi Arap milliyetçiliği ile suçlaması ve aşırı Türkçü fikirlerinden dolayı halkın dini hisleri rencide olmuştur. Öyle ki Basra ve Bağdat'da bu Arap düşmanlığı içeren fikirlerinden dolayı isyan çıktığı bile söylenmektedir²¹⁶.

Müellifin eserinde aykırı fikirleriyle değindiği bir iki nokta da Sunni-Şii mücadelesi ve Hac ibadetidir. Sunni-Şii kavgasının Araplar arasında meydana gelen siyasî çatışmalardan dolayı ortaya çıktığını, bizi hiç ilgilendirmediği halde asırlardır biz de kavgasını ve tartışmasını yaptığımızı ifade etmektedir. Yine Hac ibadetini de Arapların ticari geçim kaynağı olarak değerlendirmektedir. Zamanının en aşırı Türkçülerinden olan müellifin eserindeki şu ifadeleri onun fikirlerini özetlemektedir;

“Türklük dinimiz, Hz. Muhammed Peygamberimiz, Allah-ü Azimü’ş-şan Rabbimiz, Türk hükümeti mezhebimiz, harb ve ibadetimiz, Türk Pây-ı Taht’ı Kâbemiz’dir²¹⁷”.

Peygamberin mucizesi dediği şey de, Hz. Muhammed’in son günlerinde kavminin tefrikaya düşüp parçalanacağını söylemesi ve İslâm dünyasının o yıllardaki parçalanmış hali de bu mucizenin ortaya çıkmasıdır. Muhtevasından da anlaşılacağı üzere Ubeydullah Afgâni, Türk Milliyetçiliği ağır basan üslubuyla İslâm literatürünü kullanarak dağılmakta olan devleti kurtarmanın yollarını aramaktadır.

19. Uşşâkî H. Hamdi, *Yeni Târih-i İslâm*²¹⁸

Müellif eserini hem medrese (Medrese-i Ūlâ)²¹⁹ öğrencilerine ders kitabı hem de halka yönelik hazırlamıştır. Halka hitaben yazması o dönemin genel bir temayülü olduğu için olağandır. Ancak eserin medrese öğrencileri için de hazırlanması esere ayrı bir özellik katmaktadır. Zaten Şeyhu’l-İslâmlık makamının da bu yıllarda Medreselerde Tarih ve Coğrafya derslerinin okutulmasına yönelik

²¹⁶ Ragıp Akyavaş, **Tarih Meşheri II**, Ankara 2002, s. 315.

²¹⁷ Ubeydullah Afgâni, **Mucize-i Peygamberî**, s.125.

²¹⁸ Uşşâkî H. Hamdi, **Yeni Târih-i İslâm**, Tanin Matbaası, İstanbul 1330/1915.

²¹⁹ Eğitim sistemi iyice bozulmuş medreselerin yeni düzenlenmiş hali. Eğitim yılı üç ayrı bölümden oluşan on iki yıla dayanıyordu. Derslere Coğrafya, Matematik, Genel Tarih, Osmanlı Tarihi, Ziraat gibi yeni dersler eklendi. Ancak savaş nedeni ile program uygulanamadı. Mübahat Kütükoğlu, “Medrese-i Ūlâ”, **DİA**, VIII/508

çalışmaları vardı²²⁰. Ayrıca medrese eğitiminde İslâm Tarihi derslerinin yeri konusunda da bir fikir vermesi bakımından bu nokta önem arz etmektedir. Eserin muhtevasına bakıldığında yazılan diğer eserlerden fazla bir farkı görünmemektedir. Konular genel olarak anlatılıp detaylı bir inceleme ve tahlil göze çarpmıyor. Müellif eserinde nadir olarak bazı mevzular hakkında yorum ve tahlilde bulunmaktadır. Bu da bize medreselerdeki İslâm Tarihi öğretiminin durumu hakkında bir fikir vermektedir. Zaten müellif de eseri yazarken ilmi bir yenilik getirmediyi, böyle bir amacının da olmadığını belirtmektedir. Ancak medresede bu tür derli toplu bilgileri ihtiva eden bir ders kitabına ihtiyaca binaen bu girişimde bulunduğunu ifade etmektedir²²¹.

400 sayfanın üzerinde olan ve iki ciltten oluşan eser genel bir İslâm Tarihi yazmak amacı ile kaleme alınmış ancak tamamlanamamıştır. Birinci cilt tamamen hilkatten başlayarak Hz. Muhammed'e kadar olan Peygamberlerin hayat hikayelerinden bahsetmektedir. İkinci cilt ise İslâmiyet öncesi Arap tarihi ve Hz. Muhammed'in hayatını anlatan bilgilerden oluşmaktadır.

20. İzmirli İsmail Hakkı, *Târih-i İslâm*²²²

İzmirli İsmail Hakkı'nın büyük ihtimalle ders notlarından oluşan dokuz varaklık bu eseri hakkında, yazarla ilgili söylenenlerde bir bilgiye rastlamadık. Bundan dolayı yazarın bu çalışması galiba pek bilinmemektedir. Bu kısa çalışma bildiğimiz manada olayları anlatan bir tarih kitabı değil, İslâm Tarihçiliği üzerine yazılmış usul kitabı özelliğindedir.

Muhtevası günümüz tarihçilik çalışmalarında olduğu gibi İslâm Tarihi'nin önemi, Siyer, Megâzî, Tabakat, Ensâb, gibi ilk İslâm Tarihi çalışmalarının nasıl ortaya çıktığını ve İslâm Tarihçiliğinin gelişme evrelerini ve önemli kaynakların tanıtımını yapmaktadır. Bundan sonra da Tarihi-i Umumi, Osmanlı Tarihi gibi konulardaki çalışmaları kısaca tanıtılmaktadır.

İzmirli'nin yayınlanmamış bu kısa ders notları bugünkü bilgilerimize pek bir şey kazandırmadığını görebiliyoruz. Ancak kendi devri şartları içinde gayet iyi bir

²²⁰ Musâ Kâzım, "Tarih Coğrafya Derslerinin Medreselerde Okutulması", **Beyânü'l-Hakk**, II./79, Recep 1328/1913, s. 85.

²²¹ Uşşâki H. Hamdi, **Yeni Târih-i İslâm**, s. 10.

²²² İzmirli İsmail Hakkı, **Târih-i İslâm**, Yazma, Süleymaniye Kütüphanesi, No:3773.

çalışma olup, eğer biraz genişletilip yayınlansaydı Şemseddin Günaltay'ın tarihçilikle alakalı eserinden²²³. daha erken ortaya çıkabilir ve daha iyi olabilirdi. Çünkü İzmirli, Şemseddin Günaltay gibi sadece tarihçileri tanıtmakla kalmayıp, işlediği konuları kısa da olsa daha sistematik şekilde vermeye çalışmaktadır.

21. Celal Nûri (İleri), *Hâtemü'l-Enbiyâ*²²⁴

Celal Nuri Osmanlı Devleti'nin son dönem aydınları arasında en renkli simalardan biridir. Onun fikir dünyasındaki çok hareketli hayatı Cumhuriyet devrinde de devam etmiş, devletin çeşitli kurumlarında da görev alarak yeni devletin oluşmasında yerini almıştır. II. Meşrutiyet döneminde yapılan gerek felsefi, gerekse dinî ve ilmî tartışmaların hepsinde Celal Nuri'yi daima önde görmekteyiz. Bir hayli geniş bir kültüre ve güçlü bir kaleme sahip olan yazar o kadar çok ilmi yazı yazmıştır ki, çok sayıda basılmış eseri ve daha henüz bir araya getirilemeyen *İctihad*, *İkdâm*, *Âtî ve İlerî* isimli süreli yayınlarda yayınlanmış binlerce yazısı olduğu bilinmektedir²²⁵. Bir hayli değişik mevzuda eserler yazan yazarımızın güncel olaylara değinen eserleri günümüzde de büyük ilgi uyandırmakta ve Osmanlı'nın son dönemi fikrî hayatı hakkında temel kaynaklardan biri sayılmaktadır²²⁶.

Müellifin eserlerini genel olarak bir değerlendirdiğimizde, ülkenin problemlerini kendine dert edindiğini ve bu uğurda samimi olarak bir hayli mesai sarf ettiğini söyleyebiliriz. Abdullah Cevdet'in İslâm Dini'ne karşı olan aşağılayıcı tavırlarından dolayı Abdullah Cevdet'in çıkarmış olduğu *İctihad* mecmuasından

²²³ Şemseddin Günaltay, *İslam'da Târih ve Müverrihler*. Evkaf Matbaası, İstanbul 1342/1926.

²²⁴ Celal Nûri (İleri), *Hâtemü'l-Enbiyâ*, Yeni Osmanlı Matbaası, İstanbul 1332/1917.

²²⁵ Süleyman Hayri Bolay, *age*, s.164.

²²⁶ Celal Nûri (İleri), *Ahir Zaman*, Ati Matbaası, İstanbul 1334; *Harpten Sonra Türkleri Yüceltelim*, Orhaniye Matbaası, İstanbul 1917; *Havâic-i Kanuniyemiz*, İctihad Matbaası, İstanbul 1325; *İttihâd-ı İslâm (İslâm'ın Mazisi, Hali, İstikbali)*, Yeni Osmanlı Matbaası, İstanbul 1331; *Kadınlarımız*, İctihad Matbaası, İstanbul 1331; *Kendi Nokta-i Nazarımızdan Hukuk-u Düvel*, Osmanlı Şirketi Matbaası, İstanbul 1330; *Mukadderât-ı Tarihiye*, Yeni Osmanlı Matbaası, İstanbul 1331; *Şimâl Hatıraları*, İctihad Matbaası, İstanbul 1330; *Târih-i İstikbal*, Yeni Osmanlı Matbaası, İstanbul 133; *Târih-i Tadenniyyât-ı Osmaniye*, Yeni Osmanlı Matbaası, İstanbul 1331; *Türk İnkılabı*, Ahmet Kamil Matbaası, İstanbul 1926.

ayrılmış ve Abdullah Cevdet’le arası açılmıştır. Fikirlerini başka mecmularda yayınlamaya başlamıştır²²⁷.

Yazarımızın adı geçen eserleri çok iyi tanınıp hakkında çeşitli eleştiriler ve mütalealar yapıldığı bilinmektedir. Ancak inceleme konumuz olan Hâtemü’l-Enbiyâ adlı eseri yazıldığı yıllarda ilgi çekmesine rağmen, sonraki yıllarda bilhassa İslâm Tarihi ile uğraşanların dikkatinden kaçtığı kanaatindeyiz. Birazdan muhtevasını incelediğimizde görüleceği üzere son on beş yılda Türkiye’de Hz. Muhammed’in beşeri yönüyle ilgili yazılan eserlerin gelmeye çalıştığı noktaya Celal Nuri’nin yıllar öncesinden ana hatları ile vurguladığı görülmektedir.

Burada şunu belirtmeliyiz ki, adı geçen eser bir Siyer kitabı değildir. Eser daha ziyade Siyer kitaplarının veya Hz. Muhammed’in hayatının nasıl yazılması, aynı zamanda zamanın icaplarına göre Hz. Muhammed’in nasıl anlaşılması gerektiği üzerinde yoğunlaşmaktadır. Kitabın dikkate değer bazı konuları şunlardan oluşmaktadır: Nübüvvet meselesi Zekâ, Mizâç ve Karakteri. Genel Tarih İçinde Hz. Muhammed’in Mevkii., Dinler Tarihindeki Rolü, Hz. Peygamberin Dehası, En Büyük Nebevi Fikrî Beşerin Son Dini. Devlet, Siyaset ve Asker Olarak Seyyidü’l-Beşer, Hz. Muhammed’in Bazı Din ve Devlet Büyükleri ile Mukayesesi. Belli başlı bazı konu başlıklarını verdiğimiz kitabını Celal Nuri gayet sade ve anlaşılır bir dille kaleme almıştır. Üç yüz sayfayı aşan eserinde konuları nasıl ele aldığı, nasıl açıkladığı üzerinde ilerleyen bölümlerde ayrıntılı olarak duracağız.

Kanaatimize göre gayet ciddi olan bu eserde yazar faydalandığı kaynakları bazı çağdaşlarının yaptığı gibi dipnotlarda belirtmemektedir. Ancak satır aralarında yaptığı atıflardan anlaşılmaktadır ki, müellif hem doğu klasiklerini tanımakta hem de, Batı’ literatürünü takip etmektedir. Ayrıca kitabının kapağına yazmış olduğu bir not, bu eserini hangi amaçla yazdığını ortaya koymaktadır.

Yazar bu dipnotta amacını “*Garazkarân-ı Garp ve Hurâfât-ı Perestân-ı Şarka Karşı Mevki-i Tarihiyye-i Ahmediyye’yi Muhafazan Yapılmış Tecrübe-i Kalemiiyyedir.*” şeklinde ifade etmektedir. Bununla birlikte eserini yazarken Carlyl’in meşhur eserinden etkilendiği söylenebilir²²⁸. Ancak Celal Nuri’nin esas

²²⁷ Şükrü Hanioglu, **Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi**, İstanbul 1981, s. 331.

²²⁸ Thomas Carlyle, **On Heroes, Hero Worship and the Heroic in History**, New York 1849.

amacının adı geçen yazarı takliden bir eser yazmak değil, halkın kafasındaki peygamber tasavvurunu değiştirmek olduğunu görürüz. Zaten eserinde de sık sık bu konuya değinmekte ve mucize edebiyatını bırakıp, beşer olarak Peygamberin tanıtılması ve örnek alınması gerektiği üzerinde yoğunlaşmaktadır.

Yukarıda geçen ifadelerin yanı sıra, kitabına karşı yazılan eleştirilere verdiği cevaplardaki ifadeler de, kitabını hangi amaçla yazdığını beyan etmektedir. Biz bu konuda Celal Nuri'nin kendi ifadelerini aynen aktarıyoruz, zira bu ifadeler hem amacını belirtmesi, hem de dönemin tarih anlayışını bir nebze de olsa ortaya çıkarması yönüyle manidar görünmektedir;

“Kitabımız daha yayınlanmadan Hz. Peygamber bu insanlarla kıyaslanır mı diye eleştiri aldık. Eğer Resul-i Kiram'ın Siyerini eski zamanlarda yazsa idik buna ihtiyaç yoktu. Fakat onun mevkisini tarih huzurunda düşmana karşı müdafaya mecbur değil miyiz? Bu mukayese çoktan yapılmalıydı. Teessüf ederim ki, bu vazife bizim gibi bir acize nasip oldu. Aynı şekilde Hz. Peygambere isnad edilen hastalıklardan bahsetmek caiz deyilmiş. Bütün alem bu meseleyle uğraşırken ve hatta Dozy'nin eseri lisanımıza çevrilmişken, bu fikirler Avrupa'da yayılırken, bütün bunlar İslâm aleminde nasıl red edilmez. Öyle bir devirdeyiz ki, rehberlik eşkiyalık sayılıyor. İslâmiyet yozlaşmaya ve gerilemeye karşı bir sigortadır. Eğer müslümanlar asırlardır İslâmı ihtiyaçlarına göre anlasalardı, bugün biz bu sessizliğin şahidi olmazdık²²⁹.”

Biz dinsiz değiliz. Az çok tarih karıştıran, beşerin mizacını, dinlerin ruhiyatını araştıran dinsiz olamaz. Dinsiz olsak bunu söyledik. Tam aksine bizim amacımız, taassup denen dinsizliğe karşı cihad etmektir. Biz Müslümanların manen, maddeten, iktisaden yükselmesi için vicdanlarındaki iman kuvvetinden istifade etmek istiyoruz. Biz İslâmiyet'te teceddüd'ün olması gerektiğine inanıyoruz. Teceddüd ise Siret-i Resül'e dönmekten başka bir şey değildir²³⁰.”

Yukarıdaki ifadelerden de anlaşılacağı üzere yazar eserini kaleme alırken iki temel amaç gütmektedir. En başta Hz. Muhammed'in hayatının akla ve mantığa uymayan mucize ve hurafelerden arındırılarak, beşeri yönleri öne çıkarılarak

---

²²⁹ Celal Nuri, **age**, s. 309-310.

²³⁰ Celal Nuri; **age**, s. 321.

anlatılmalıdır. Bu husus kitabın gerek muhtevasında gerekse yazarın özel ifadelerinde açıkça görülmektedir. İkinci bir hedefi ise, Batıcı aydınların savunduğu İslâm'da yenilenme fikrînin İslâm Tarihi sahasındaki uygulamasının bir örneğini sunmaktır. Yazarımız bilhassa teceddüd fikirlerini kitabın satır aralarında sık sık beyan etmektedir.

Yine kitabın muhtevası ile ilgili olarak önemli bir konuya daha değinmenin faydalı olacağını düşünüyoruz. Bu da Yazarın Dozy'nin eserine bazen atıfta bulunmasıdır. Celal Nuri özellikle Hz. Muhammed'e yönelik saldırılara karşı cevap vererek savunma yapmaktadır. Aslında bu mevzuya değinmemizin sebebi özelde Dozy'nin genelde Batı'lı müsteşriklerin eserlerinin II. Meşrutiyet dönemi, İslâm Tarihi çalışmalarını ne kadar çok etkilediğidir. Zira Dozy'ye karşı ya müstakil yada eserlerin içinde ayrı olarak çok sayıda reddiyeler yazılmıştır. Celal Nuri de adı geçen yazar hakkında şu tenkitlerde bulunmaktadır:

“Dozy; diğer dinler belli bir süre içersinde gelişti ve olgunlaştı. Her tasnif eden ona kendinden birşeyler kattı ve tekdüzeliğini izale etti. Ancak İslâm tek bir kişinin tanzimiydi. Bundan dolayı Kur'an sabittir, yenilenemez ve gelişemez. Hukuki hükümler o zaman için geçerlidir, bu güne uyarlamak zordur demektedir. Profesör, İslâm istikrara manidir sözüyle nazari olarak çok haksız, ancak amelde haklıdır. Çünkü İslâm'da İcma-i Ümmet denilen bir nazariye vardır ve zaman ve zemine göre yeni hükümler çıkarılabilir. Kıyas yoluyla da her türlü değişiklik yapılabilir. Ayrıca İslâm bir Cumhuriyet şeklidir de. Teoride her türlü tekamüle yer vardır. Ancak Dozy'nin haklı olduğu taraf şudur ki, bu İslâm da çok az uygulanmıştır. Eğer İslâm gelişmeye mani olsaydı bir Şafiî, Hanbeli, Hanefî ve Gazali İslâm aleminden çıkmazdı. Ne yazık ki bunlardan sonra gelenler İslâm'ı onlar kadar anlayamamışlardır.

Şu kaçınılmaz bir hakikattir ki, bütün dünya bir gün İslâm'ı idrak edip ona sarılacaktır. Yine Dozy meşhur eserinde Hz. Muhammed derin bir mütefekkir değildi ve aşağı bir zekaya sahipti demektedir. Profesörün bu fikrîne hayret ediyorum. İnsanlığa son bir din vermek, beynelmilel bir kardeşlik temin etmek fikrî,

acaba yaradılıştan günümüze hangi insanın zihnini meşgul etti. Hiçbir ferd böyle ictimai, ahlaki, siyasî ve idari bir özellikte evrensel bir işe teşebbüs etmedi²³¹.”

Yazarın Hâtemü'l-Enbiyâ adlı eseri hakkında gerek yurt içinde gerekse yurt dışında olumlu ve olumsuz tenkit yazıları almıştır. II. Meşrutiyet döneminde ülke içinde ve dışında yazılan eserlere yayınlanmasıyla birlikte o kadar tenkit yazıları yazılmıştır ki, günümüzde bile bu tür bir çalışmaya az rastlanmaktadır. Bu da adı geçen dönemin fikrî hareketliliğinin ne kadar kaliteli olduğunun ayrı bir göstergesidir. Bizde burada Hâtemü'l-Enbiyâ adlı esere yazılan tenkitlerden bir kaçını naklederek eserin dönemindeki tesirini ortaya koymaya çalışacağız. Burada diğer eserlere göre Hâtemü'l-Enbiyâ üzerinde biraz daha fazla duracağız. Çünkü gerek dönemin peygamber tasavvurunu etkilemesi gerekse orijinal bir çalışma olması nedeniyle bazı ayrıntıları vremeyi uygun buluyoruz.

Celal Nuri eserini yazmadan önce benzer konuları bazı makalelerinde dile getirmiştir²³². Daha o zamanlar bile niyeti iyice anlaşılmeden Peygamberi Carlayl'ın kahramanları gibi nitelediği için dinin dışına çıkmakla itham edilmiştir²³³.

Kitaba olumlu ve geniş tenkit yazısı ilk olarak, II. Meşrutiyet döneminin meşhur Batı'cı aydınlarından ve bilhassa softalık ve hurafeye karşı mücadelesiyle tanınan²³⁴ Kılıçzâde Hakkı tarafından gelmiştir. Kılıçzâde , her ne kadar adı geçen eseri kendi görüşlerini desteklemesi itibariyle övmüşse de, yorumlarını dikkate aldığımızda hem haklı olduğunu, hem de bazı Batıcı aydınların İslâm Tarihine nasıl yaklaştıklarını görmekteyiz:

“1332 senesi itibariyle kendisinin ümmeti olarak gelmiş geçmiş insanların içinde, ruh-i mütelâ-i nebevinin hoşnud olduğu mevcutlardan biri de itikadimce

---

²³¹ Celal Nuri, age, s.140-148.

²³² Celal Nuri, “Zât-ı Hz. Muhammed (Hz. Muhammed'in Dehası)”, **İctihad**, no: 82, Teşrin-i Sani 1329, s. 1803.

²³³ Recai Doğan, **II. Meşrutiyet Döneminde Batıcılık Akımının Din, Eğitim ve Öğretim Hakkında Görüşleri**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniv. İlahiyat Fakültesi, Ankara 1996, s. 65.

²³⁴ Tarık Zafer Tunaya, **Türkiyede Siyasal Gelişmeler**, İstanbul 2001, s. 220, Bkz. KılıçzâdeHakkı, “Sahte Softalığa ve Dervişliğe İlan-ı Harb”, **İctihad**, no:29, Şaban 1329, s.1277-1282; **İtikâd-ı Bâtılaya İlan-ı Harp**, Sancakciyan Matbası, İstanbul 1331.

Celal Nuri Beğ'dir. Çünkü on üç asır içinde Hz. Nebi-i Ekrem'i bize, kıymet belend insanıyeti ile tanıtmaya, efkar-ı umumiye tersine de olsa cesaret eden çıkmamıştır.

Eğer Renan'ın İsa'nın Hayatı adlı eserini yazdığı dönemlerde Fransa da olduğu kadar, bizde de eğitim ve öğretim yaygın oldaydı, Hatemü'l-Enbiyâ adlı eser de aynı Renan'ın eseri gibi tesirli olurdu. Bizde ilim ve irfanın gelişmemesinin en önemli sebeplerinden biri de medreslerin kötü ve donuk eğitimi, İslâmın geliştirilememesidir. Hatemü'l-Enbiyâ gibi eserler tefsir gibi dini sahalarda da yazılarak halkın yanlış dini anlayışı değiştirilmesi gerekmektedir. Bilhassa ilk siyercilerin Hz. Muhammed'i insan üstü bir varlık gibi tanıtmalarını eleştirmesi geçekten övgüye layıktır. Aynı zamanda bu hususu ayrıca masaya yatırılması gelecek için çok önem arz etmektedir. Celal Nuri Bey'in bu hususta çalışma yapacaklara ve yapanlara büyük bir ümit olmuştur. Artık bu hususta vicdanlarını tatmin edecek şekilde doya doya tetkikatta bulunanlar, hasis sanatkarlar gibi çalışacaklardır. Aynı zamanda içtihadlarını gizlemeye mecbur kalmayacak, bilakis umuma açıklayacaklardır. Filhakika bizim pek âli ve necip olan Peygamberimizi bir insan gibi tetkik etmekte ne mahzur bulunmaktadır. Biz genel itibariyle mucizeye karşı değiliz. Ancak, akıl ve fen çağında İslâm dini'ni ve Muhammed'i mucizelerle yeni nesillere anlatamayacağımız, milleti yüceltemeyeceğimiz de bir hakikattir.

Bütün bunların yanı sıra Celal Nuri Bey'in yanlış bazı tespitlerini de belirtmeliyiz. Mesela zaman, mekan, muhit ve ırk unsurları tarihin akışını etkileyen kurallardır. Ancak Muhammed'in hayatına bu kurallar tesir etmemiştir, diye bir ifade kullanmaktadır. Buna katılmak mümkün değildir. Eğer Muhammed Yahudi diyarında gelseydi, tarihin seyri böyle mi olurdu acaba ?Yine Arapların savaşı ruhunun hiç mi tesiri olmamıştı? ²³⁵

Kitabı olumlu olarak tenkit eden diğer yazılar yine İctihad mecmuasında yayınlanmıştır. Söz konusu yazılarda münekkidler Celal Nuri'nin bu çalışması ile okumuş insanların fikirlerini aydınlattığını, Hz. Muhammed'i çok değişik yönleriyle tanıyarak ona karşı olan sevgi ve muhabbetlerinin daha da arttığını, aynı

---

²³⁵ Kılıçzâde Hakkı, "Hâtemü'l- Enbiyâ ve Celâl Nuri (I)", **Hürriyet-i Fikriyye**, no:7, s. 4, 20 Mart 1331.

zamanda İslâm aleminde ilk türü olan bu tür bir çalışmanın Batı'daki subjektif çalışmalara da iyi bir cevap olacağı nedeniyle Fransızca'ya da çevrilmesi gerektiğini ifade etmektedirler. Celal Nuri'nin kitapta bazı hatalar yaptığını ancak, ilk örneği olması nedeniyle bu hataların fazla önemli olmadığını, yeni nesillerin bu güzide eseri örnek alarak daha iyisini yazacaklarını ümit etmektedirler²³⁶. Yine başka bir değerlendirme de, kitapta Hz. Muhammed'in siyasî kişiliğine dair örnek olayların çok az anlatıldığı ifade edilmektedir. Ancak müellif bu tür sorulara muhatap olacağını tahmin etmiş ki bununla ilgili olarak kitap içinde açıklamalar yapmıştır. Her mevzu ile ilgili örnek olaylar anlatmanın kitabının sınırlarını aşacağını, sadece bir iki örnek vermekle yetinip, daha geniş örnekli çalışmaların da başkaları tarafından yapılmasını beklediğini ifade etmektedir²³⁷.

Adı geçen eser hakkında olumlu tenkitler yapıldığı gibi şüphesiz eserin aleyhinde tenkitlerde yapılacaktır. Bu tür tenkitlerin hepsinin ortak özelliğini taşıyan bir yazı da, Rusya müslümanlarının tanınmış münevveri Musa Carullah tarafından yazılmıştır. Musa Carullah Celal, Nuri'yi aşırı Batı taklitçiliği ve hayranlığı yapmakla suçluyor. Eserin dikkate değer noktalarının olup, iyi bir çalışmanın mahsülü olduğunu ancak, sürekli İslâm ulemasını küçümseyip, Batı'lı araştırmacıları övdüğünü, bundan dolayı da hilafet merkezinde nasıl olup da böyle bir çalışmaya mücadele edildiğini üzüntüyle karşıladığını ifade etmektedir. Yine Carullah'a göre Celal Nuri ve Ziyaeddin Kemâlî²³⁸ gibiler, İslâm camiasında müslümanlara imansızlık ve güvensizlik aşılacak isteyen, kendileri ile uğraşmaya değmeyen eski tip mollalardan ve misyonerlerden daha tehlikelidirler²³⁹. Ayrıca Celal Nuri'nin Buhari'nin bazı rivayetlerini eleştirmesini, Hz. Muhammed'i Napalyon ile kıyaslamasını bir zillet olarak değerlendirmektedir²⁴⁰.

Bu eleştirilerde Musa Carullah'a tamamıyla katılmak mümkün görünmemektedir. Gerçi bu mevzuyu açmak, eserin müstakil olarak tahlil ve tenkit

²³⁶ Hüseyin Hayri, "Ulviyet-i Ahmediyeye", **Hürriyet-i Fikrîyye**, no:6, Nisan 1329. s.13-14,

²³⁷ İsmail Hâmi, "Seyyiâti Muhammediyye", **Hürriyet-i Fikrîyye**, no:8, Mart 1330, s. 5

²³⁸ Aynı yıllarda Kazan'da yaşayan Ceditçi aydınlardandır. Bilhassa Musa Carullah'la birlikte, Türk dünyasının İslam'ı iyi anlayabilmeleri için Kur'an'ın tam bir tercümesini yapmaya çalışmışlardır. Bkz. İbrahim Maraş, **Türk Dünyasında Dini Yenileşme**, İstanbul 2002, s. 181-190.

²³⁹ Mehmet Görmez, **Musa Carullah Bigiyef**, Ankara 1994, s. 92,133.

²⁴⁰ Musa Carullah Bigiyef, **Büyük Mevzularda Ufak Fikirler**, haz: Musa Bilgin, Ankara 2001, s. 95-99.

edilmesini gerektiren ayrı bir çalışma konusudur . Ancak şu kadarını söylemek mümkündür ki eserde bir takım hatalar olmakla birlikte, Carullah tenkitlerinde Celal Nuri'yi din düşmanı gösterecek kadar ileriye gitmiştir. Şu da bir gerçektir ki Celal Nuri'nin bazı İslâm ulemasına yaptığı tenkitler, o dönemin İslâmcı ilim adamları tarafından da yapılmaktadır. Her şeyden önce, günümüzde bile yeni görünen dini alanda her mevzunun cesaretle tartışıldığını görmekteyiz. Ayrıca eser önyargısız incelendiğinde Batı'lı araştırmacıların sadece övülmediği, olumlu ve olumsuz taraflarının ortaya konduğu açıkça görülecektir. Yine başka bir tenkitte Celal Nuri Hz. Muhammed'i aşırı bir şekilde insani özelliklerini işlediğini, Allah tarafından gönderilen bir elçi olma özelliğinin neredeyse unutulduğunu ifade etmektedir²⁴¹. Aslında eser iyice tahlil edilmeyip sadece müellifin anlatım üslubuna bakıldığında son eleştiride olduğu gibi vahiy unsurunun sanki unutulduğu izlenimi uyandırmaktadır. Ancak eser baştan sona tahlil edildiğinde Celal Nuri'nin böyle bir amaç gütmeyeceği görülecektir. Müellifin sonraki yıllarda yazdığı bir makalede eserinin Enver Paşa tarafından yasaklandığını belirtmektedir²⁴². Belki bu gibi yanlışlıklardan dolayı eserin nüshaları toplanmış olabilir. Bu nüshaların hangi amaçla toplatıldığı sırf Hâtemü'l Enbiyâ'yı ele alan ayrı bir çalışma konusudur.

Hâtemü'l-Enbiyâ adlı eserin tanıtım bahsine son vermeden önce tenkitlerde söz konusu olan bir takım fikirlerin üzerinde durmak istiyoruz. Yukarıdaki tenkitlerde, eserin türünün ilk örneği olduğu, bu eserden sonra benzer muhteva da kitap yazacakların örnek alması gerektiği üzerinde durulmaktadır. Eserin İslâm dünyasında ilk örnek olması fikrî incelenmesi gereken ayrı ve önemli bir konu olarak görünmektedir. Ancak şu da bir gerçektir ki, bilhassa ülkemizde, II. Meşrutiyetten sonra ilim hayatımızda, Hz. Muhammed'in beşeri özelliklerini öne çıkararak yazılan eserlerin görüldüğünü söylemek pek mümkün görülmemektedir. Bu tür eserlerin daha ziyade 1980'li yıllardan sonra yayın hayatımıza girdiğini görmekteyiz²⁴³. Diyanet tarafından yayınlanan ilmi derginin özel sayısı adeta Celal

---

²⁴¹ Ali Suad, "Tenkit ve Takriz (Celal Nuri Efendiye)", XI/272, **Sebilü'r-Reşad**, Rebiü'l-Evvel, 1332, s. 342-345.

²⁴² Celal Nuri, "Osmanlı Tarihi'nin İ'zâmı", **İkdâm**, no: 11342, Kasım 1928, s. 2.

²⁴³ Mahmud Akkad, **Hz. Muhammed'in Eşsiz Deha ve Şahsiyeti**, çev: M. Said Şimşek, Konya 1979; İzzet Derveze, **Kur'an'a Göre Hz. Muhammed'in Hayatı**, İstanbul 1989; İbrahim Canan, **Hz. Muhammed'in Sünnetinde Terbiye**, Ankara 1980; Muhammed Hamidullah, **İslâm Peygamberi**, çev: Salih Tuğ, Ankara 1980; Abdurrahman Sarhâvi, **Özgürlük Peygamberi Hz.**

Nuri'nin eserini tamamlar mahiyettedir²⁴⁴. Bu da bize şunu tekrar ispatlamaktadır ki, II. Meşrutiyet devri fikir hayatımızın son derece ileri seviyededir ve tartışılan mevzuları belki de yeni yeni geliştirmektediriz.

Burada şu konuyu da belirtmekte fayda mülâhaza görüyoruz. Gerek aşağıda dipnotta adı geçen eserlerde, gerekse Cumhuriyetten sonraki yıllarda yazılan eserlerde Hâtemü'l-Enbiyâ adlı eserden konuyu yakından ilgilendirdiği halde bahsedilmemektedir. Tabi ki burada birilerini suçlamak gibi bir amacımız mevcut değildir. Bu durum her sahada olduğu gibi, tarihçilik alanında da geçmişle olan bağlarımızın hala kopuk olduğunun bir göstergesidir. Bu da bize şu gerçeği bir kez daha göstermektedir ki, Osmanlı'nı son asır fikir hayatı değişik bakış açıları ile tekrar iyice araştırılmaya ihtiyacı bulunmaktadır.

22. Mehmet Şâkir, *Mûcizât-ı Enbiyâ*²⁴⁵

İki bölümden meydana gelen eser Hz. Muhammed'den ve önceki nebi ve peygamberlerin mucizelerini anlatmaktadır. Birinci bölümde Hz. Muhammed'e kadar olan peygamberlerin mucizeleri hakkında fazla detaya inmeden bilgiler vermektedir. Kitabın büyük bir bölümünü oluşturan ikinci kısımda ise Hz. Muhammed'in risalet öncesi ve sonrası mucizelerine yer verilmektedir. Müellif eserinde elli adet mucizeyi anlatmaktadır. Anlattığı bu mucizeler de kabul görmeyen mucizeler olmakla birlikte binlerce mucizenin yazıldığı eserlere nazaran müellifin bir sınırlama yaptığı görülmektedir. Zaten mukaddimesinde de bu konuya değinerek elinden geldiğince sahih rivayetlere dayanan mucizeleri topladığını bildirmektedir.

Müellifin ifadesine göre, eser geniş halk kitlelerine hitaben yazılmıştır. Çünkü ülkede mucize üzerine yazılı eserler ya Arapça yada halkın anlayamayacağı kadar ağır bir dille yazılmıştır. Buna ilaveten müellif mucizelere inanmayı imanın gereklerinden saymakta ve Kur'an ve Hadisleri yorumlayarak mucizelerin

---

Muhammed, çev: Muhammed Tan, İstanbul 1993; Abdullah Özbek, **Bir Eğitimci Olarak Hz. Muhammed**, İstanbul 1995; Recep Kılıç, **Hız. Peygamber'in Hayatından Davranış Modelleri**, Ankara 1998; Muhammed Hüseyin Heykel, **Hız. Muhammed'in Hayatı**, çev: Vahdettin İnce, Konya 1995; İbrahim Sarıçam, **Hız. Muhammed ve Evrensel Mesajı**, Ankara 2001; Bünyamin Erul, **Örnek Bir Lider Hız. Peygamber**, Ankara 2002.

²⁴⁴ Diyanet İlmî Dergi. **Hız. Muhammed** (Özel Sayı) Ankara 2000.

²⁴⁵ Mehmet Şâkir, **Mûcizât-ı Enbiyâ**, İstanbul 1327/1912.

hakikatini ispatlamaya çalışmaktadır. Sadece Peygamberlerin değil dört halifenin, sahabenin ve evliyanın da mucize gösterdiğini, ancak bunların Peygamberlik iddiasında olmadıkları için onların gösterdiği olağan üstü hallere keramet adı verildiğini beyan etmektedir. Müellifin ifadelerinde Meşrutiyet dönemindeki mucizelerle ilgili tartışmalara değinmediğini görmekteyiz. Ancak sık sık mucizelerin haklılığını ispatlamaya çalışması bir şekilde bu tartışmalarda taraf olduğu izlenimini uyandırmaktadır.

23. Ahmet Refik Altınay, *Gazavât-ı Celîle-i Peygamberî*²⁴⁶

Meşrutiyet dönemi tarihçilerimizin en popüler simalarından biri olan ve bilhassa Osmanlı Tarihi ile ilgili çok sayıda kitabı mevcut olan Ahmet Refik'in, İslâm Tarihi ile ilgili tek eseri tanıtımını yapacağımız bu eserdir. Büyük ihtimalle de adı geçen eseri Ordu'nun isteği üzerine yazmıştır. Her şeyden önce kitabın askeri kütüphanede basıldığı ve Ahmet Refik'in askeri okulda öğretmenlik yaptığından hareketle kitabın istek üzerine yazıldığını söylemek uzak bir ihtimal olmasa gerektir. Bunun yanı sıra devletin son yıllardaki buhranlı yılları, Ordunun da savaşlarda sürekli başarısız sonuçlar alması nedeniyle, askeri motive edecek, itaatkarlığı güçlendirecek yeni alternatif arayışlarının bir neticesi de eserin yazılış amaçlarından biri olabilir. Ayrıca şunu da tekrar ifade edelim ki, ilk dönem İslâm Tarihi, bir çok eserde nasıl Meşrutiyet rejimini desteklemek için sürekli örnek model olarak alınmışsa, Ahmet Refik önceden yazılan kitapları da kullanarak, Peygamberin gazvelerini askeri motive amacıyla yazmıştır. Motive amaçlı diyoruz, çünkü muhtevastından da anlaşılacağı üzere kitapta, gazvelerdeki savaş taktiklerinden ziyade, vatan-millet sevgisi ve komutana itaatin faziletleri esas verilmek istenen bilgi olduğu görülmektedir.

Dört bölümden oluşan eserin birinci bölümünde Hz. Muhammed'in savaş metod ve taktikleri üzerinde duran yazar, diğer bölümlerde de Peygamberin katıldığı dört önemli savaşın savaş taktiği olarak çeşitli özelliklerini anlatmaktadır. Usûl-i Harb-i Nebevi başlığı altında verilen birinci kısımda işlenen konular, bir

---

²⁴⁶ Ahmet Refik (Altınay), *Gazavât-ı Celîle-i Peygamberî*, Kütüphane-i Askeri, İstanbul 1324/1909.

anlamda kitabın yazılış gayesini hedefleyen mevzuları da içermektedir. Cihadın faziletleri, hangi şartlarda cihad yapılacağı, mücahitliğin faziletleri, İtaat, şehitlik arzusu, vatan sevgisi, harp hukuku gibi konular ayet ve hadislerle de desteklenerek gayet akıcı ve etkileyici bir üslupla anlatılmaktadır.

Savaş açmanın ve savaşmanın şartlarını belirten satırlar, aynı zamanda İslâm Dinin de savaş anlayışını belirtmesi ve din uğruna yapılan savaşların haklılığını belirtmesi açısından önem arz etmektedir. Yazar bu kitabı yazarken öyle zannediyoruz ki Batı'lı yazarların tenkitlerini de göz önüne alarak, kafalardaki soru işaretlerine de gidermek istemektedir. Örneğin aşağıdaki ifadeler İslâm dini savaş dinidir diyenlere karşı güzel bir açıklama şeklindedir. Peygamberin savaş hukuku ve esas amacını, esirlere eziyet edilmemesi gerektiği, savaştan maksadın düşmanı yok etmek değil direncini kırmak ve İslâm Dinini yaymak şeklinde geniş olarak ifade etmektedir.

Peygamberin askeri nasıl moral verdiğini anlatan örnek bir olayı tasvir edişi gerçekten etkileyici ifadelerle süslenip okuyucuyu etkilemektedir. Bu mevzuda verdiği örnek Cafer b. Tayyar'ın şehit olması ile birlikte Hz Muhammed cennette ona verilen makamı ve onun faziletini askerlere tasvir etmektedir. Ardından Hz. Muhammed'in Cafer'in ailesi ve çocukları ile her konu da ilgilenmesini anlatmaktadır. Yazar bu gibi örneklerle de bir komutanın askere karşı nasıl davranması gerektiğini anlatamaya çalışmaktadır²⁴⁷.

Eserde ayrıca Peygamberimizin savaş taktikleri ve kurallarını nasıl uyguladığı açıklanmaktadır. Atış talimleri, sürekli ve düzenli tatbikatlar, sefer öncesi şevk verici nutukların söylenmesi, savaşta sivillere zarar verilmemesi, komutanların seçiminde şahsın sadece askeri başarısı değil, dürüstlüğünün de dikkate alınması, savaştan sonrası sosyal hayatın devamı için, ziraat ve ilim ehlinin sefere gönderilmemesi, istihbarat çalışmaları, gece yürüyüşleri gibi askeri bir talimgahta yapılması gereken ne varsa hepsinin peygamber tarafından bizzat uygulandığı ifade edilmekte yada askerlik mesleği peygamberin uygulamalarına dayandırılmaktadır. Kitabın muhtevası ve amacı ile ilgili olarak şunu söylemek mümkün ki eser, gayet sade ve okuyanı etkileyici bir üslupta hazırlanmıştır.

---

²⁴⁷ Ahmet Refik, *age*, s.32-35.

Söz konusu türde eserler Osmanlı da daha önce de bilinmekteydi²⁴⁸. Ancak Ahmet Refik'in eseri, muhtevasının farklılığı ve anlatım tarzıyla farklılık arz etmektedir. Bilhassa Balkan Harbi ve I. Dünya Savaşı yıllarında benzer kitapların çoğaldığını görmekteyiz²⁴⁹. Öncekilerde cihad ve şehitliğin faziletleri ağırlıklı olarak işlenirken, bu eserde vatan, millet, devlet, itaat, savaş teknikleri gibi mevzular daha geniş anlatılmıştır. Ahmet Refik'den başka II. Meşrutiyet yıllarında yazılan diğer risalelerde de aynı konuların işlendiği görülmektedir. Bunlardan İzmirli İsmail Hakkı'nın risalesi askerler için yazılmış en ciddi çalışmalardan biridir²⁵⁰. İzmirli'nin bu risalesi gayet sade ve etkileyici bir anlatım tarzı ile kaleme alınmış dini ve ahlaki nasihatleri ele alan muntazam bir eserdir.

Ahmet Refik bir kısım kaynak eserler gösterse de en çok Arapça'dan tercüme edilen İbnü'l-Annabi'nin "Es-Sa'yü'l-Mahmud Min Nizamü'l-Cünûd" adındaki eserinden istifade etmiştir²⁵¹. Eser daha sonra "sahaflar şeyhizâde" olarak ta bilinen Esad Mahmut Efendi tarafından tercüme edilmiştir²⁵².

24. Lütfullah Ahmet, *Hayât-ı Hz. Muhammed*²⁵³

Lütfullah Ahmet'in adı geçen eseri II. Meşrutiyet döneminin dikkate değer Siyer kitaplarından biridir. Adı geçen dönemde Siyerle alakalı çok sayıda yazılan eserler içerisinde, konuyu anlatım tarzı ve bilhassa mukaddime bölümü ile farklılık arz etmektedir. Yazar mukaddime bahsinde kitabını tanıtırken, adeta günümüz ilmi eserlerinde olduğu gibi, eseri yazma amacını, metodunu ve kullandığı kaynakları açıklamaktadır. Bu konuları uzun uzun açıklama da şekil itibari ile ilmî bir yaklaşım sergilediği kanaatindeyiz. Bilhassa kaynakları dillerine göre tasnif edip,

²⁴⁸ Mollazâde Şirvânî, **Cihâdü'l-Vahde Risâlesi**, Yazma,1036/1626; Mahmut Abdülbaki, **Fezâilü'l-Cihâd**, Yazma, 1829; Ahmet Gümüşhânevi, **Kitâbü'l-Abir fi'l-Ensar ve'l-Cihâd ve'l Gazavât**, İstanbul 1275/1858; Mehmet Halit, **Risâle-i Cihâd**, Sabah Matbaası, İstanbul 1293/1876.

²⁴⁹ Abdülhamid Berzenci, **Fezâil-i Cihad**, Maba-i Âmire, İstanbul 1331/1916; Hafız İzzet, **Asâkir-i İslâmiye'ye Mahsus, Dini, Vatani Cihâd'dan Bahis Mev'izâdır**, Matbaa-i Askeriye, İstanbul 1331; Manuk Koçunyân, **Cihâd**, Koçunyân Matbaası, İstanbul 1331.

²⁵⁰ İzmirli İsmail Hakkı, **Gazilere Armağan**, İstanbul 1333/1917.

²⁵¹ Muhammed b. Hüseyin el-Hanefî el-Cezayiri İbnü'l-Annabi, **Es-Sa'yü'l-Mahmud Min Nizamü'l-Cünûd**, Süleymaniye Ktp. , Esad Efendi:1885.

²⁵² Esad Mahmut Efendi, **Kevkebi'l-Mes'ud fi Kevkebeti'l-Cünûd**, (Yazma) 1264/1849. Bkz. Bursalı Mehmet Tahir, **Osmanlı Müellifleri**, III, İstanbul 1975, s. 52.

²⁵³ Lütfullah Ahmet (Naci Kasım), **Hayât-ı Hz. Muhammed**, Kader Matbaası, İstanbul 1331/1916.

mukaddime kısmında isimlerini vermesi o yıllarda tarih kitapları arasında az rastlanan bir usüldür.

Yazar faydalandığı kaynakları Türkçe Arapça, Farsça ve Batı'lı kaynaklar olarak dört kısımda sıralamaktadır. Adı geçen kaynakların bazılarını dipnot halinde bazılarını da satır aralarında kullandığını görülmektedir. Yazarın faydalandığı kaynak kitapları ayrıca vermekte fayda görüyoruz. Zira kullandığı kaynağı belirtmeyen II. Meşrutiyet dönemi bir çok yazarın bu kaynaklardan istifade ettiğini tahmin ediyoruz. Haliyle bu bilgiler bize, dönemin tarihle ilgilenen ilim adamlarının literatür bilgisi hakkında da fikir vermesi açısından faydalı olacağı kaçınılmazdır. Lütfullah Ahmet'in eserinde kendi ifadesi ile sıraladığı referansları şunlardan oluşmaktadır*;

Arapça Kaynaklar :

Kütüb-i Sitte

İbni İshak, Megâzi

İbni Hişâm, Siretü'r-Resül

Vâkidî, Megâzi

Taberî, Tarih-i Cağferi

Mesûdi, Ahbaru'z-Zaman, Mürücü'z-Zeheb

İbnü'l-Esir, el-Kâmil, Üsdu'l-Gâbe

İbni Hallikân, Vefâyâtü'l-Âyân

İbn-i Haldun, Mukaddime-i İbni Haldun

Ahmet Makrîzî, eş-Şükuk fi Ma'rifeti Düveli ve'l-Mülûk

Kastellâni, Muallimi'l-Yakîn fi Siret-i Seyyidi'l-Mürselin, El-Mevahi-i Diniyye Seyyidi'l-Mürselin,

Farsça Kaynaklar :

Ravzatu's-Safâ, Tahk. Cabbar Muhammed, Yazma, 1067.

---

* Faydalandığı kaynakları müelifin gösterdiği şekilde sıraladık.

Ravzatu'l-Ahbab ve Siyeri'n-Nebi ve'l-Al ve'l-Ashab / Ataulah b.Fazlullah
Cemal el-Huseyni; M. Mahmud Manisavi Benlizâde, Matba Âmire, İstanbul 1288.

Cemiyet-i İlmiyenin, Nâsihü't-Tevârih

Cemiyet-i Dânişin, Nâme-i Dânişürân ve Sâire

Türkçe Kaynaklar :

Siyer-i Halebi Tercümesi

Siyer ve Zeyli Nâbi

Siyer-i Kebir

Ravzatu'l-Ebrâr

Mir'at-ı Mekke, Medine, Ceziretü'l-Arap (Eyüp Sabri Paşa)

Batı'lı Kaynaklar :

Cousin de Parseval

Aloys Sprenger; The Life of Muhammad, Berlin 1861.

W. Muier; The Life of Muhammad and History of Islâm, London 1856.

Doğa

Sedillo

Renhart Dozy; Essai Sur L'Histoire De L'Islamisme, Kahire 1908.

Mernes

G. Weil, Geshicte der ChAlifen, Stuttgard 1862.

Bartelmi Centiler

Yazarın mukaddime kısmındaki ifadelerinden anlaşıldığı üzere eserini iki temel amaç gözeterek kaleme almıştır. Birincisi, Meşrutiyet yıllarında yaygın olan görüşün etkisiyle Siyer sahasında yeni eserlerin yazılması gerektiğine olan inancındandır. İkincisi ise geri kalmışlığın sebeplerinden biri olarak Hz Muhammed'in örnek hayatının terk edilişi olarak değerlendirmiştir. Bu geri kalmışlığı önleyecek yollardan biri de, peygamberin örnek hayatının doğru bilinmesi ve öğretilmesi ile olacaktır.

Anlatım tarzında gayet sade ve anlaşılır bir ifade kullanan müellifin sadece olayları anlatmakla yetinmeyip, aynı zamanda arkeolojik bilgileri de kullanarak okuyucuya yeni ve farklı bilgiler vermek istediğini de müşahede ediyoruz. Sözelimi İslâmiyet öncesi Arabistan bölgesinin tarihini anlatırken, 1835 yılında arkeolojik bir kazıda bulunan Himyerice bir kitabenin dilinin, İbranice ve Arapça arası bir dil olduğu sonucuna varıldığını ayrıca ifade etmektedir²⁵⁴.

Üç ciltten oluşan söz konusu eseri, diğer siyer kitaplarından farklı kılan bir özelliği de, dinler tarihi ile alakalı çok geniş bir bahsin dipnot şeklinde ilave edilmesidir. Yazarın, Tevrat ve İncildeki tutarsızlıkları, adı geçen, kutsal kitapların gerçek olmadığı, Nasih, Mensuh ve Teslis inancı gibi konuları ele alan bu ilavesi, daha ziyade birinci ciltte yoğunlaşmaktadır. Kitabın ana konusuyla fazla alakası olmayan bu mevzular neredeyse elli sayfayı ihtiva eden ayrı bir kitap yada risale olabilecek kadar geniş malumattan oluşmaktadır. Aslında bu yıllarda yazılan birtakım kitaplarda, değişik mevzularda ilaveler eklenmektedir. Ancak bu ilaveler kitap sonuna yapılmaktadır. Zamanının şartlarına göre ilmi ve sürükleyici nitelikte olan böyle bir kitapta , sayfa sonlarındaki bu geniş ilaveler okuyucunun dikkatini dağıtacak kadar uzun ve ayrıntılı yazılmıştır. Osmanlı ilim dünyasında buna benzer reddiyeler her devirde yazıldığı bilinmektedir. Yine Meşrutiyet ve Tanzimat yıllarında da reddiye türünde eserler ve risaleler yazılmıştır. Ancak özellikle Osmanlının son yıllarında yazılan eserlerin bir reddiye değil de, apoloji türü yazılar olduğu kabul edilmektedir²⁵⁵. Lütfullah Ahmed'in de kaleme aldığı bu geniş yazı hangi türe girer bilemeyiz ancak, kendi ifadelerinden anlaşıldığına göre Tevrat ve İncilleri tek tek inceleyerek bu sonuçlara ulaştığını anlıyoruz. Buradan da bu bilgileri değişik kaynaklardan toplayarak değil, kendi çalışmasıyla yazdığını söyleyebiliriz.

Lütfullah Ahmet'in bu eseri İslâmi literatüre gayet hakim, dönemin tanınmış ilim adamı Mehmet Tefik tarafından on sayfalık bir risalede ilmi bir usül ile tenkit edilmiştir. Tarihi ve basım yeri belli olmayan bu küçük tenkitte Mehmet Tefik,

---

²⁵⁴ Lütfullah Ahmet, **age**, s.21.

²⁵⁵ Aydın, Mehmet, **Müslümanların Hristiyanlığa Karşı Yazdığı Reddîyeler**, Ankara 1979, s. 180.

Lutfulah Ahmet'in hangi kaynakları nasıl kullandığını açıklamaktadır²⁵⁶. Bilhassa Ahmet Cevdet Paşa'nın Kısas-ı Enbiyâ adlı eserini kullanırken Cevdet Paşa'nın tarihi rivayetleri nasıl yanlış aldığını ve rivayetlerin doğrusunu da açıklayarak ilmi bir şekilde eleştiride bulunmaktadır.

Adı geçen eser hakkında bir diğer tenkit ise, Tahirû'l-Mevlevî tarafından yazılmıştır. Sebîlü'r-Reşad Mecmuası'nda dört sayıda yayınlanan bu ilmi makale yaklaşık kırk sayfadır. Normal eğitilmiş bir okuyucuya sıkıcı gelebilecek olan bu tenkit yazısı, akademik seviyede gayet özel ve ayrıntılı bilgiler ihtiva etmektedir. Ayrıntılarını bu satırlara alınamayacak kadar geniş olan söz konusu makalenin belli başlı konularını sunmakla yetineceğiz. Arap kelimesinin etimolojik ve semantik tahlili yapılırken yapılan hatalar, Arapların Bâide, Âribe ve Müsta'ribe olarak tasnifi ve bunların Kahtaniler ve Cürhümilerle olan alakalarında yapılan bir takım hatalar, Himyeri dilinin Arap diliyle olan ilgisi gibi daha ziyade İslâmiyet öncesi Arabistan tarihini ilgilendiren mevzular tenkidin ana muhtevasını oluşturmaktadır. Bunlara dair bir kısa bir örnek vermek gerekirse, Lutfullah Ahmet, Himyeri Devletinin kuruluşunu hicretten otuz asır önce olarak hesap ederken, Tahirû'l-Mevlevî bunu çok ayrıntılı bir şekilde ortaya koyarak, devletin yirmi beş asır önce kurulduğunu iddia etmektedir²⁵⁷.

II. Meşrutiyet döneminde yazılıp Cumhuriyet döneminde sadeleştirilen bir takım eserler gibi bu kitapta sadeleştirilmiştir. İstanbul Maarif Kütüphanesi tarafından yapılan bu sadeleştirme, aslına hiç sadık kalmadan, üçte biri çıkarılarak bir cilt halinde gayet kötü bir şekilde sadeleştirilmiştir²⁵⁸.

25. İzmirli İsmail Hakkı, *Siyer-i Celîle-i Nebeviyye*²⁵⁹

İzmirli İsmail Hakkı'nın bu tanınmış eseri küçük hacimli olmakla birlikte, içindeki bilgiler muhteva itibarıyla gayet zengindir. Eser bildiğimiz manada, Hz.

²⁵⁶ Mehmet Tevfik, *İntâk-ı Hakk*. Ty.

²⁵⁷ Tahirû'l-Mevlevî, *Tenkîr ve Takrîz* (Hayât-ı Hz. Muhammed Adlı Eser Hakkında), Sebîlü'r Reşad, 11/271, Zilhicce 1331, s. 175-178.

²⁵⁸ Lütfullah Ahmet, *Hayât-ı Hz Muhammed*, haz: Maarif Kütüphanesi, İstanbul 1957.

²⁵⁹ İzmirli İsmail Hakkı, *Siyer-i Celîle-i Nebeviyye*, Tevsî-i Tıbbât Matbaası, İstanbul 1332; Bkz. Ali Birinci, "İsmail Hakkı İzmirli Bir Bilim Adamının Hikayesi", *Pax Otamana (Nejat Göyünç Armağanı)*, Ankara 2001, s. 687-735.

Muhammed'in hayatını anlatan bir siyer kitabı değil, hadis ve siyer usulü ile alakalı bir kitap özelliğini taşımaktadır. Daha ziyade hadis rivayetleri ile ilgili olsa da Siyer yazıcılığının tarihi gelişimi ve önemli siyer yazarları hakkında bilgiler vermesi nedeniyle Siyer usulü kitabı da diyebiliriz.

Eserin muhtevasına baktığımızda gerçeğe uymayan tarihi rivayetlerin İslâm düşüncesinden temizlenmesi gibi bir amaç güdüldüğü anlaşılmaktadır. Bilhassa değişik tarihi kıssalar, sahabe ile ilgili menkıbeler, Hz. Muhammed'le ilgili rivayet edilen bazı hadislerin uydurma ve zayıf olduğunu, bunlara inanılmaması gerektiği üzerinde durmaktadır. Eser bu özelliği ile de İslâm Tarihi sahasında hurafe ve asılsız bilgilerden arınmış tarih yazmaya yönelik, zihniyet değişikliği olduğunu gösteren önemli örneklerden biridir.

İzmirli, İslâm Tarihçilerini Muhaddis-Fukaha ve Nahiv-Edebiyat kökenli olmak üzere iki kısma ayırıyor. Hadis ve Fıkıh ile uğraşan tarihçilerin yazmış olduğu eserlerin, vesika ve güvenlik bakımından, Nahiv ve Edebiyatla uğraşanların eserlerinden çok daha üstün diye bir genelleme yapmaktadır. Muhaddis ve fukaha cerh, ta'dil ve tenkitle uğraştıkları için kitapları daha güvenilir ve kaynakları boldur. Bunlara ilaveten zayıf rivayetlerin hangi mevzularda en çok kullanıldığını çok sayıda örnekle açıklayarak, bu konuyla alakalı güvenilir olmayan kitaplarında listesini vermektedir. Yazar her ne kadar bazı genel ifadeler kullansa da, dini ilimlerle uğraşan kişilerin, kaynak literatürü tanımaları bakımından bizce ilk okunması gereken kitaplardan biri olduğu kanaatindeyiz. Bu kıymetli eser de sadeleştirilerek günümüz okuyucularının hizmetine sunulmuştur²⁶⁰. Eseri önemli kılan diğer bir vasfı da, hurafe, Batıl inanç yada dinden olmayan şeylerle ilgili somut örnekler vermesidir. Çünkü bu dönemde herkes de bir Batıl inanç ve hurafe benzeri şeylerle mücadele hareketi var, ancak tam anlamıyla neler hurafe, neler gerçek, neler ilmi, somut örnekler veren pek görülüyor. Bu anlamda İzmirli İsmail Hakkı'nın en azından tarih ve siyer konularında somut bir şeyler ortaya koymaktadır.

---

²⁶⁰ İzmirli İsmail Hakkı, *Siyer-i Celile-i Nebeviyye*, Haz: İmail Hakkı Uca, Konya 1996.

26. Düzceli Yusuf Suat, *Akvâmü's-Siyer*²⁶¹

Büyük bir iddia ile yazılan ancak pek tutulmayan bir eser olarak görülen bu çalışma ağır tekitlerde almıştır. Daha önceki örneklerinde olduğu gibi kitap da geniş ve şümüllü olarak birkaç cilt halinde hazırlanmak amacıyla kaleme alınmıştır. Büyük ihtimalle çok tenkit alması ve fazla itibar görmemesi nedeniyle diğer ciltleri ya yazılmamış ya da yayınlanmamıştır. Dört yüz sayfalık kitap, Hz. Muhammed'in atalarından başlayıp Şam seferine kadar olan hayatı hakkında gayet ayrıntılı olarak malumat vermektedir.

Kullandığı kaynaklar hakkında eserde herhangi bir bilgiye ulaşamadık. Müellifin ifadelerine göre eser yeni bilgilerle donatılmış, eşi az olan ve halka yönelik hazırlanmıştır. Ancak bu iddialı sözlere rağmen halkın rahatça anlayamayacağı kadar dilinin ağır olması kitabın en bariz özelliklerinden biridir. Normal ifadelerinde bile ağır bir Osmanlıca kullanan yazar, diyalogları ve ayetleri Arapça aktarıp anlamlarını vermemiştir. Zaten hakkında yazılan tenkit yazısına bakıldığında, eser hakkında fazla bir yorum yapmaya gerek olmadığı, kitabı günümüzde okuyan bir kimsenin getireceği eleştirilerin o zamanlar aynen yapıldığı görülecektir.

Eser hakkında, sadece o yılların kalemi keskin Batı'cı aydınlarından Kılıçzâde Hakkı'nın tenkit yazısını bulabildik. Kılıçzâde daha ziyade Batı'l inaçlarla mücadele ile ilgili kaleme aldığı değişik makalelerinden oluşan meşhur eserinde²⁶² Düzceli Yusuf Suat'ı da tenkit etmektedir.

On dört sayfalık makalesinde Kılıçzâde eseri ilk gördüğünde büyük bir heyecan duyup aldığını ve sabaha kadar okuduğunu, ancak hayal kırıklığına uğradığını belirtmektedir. Yazara bir hayli emek sarf ettiği için teşekkür ederek ilk olarak eserin hangi dilde yazıldığını anlayamadığını belirtmektedir. Düzceli'nin eseri sade bir dille yazdığını iddia ettiğini ancak, öyle ifadeler var ki, bunları bırakın bir Türk'ü iyi bir eğitim almış bir Arap'ın bile anlayamayacağını anlatmaktadır. Ayrıca halkın acilen ciddi Siyer çalışmalarına ve aydınlatılmaya ihtiyaç duyduğu o

²⁶¹ Düzceli Yusuf Suat, *Akvâmü's-Siyer*, Yeni Osmanlı Matbaası, İstanbul 1327/1911.

²⁶² Kılıçzâde Hakkı, *İtikâd-ı Bâtılaya İlân-ı Harp* (Akvâmü's-Siyer), Sancakciyan Matbaası, İstanbul 1331. s.87-103.

günler de böyle anlamsız eserlerin yazılmasını zaman kaybı olarak kabul etmektedir.

Kılıçzâde ilerleyen sayfalarda genellikle ayın yarılmaması, parmaklarından su akması, karnının yarılması gibi Hz. Muhammed'in birtakım mucizelerini kabul etmeyerek, Düzceli'yi hurafeleri çok kullanmakla tenkit etmektedir.

Düzceli Yusuf Suat da yapılan bu tenkide karşı bir cevap vermiştir. Yirmi üç sayfalık bu savunmasında esere karşı olan tenkitlere cevap vermekten ziyade, Kılıçzâde Hakkı'yı Abdulah Cevdet gibi Batı hayranı olmak ve ilerlemek için dini terk etmek görüşünü savunmakla suçladığını görmekteyiz. Eserinin dili üzerindeki sorulara cevap vermemekle, mucizelerle ilgili yazdıklarının arkasında duran müellif bunları dinin ve İslâm Tarihi'nin bir gerçeği olarak kabul etmektedir²⁶³.

27. İsmail Ertuğrul Fenni, *Kitâb-ı İzâle-i Şükûk*²⁶⁴

II. Meşrutiyet tarihçiliğini etkileyen unsurların başında şüphesiz Batı'da yapılan çalışmalar ve bunların da başında Dozy'nin eserinin Türkçe'ye tercümesi gelmektedir. Bu tercüme çok sayıda reddiye yazılmakla birlikte müstakil kitap olarak sadece iki çalışma görmekteyiz. Bunlardan biri ve en ciddi olanı da İsmail Ertuğrul Fenni'nin eseridir.

Kitab-ı İzâle-i Şükûk, makale ve eser olarak aynı dönemde yazılan bazı reddiyeler gibi, hamasi duyguların ifadesinden ziyade, elinden geldiğince ilmi ve mantıklı tenkitler getiren bir çalışma olarak görünmektedir. Tam bir reddiye tekniğiyle ilk önce Dozy'nin fikirlerini sunan yazar, ardından Batı'lı kaynakları da kullanarak eleştirilerini düzenli ve anlaşılır bir şekilde aktarmaktadır. Batı'lı bilim adamlarından Bartelmi Sentiler'den biraz daha fazla yararlandığını kendisi ifade etmektedir²⁶⁵. B. Sentiler'in yanı sıra Kustave Weil, Stuart Mil, Villiam Müir, Volter ve Renan yazarın fikirlerini teyit etmek için faydalandığı diğer tarihçilerdir.

Ertuğrul Fenni daha eserinin girişinde güzel bir tenkit örneği vererek Dozy'nin eserinin ismini eleştirmekle işe başlamaktadır. Bununla ilgili olarak adı

²⁶³ Düzceli Yusuf Suat, **Kılıçzâde Hakkıya Cevap**, Yeni Osmanlı Matbaası, İstanbul 1331. s. 24-28.

²⁶⁴ İsmail Ertuğrul Fennî, **Kitâb-ı İzâle-i Şükûk**, Orhaniye Matbaası, İstanbul 1928.

²⁶⁵ Bartelmi Sentile, **Muhammed and Kur'an**, Paris 1895.

geçen esere İslâm Tarihi adının verilemeyeceğini belirtiyor. Eğer İslâm Tarihi diye bir eser yazılacaksa, bunun İslâm Dini'nin ve tarihinin tamamını ihtiva etmesi gerektiğini savunmaktadır. Dozy'nin ise Dürziler, Karmâtiler, Vehhâbiler ve İsmaililer gibi Batıl mezhepleri öne çıkartarak, İslâm Tarihini bunlarla izah etmeye kalkışmasını büyük bir hata olarak kabul etmektedir.

Eser Dozy'nin çalışmasının büyük bir bölümüne cevap vermeyi amaç edinmekle birlikte, bedevilerin fitratı, Hz. Muhammed'e atfedilen histeri hastalığı, Hz. Osman'ın Rukiye'ye aşık olması, bazı ayetlerin Hz. Ömer'in isteği üzerine indirilmesi, Garanik olayı, Zeynep hadisesi, İslâm'ın yayılışı ve Mucizeler ile ilgili konularda biraz daha fazla yoğunlaşmaktadır. Bilhassa Kur'an-ı Kerim'in mucize oluşu üzerinde biraz daha fazla durmaktadır.

İsmail Ertuğrul Fenni'nin bu ciddi çalışmasında, satır aralarında kalmış dikkate değer bir açıklamayı aktarmak istiyoruz. Müellifin Dozy'nin iddialarını çürütmek için atıfta bulunduğu çalışmalardan biri de, Fransız tıp akademisinin yayınlamış olduğu bir rapordur. Raporda Hz. Muhammed'in mecnun olduğuna dair Avrupa'da ileri sürülen görüşlerin, tarihi rivayetler kullanılarak, asılsız ve saçma olduğu ispat edilmektedir. 1970 yılında önemli tıp tarihi uzmanlarımızdan Feridun Nafiz Uzluk aynı çalışmayı Hz. Muhammed'in 1400. Doğum yıldönümü münasebetiyle yayınlamıştır. Bu değerli tıpçımız Fransız Tıp Akademisinin yayınladığı bu çalışmayı şu ana kadar hiç görmediğini ve duymadığını ve bunu tanıtmakla da büyük memnuniyet duyduğunu ifade etmektedir²⁶⁶. Ancak biz Kitâb-ı İzâle-i Şükûk adlı eserde İsmail Fenni'nin bu raporu altmış yıl önce bilim dünyasına tanıttığını görmekteyiz. Buradan dönemin aydınlarının ilmi heyecan ve gayreti bir kez daha ortaya çıkmaktadır.

28. Manastırlı İsmail Hakkı, *Hak ve Hakikat*²⁶⁷

Dozy'ye reddiye amacı ile ilmi ve müstakil olarak yazılan ilk eserdir. Sırat-ı Müstakim dergisinde çok geniş olarak on sayıda yayınlanmış ve daha sonra ayrı bir eser olarak basılmıştır. Eser ilmi bir üslupla yazılmış olmasına rağmen bazen hamasi duygularının etkisiyle ilmi izahattan uzaklaşıp duygusal ifadeler

²⁶⁶ Feridun Nafiz Uzluk, **Fransız Tıp Akademisine Göre Hz. Muhammed'in Şuuru Tamdır**, Ankara 1970.

²⁶⁷ Manastırlı İsmail Hakkı, **Hak ve Hakikat**, Sırat-ı Müstakim Matbaası, İstanbul 1329.

kullanmıştır. Buna ilaveten halkın fikirlerini aydınlatmak amacı ile yazılmasına rağmen, çok fazla olmasa da dilinin biraz ağır olduğu görülmektedir. Bu genel olumsuzluklarının yanı sıra kullandığı kaynakları dipnotlar da göstermesi ilmi usüllere dikkat etmesi bakımından önemlidir.

Dozy'ye yazılan geniş muhtevalı müstakil bu iki eser arasında bazı farklılıklar görülmektedir. Manastırlı İsmail Hakkı eleştirilerini ayet ve hadislerin yanı sıra müslüman aydınların fikirleriyle desteklemektedir. Ertuğrul Fenni ise tarafsız Batı'lı aydınların fikirleri ile çalışmasını teyid etmektedir. Ele aldıkları konulara gelince Ertuğrul Fenni'nin daha tutarlı ve amaca yönelik hareket ettiğini görüyoruz. Ertuğrul Fenni daha ziyade Dozy'nin Hz. Muhammed'e ve Kur'an'a yönelik asılsız iddialarını çürütmeye çalışırken, Manastırlı'nın bu konulara az değinip, genel olarak Arapların eski dini inancı, Peygamberin nesebi, amcaları gibi konularda fazla durduğu dikkati çekmektedir.

Şüphesiz yukarıda adı geçen reddiyeler Müsteşriklere yönelik ilk örnekler değildir. Genel itibari ile misyonerlerle ilgili, yada benzer amaçlı çalışmalar bu dönemin öncesi ve sonrasında da çeşitli vesilelerle yapılmıştır²⁶⁸.

B. KÜÇÜK EBATTA ESERLER

II. Meşrutiyet döneminde İslâm Tarihi ile ilgili, yukarıda tanıtımını yapıp bir takım değerlendirmeler de bulunduğumuz eserlerin yanı sıra, bir o kadar da küçük hacimli çok sayıda eser yayınlanmıştır. Adı geçen bu eserler, yazarlarının isimlerinden de anlaşılacağı üzere, devrin hatırı sayılır aydınları tarafından kaleme alınmıştır. Bununla birlikte bu eserler, elli ile yüz sayfa arasında değişen küçük kitaplar olup, ya okullar için yada halka yönelik hazırlanmış fazla ilmi özelliği olmayan eserlerdir. Pedagojik olarak incelendiğinde muhakkak ayrı bir anlam ifade etmektedirler. Çünkü en çok okunan kitaplar olması hasebiyle sadece yazarının düşüncesini değil, resmî yada yarı resmî üzerinde uzlaşma sağlanmış bir görüş açısını belirtirler. Buna ilaveten bu tür bir inceleme, resmi ideolojinin hangi aşamalardan geçerek şekillendiğini, bu resmi ideolojinin hangi usül ve dille hedef

---

²⁶⁸ Namık Kemal, **Renan Mudafanâmesi**, Mahmut Bey Matbaası, İstanbul 1306; Abdülaziz Çaviş, **Anglikan Kilisesine Cevap**, Ter: M. Akif, Evkâf-ı İslâmiye Matbaası, İstanbul 1342; Ahmet Hamdi, **Âlem-i İslâm ve İngiliz Misyonerleri**, Müdafaa Matbaası, İstanbul 1334; Ahmet Mithat Efendi, **Müdâfaa**, Dersadet Matbaası, İstanbul 1334.

kitleye ulaştırıldığıının anlaşılmasında, dönemi tanımak bakımından çok iyi bir fikir kaynağı olabilir²⁶⁹. Bundan dolayı varlıklarından haberdar olunması ve yayınlanan eserlerin sayısı hakkında bilgi verilmesi bakımından sadece isimlerini vermekle yetineceğiz:

- Abdülkâdir Kadri; Enbiyâ ve İslâm Tarihine Hazırlık, Bursa Vilayet Matbaası, Bursa 1330/1915.

- Ahmet Halid (Yaşaroğlu); Târih-i İslâm, Kasbar Matbaası, İstanbul 1332/1917.

- Ahmet Rasim; Küçük Târih-i İslâm, Şirket-i Mürettebiye, İstanbul 1326/1911.

- Ahmet Rıfat; Muhtasar Resimli Târih-i İslâm, Matbaa-i Hayriye ve Şürekâsı, İstanbul 1328/1913.

- Ali Nâzimâ; Küçük Târih-i İslâm, Tefeyyüz Matbaası, İstanbul 1328/1913.

- Ali Nüzhet Göksel; Haritalı Resimli Târih-i İslâm, Kasbar Matbaası, İstanbul 1329/1914.

- Ali Tevfik; Telhis-i Târih-i İslâm, Cihan Matbaası, İstanbul 1326/1911.

- Behçet Kami; Târih-i İslâm, Arakel Matbaası, İstanbul 1330/1915.

- Halil Vahid; Târih-i Enbiyâ ve İslâm, Karabet Matbaası, İstanbul 1326/1911.

- İbrahim Cûdi; Küçük Târih-i Enbiyâ ve İslâm, İstanbul 1328/1913.

- İhsan Şerif; Çocuklara Târih Dersleri (İslâm ve Osmanlı Tarihi ve Büyükleri), Kanaat Matbaası, İstanbul 1334/1918.

- Mehmet Abdülkâdir; Çocuklarıma İslâm Târihi, Mürettibin-i Osmaniye Matbaası, İstanbul 1329/1914.

- Mehmed Zühdi Hafız Tayyibzâde; Nazm-ı Siyer-i Zühdi, Serasi Matbaası, Trabzon 1332/1917.

---

²⁶⁹ Etienne Copeaux, **Türk Tarih Tezinden Türk-İslâm Tezine** (Tarih Ders Kitaplarında 1931-1993), çev: Ali Berktaş, İstanbul 2000, s. 5-9.

- Mihran Boyacıyan; Ahidnâme-i Peygamberi, Arşak Garoyan Matbaası, İstanbul 1324/1909.

- Muhammed Safi Üsküdâri; İcmâl-i Târih-i İslâm, Kasbar Matbaası, İstanbul 1329/1914.

- Nuri Şeyda; Mücmel Târih-i Enbiyâ, Cihan Matbası, İstanbul 1324/1909.

C. TERCÜME ESERLER

1. Reinhart Dozy, *Târih-i İslâmiyyet*²⁷⁰

II. Meşrutiyet dönemi İslâm Tarihi çalışmalarını etkileyen unsurların başında gelen bu tercüme eser şüphesiz çok sayıda tenkit almıştır. Hakkında yazılan tenkitler bile başlı başına bir çalışmaya malzeme olacak genişliktedir. Adı geçen tercüme yayınlanması ile birlikte o kadar tepki almıştır ki, deyim yerindeyse seksenli yıllarda “Şeytan Ayetleri” adlı esere İslâm dünyasının gösterdiği tepki nasılsa bu da aynı derecede infiale sebep olmuştur. Yalnız burada saldırı oklarının hedefi, eseri yazan Dozy’den çok onu tercüme eden Abdullah Cevdet’e yöneliktir. Zaten Abdullah Cevdet İslâm’a aykırı fikirlerinden dolayı öteden beri muhafazakar kesim tarafından eleştirilmekteydi.

Muhtevası hakkında bazı kesitler sunacağımız eser aslında Avrupa’da İslâm Dini ve İslâm Tarihi hakkında yazılan önyargılı eserlerin bir numunesini oluşturmaktadır. Münevver tabaka eseri önceden tanıyordu. Ancak İslâm Tarihi hakkında basit ve yüzeysel bilgilerden haberdar olan halk halk, bu eseri okuyunca büyük hezeyanlara uğramıştır. Aydın kesim bu eseri üzerinde durmayacak kadar basit ve subjektif olarak değerlendirdiyse de, halkın yoğun talebi üzerine reddiyeler yazılmaya başlamıştır.

İlerleyen satırlar da ele alınacağı üzere Abdullah Cevdet’e ve Dozy’ye akla gelebilecek her türlü tenkit yapılmıştır. Ancak Abdullah Cevdet’in bu eseri samimi duygularla tercüme ettiğine inanmak güçtür. Çünkü Abdullah Cevdet’in İslam kültürünü iyi bildiğini ve Avrupayı’da tanıdığını dikkate aldığımızda, faydalı

---

²⁷⁰ Reinhart Dozy, *Târih-i İslâmiyyet* (Essai Sur L’Histoire De L’Islamisme), çev: Abdullah Cevdet, Matbaa-i İctihad, Mısır 1908.

olabilecek başka eserler varken yalan yanlış bilgilerle dolu bu eseri tercüme etmesi başka türlü açıklanamaz.

Yazar malumat verdiği konularda genelde kaynak belirtiyor. Kaynak göstermediği mevzularda ise tamamen asılsız tahmin ve yorumlarda bulunuyor. Örneğin Hz. Muhammed'in mizacını tasvir ederken gayet sinirli ve heyecanlı olduğunu, hasta olduğu vakit çocuk gibi ağladığını anlatıyor. Bu psikolojik özelliklerini de tamamen annesinden aldığını beyan etmektedir. Peygamberin risalet öncesi hayatı hakkında bile fazla bilgi bulunmazken, sanki o günleri yaşamışcasına kesin ifadelerle Peygamber ve annesi hakkında psikolojik tahliller yapmaktadır. Müellif Peygamberin mizacı konusunda bir hayli malumat vermektedir. Fazlaca üzerinde durduğu tarafı ise Muhammed'in histeri hastası olduğu, bu hastalığa mübtela olanların sürekli olağan dışı hareketler yapabildikleri gibi özelliklerini anlatıyor. Konuyu biraz uzatarak açıklasa da burada müellifin gelmek istediği nokta şudur; Hz. Muhammed'in hastalığı nedeniyle bir din icad ettiğini, bunun yaparken de Haniflik, Yahudilik ve Hristiyanlık'dan faydalandığını ve bunda da gayet başarılı olduğu mesajını vermek istemektedir. Kitabın genelini değerlendirdiğimizde aslında sırf bu amaçla yazıldığı görülmektedir. Her ne kadar İslâm Tarihi'nin değişik safhalarına değinse de bu konu da daha teferruatlı incelenmektedir.

Medine dönemi hayatında Mekke kervanlarına yapılan saldırılar ve Bedir harbi tamamen Peygamberin intikam hırsını tatmin için yaptırdığı savaşlar olarak ele alıyor. Yine kendisine her türlü eziyeti yaptığı halde Mekke'nin fethi esnasında müşrikleri bağışlayıp, Kureyza Yahudilerini öldürmesini tamamen Arap ırkçılığı hislerinin bir tezahürü olarak yorumluyor. Bunlara ilaveten Garanik ve İfk hadisesi, Zeynep'le olan evliliği gibi mevzuları taraflı bir müsteşrik ağzı ile aktarmaktadır. Bilhassa bu son bahsedilen hadiseler üzerine Osmanlı aydınları tarafından savunmacı veya açıklayıcı yazılar yazılmıştır. Haliyle bu tür iddialar halka da mal olduğu için II. Meşrutiyet döneminde yazılan bir takım eserlerde bu mevzular ayrıntılı olarak işlenmiştir.

Genel itibari ile Peygamberi sürekli eleştiren müellif nadiren tarafsız yorumlarda bulunuyor. Örneğin Beni Evs kabilesi erkeklerinden sekiz yüz tanesinin

öldürülmesine kötü bir katliam olarak bakılabileceğın, ancak burada Peygamberi suçlamanın yanlış olacağını belirtiyor. Çünkü ona göre bu olayda asıl suçlu olan Arap ırkıdır. Ayrıca peygamberi kendi topraklarında bekleyen Yahudiler'in, Arapları ellerine geçirse çok farklı davranmayacaklarını ifade ediyor.

Müellifin sıkça üzerinde durduğu ve yine Osmanlı aydınlarınca reddiyelere ve ilmi tartışmalara da konu olan bir mesele de Kur'an ın ve İslâm'ın çok donuk olduğu, ilerlemeye münasip olmadığı, dolayısı ile müslüman toplumların da ilerlemesinin zor olduğunu savunmaktadır. Burada Dozy'nin fikirlerini daha da açmaktan ziyade ayrı bir konuya değinmek faydalı olacaktır. Yukarıdaki satırda Dozy tarafından savunulan İslâm'ın gelişmeye mani olduğu fikrî malum olunduğu üzere II. Meşrutiyet devrinde Abdulah Cevdet'in başını çektiği birtakım aydın tarafından savunulmaktadır. Buradan da eserin tercüme edilme amaçlarından biri daha ortaya çıkmaktadır.

İslâm Dini hakkında geniş bir malumat vermeye kalkıştığı bahislerde müellif daha ziyade İsmaililik, Vehhâbilik ve Karmâtîlik hakkında yoğunlaşmaktadır. Adı geçen mezheplerin ibadetlerinden temel inançlarına kadar teferruatlı bilgiler vermektedir. Bunların yanı sıra yaşadığı devre ait müslüman toplumların sosyal ve dini yaşantıları hakkında da bilgiler aktarmaktadır. Bunları da Mısır, Türkiye, Hindistan olarak tasnif etmektedir. Türkiye müslümanlarını tanıtırken önceki verdiği malumatlar da olduğu gibi sathi bilgiler verip bunları kesin ifadelerle açıklamaktadır. Bu kitaptan Türkiye İslâm'ını öğrenen bir kimse, ülkede sadece tekke ve zaviyelerden ibaret, tamamen tasavvuf ağırlıklı bir İslâm anlayışının mevcut olduğu kanaatine varacaktır.

2. Corci Zeydân, *Medeniyet-i İslâmiye Târihi*²⁷¹

Siyasî İslâm Tarihi çalışmaları dışına çıkıp kültür ve medeniyet'le ilgili İslâm dünyasında yazılan ilk telif çalışması olan eser büyük bir mesai sarf edilerek meydana getirildiği görülmektedir. Her ne kadar zamanında ağır eleştiriler olsa da İslâm kültür ve medeniyetini halka ve ilim alemine gayet detaylı ve sistematik bir şekilde tanıtmayı hasebiyle önem arz etmektedir.

---

²⁷¹ Corci Zeydân, *Medeniyet-i İslâmiye Târihi*, çev: Zeki Megâmiz, İkdâm Matbaası, Dersâadet 1328.

Yazarın giriş bahsinde de belirttiği üzere eser, bu tür çalışmalara İslâm toplumunun ihtiyacı olması ve şartların gereği kaleme alınmıştır. Osmanlı aydınında olan endişeleri aynen Arap dünyasında da görmekteyiz. Corci Zeydan İslâm kültür ve medeniyetine dair araştırmaların Avrupalılar tarafından yapıldığını ve bunun İslâm dünyasının büyük bir eksikliği olduğunu ifade etmektedir. Buna ilaveten Avrupalı telifçilerin, Arap dil ve kültürüne hiçbir zaman bir Arap kadar hakim olamayacakları için yazdıklarının da hatalı ve subjektif olacağını, böyle mevzuların ancak bir Arap tarafından yazılması gerektiğine olan inancından dolayı bu işe koyulduğunu anlatıyor. Aslında bu çalışma kitap haline getirilmeden önce Mısır'da Hilal mecmuasında bölümler halinde yayınlanmıştır. Ancak büyük bir ilgi ile karşılaşıncı müstakil ve detaylı bir çalışmaya dönüştürülmüştür.

Medeniyet-i İslâmiye adlı meşhur eserin mütercimi Zeki Megâmiz Arap asıllı Halepli bir Hristiyan olmakla birlikte makaleleri ve tercümeleri ile Türk kültürüne hizmet etmiş saygın muharrirlerimizdendir. Maarif nezareti Telif ve Tercüme azalığı da yapan mütercim daha ziyade yerli ve yabancı basın faaliyetlerinde bulunmuştur²⁷².

Eser İslâm medeniyeti ile ilgili kapsamlı bilgiler vermektedir. Bir çok açıdan tarih usullerine uyduğu görülmektedir Benzer konular da varsa diğer çalışmaları da tenkit ediyor. Bilhassa faydalandığı kaynakları konularına göre tasnif edip tanıtması ilmi bir yaklaşım olarak göze çarpıyor. Faydalandığı kaynakları sayfa sonunda yazmaması nedeniyle tenkitler almıştır. Ancak o bunu okuyucuyu ana konudan ayırmaması nedeniyle yaptığını ve bu bilgileri kitap sonuna eklediğini ifade ediyor. Bundan amaçta eserin halka yönelik yazılmış olmasından olsa gerektir.

Eser hakkında yayınlandığı yıllarda Mısır'da El-Menar²⁷³ dergisinde Numâni Şibli tarafından ağır tenkitler yazılmıştır. Aynı tenkit yazısı tercüme edilerek İstanbul'da Sırat-ı Müstakim'de yayınlanmıştır²⁷⁴.

Adı geçen makalenin girişinde eserin okullarda ders kitabı olarak okutulamayacağı ve hakkında çok sayıda tenkit aldığı da ayrıca beyan edilmektedir.

²⁷² İbrahim Alaaddin Gövsa, **Türk Meşhurları Ansiklopedisi**, İstanbul 1945, s. 412.

²⁷³ Şibli en-Numâni, **Nakdu Târihi't-Temeddüni'l-İslâmi**, El-Menâr, 15/1, Kahire 1315, s. 58-63.

²⁷⁴ Mehmet Akif, "Tenkit ve Takriz (Medeniyeti Tarihi-i İslâm)", **Sırat-ı Müstakim**, VIII/5, Recep 1328, s. 92.

Ayrıca derginin ifadesine göre eser, Arap olmayanları Araplara tercih eden bir yaklaşım sergilemektedir. Bu özelliğinden dolayı da Türkçe'ye çevrildiğini iddia edilmektedir. Bu iddianın tamamen siyasî ve yanlı bir yaklaşım olduğu aşikardır. Eserin tercüme edildiği yıllarda Türkçü politikaları da olan İttihad ve Terakki partisi İslâm dünyasında pek sevilmediği için böyle bir önyargıya kapılmış olmaları muhtemeldir. Ayrıca bir takım hataları da olsa böyle bir çalışmaya Osmanlı aydını ve halkının da ihtiyacı olması nedeniyle tercüme edilmiş olduğu kanaatindeyiz. Ayrıca malum olduğu üzere Osmanlı'da o yıllar da hareketli bir tercüme faaliyeti vardı ve faydalı olunacağına inanılan bir çok eser tercüme edilmiştir. Bunun yanı sıra yazar gayri müslim olduğu ve Amerikan kolejinde okuduğu için müsteşrik kafasıyla İslâm Tarihine yaklaştığı öne sürülmektedir²⁷⁵. Bu mevzu da aydınlatılmaya muhtaç olmakla birlikte büyük ihtimalle İslâm alemi içinde kültür ve medeniyet alanında yazılan ilk ciddi eser olma özelliğinden dolayı tercüme edilmiştir

İlk olarak Şibli, Corci Zeydan'ı kullandığı kaynaklar açısından ağır bir üslupla tenkit ediyor. Bununla ilgili olarak kaynaklardaki bilgilere itaatsizlik, kelimeleri yanlış olarak kullanmak, rivayetleri yanlış yorumlamak, bilerek yalan söylemek gibi ithamlarda bulunuyor. Hatta böyle bir eserin Mısır'da popüler olmasını hayretle karşılıyor.

Şibli muhteva olarak eserin görünüşte Arap kültür ve medeniyetini tanıtmak amacıyla kaleme alındığını, gerçekte ise Arapları kötülemek amacı olduğunu iddia etmektedir. Arapların geneline ve özellikle Emevîlere saldırıyor. Emevîlerin nesli mahvedip dünya hayatına düşkün olmaları, mahreme saldırmaları gibi bir takım kötülüklerini alarak Emevîlere aşırı düşmanlık beslediğini aslında ise Arap düşmanlığını zihinlere yerleştirmek istediğini ileri sürüyor. Buna ilaveten Emevîlerin Mevaliyi aşağılama iddialarını kesinlikle kabul etmeyip bilakis mevali'nin Emevîler zamanının da çok rahat ettiklerini savunuyor. Aslına bakılacak olursa Corci Zeydan'ın Emevîler hakkında yazdıkları herkesce bilinen şeyler. Bunları tamamen Arap düşmanlığı olarak değerlendirmek duygusal bir yaklaşım olsa gerek. Ayrıca Mevalileri hor görmeleri aşikar bir gerçek olan Emevî

---

²⁷⁵ "Corci Zeydan", **DİA**, III, s. 69.

iktidarından mevaliler için rahat bir devir olarak bahsetmesi izaha muhtaç bir iddiadır. Makale bu minval üzere devam edip genelde Emevî ve Abbasi dönemleri siyasî meseleler üzerinde bir takım tenkitler getirmektedir²⁷⁶.

Dönemin meşhur İslâm Tarihi müelliflerinden Şemseddin Günaltay'da Corci Zeydan'ın eserinde Hristiyanlık taassubu tesirleri olduğunu kabul ediyor. Buna ilaveten Şibli'nin tenkitlerini de muhteşem olarak kabul diyor. Bu konu da Şemseddin Günaltay'a tamamen katılmak mümkün görünmemektedir²⁷⁷.

Netice itibariyle her ne kadar hataları olsa da günümüzde dahi faydalanılabilecek, gayet büyük emek sarf edilmiş iyi bir eser olduğu muhakkaktır.

3. Seyyid Emir Ali, *Musavver Târih-i İslâm* ²⁷⁸

Öncelikle şunu belirtelim ki, eserin mütercimi bir edebiyatçı olmakla beraber, Eylül romanının yazarı meşhur romancımız Mehmet Rauf değildir. 1882-1918 yıllarında yaşayan değerli edebiyat tarihçisi aydınımız pek tanınmasa da devletin önemli memuriyetlerinde bulunmuş, Edebiyat Fakültesin'de Yunan ve İtalyan Edebiyatı Tarihi müderrisliği yapmıştır²⁷⁹. Mütercimin bahsi edeceğimiz tercümesinden dışında Edebiyatla ilgili başka eserleri de bulunmaktadır²⁸⁰.

Müellifin eserin önsöz bahsindeki ifadelerinden anlaşıldığı kadarı ile eseri, Batı'daki İslâm Tarihi anlayışına bir tepki olarak savunma mantığıyla yazdığını anlamaktayız. Bununla ilgili olarak Arapların da kültür ve medeniyette söz sahibi olduklarını, yaptıkları büyük fetih hamlesinin sadece askeri güç üstünlüğü ile açıklanamayacağını ileri sürmektedir. Buna ilaveten yine Arapların Roma ve Yunanlılar kadar medeni bir millet olduklarını, Avrupa medeniyetinin oluşmasını Araplara borçlu olduğunu ispatlamaya çalışıyor. Özellikle Batı'da yazılan yanlış bilgilere karşı halkı korumak için bu tür eserlere ihtiyaç olduğunu ve kendisinin de bu amaçla eseri yazdığını söylemektedir.

²⁷⁶ Şibli en-Numâni, *agm*, s. 61-61.

²⁷⁷ Mehmet Şemsedin, *İslâm Târihi*, Evkaf-ı İslâmiy Matbaası, İstanbul 1341/1925, s. 4.

²⁷⁸ Seyyid Emir Ali, *Musavver Târih-i İslâm*, çev: Mehmet Rauf, Kanaat Matbaası, İstanbul 1329/1914.

²⁷⁹ Ali Çankaya, *age*, III, s. 933, Mahmut Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, II, s.1416.

²⁸⁰ Mehmet Rauf, *Yunân-ı Kadim Târih-i Edebiyatı*, Hacı Hüseyin Matbaası, İstanbul 1327/1912, *İtalyan Târih-i Edebiyatı*, Kanat Matbaası, İstanbul 1329/1914, *Nikahta Kerâmet* (Piyes), Kanaat Matbaası, İstanbul 1330/1915, *Ateş ile Barut* (Piyes), Hilal Matbaası, İstanbul 1331.

Söz konusu eserin muhtevasına anahatları ile bir göz atıldığında önsözde bahsettiği kadarı ile kültür ve medeniyet konusuna beklenildiği kadar değinmediği dikkat çekiyor. Siyer kısmını oldukça kısa işleyen müellif, daha ziyade siyasî tarihten bahsediyor. Altı yüz sayfalık eserin sadece yüz sayfası kültür ve medeniyet bahsine ayrılmış. Her ne kadar bu amacıyla bir miktar uyuşmasa da İslâm Tarihi eserlerine muhteva itibarı ile yeni bir zenginlik getirmesi açısından dikkate değerdir. Bu muhtevalı çalışmada dikkate değer bir husus, müellif Osmanlı aydınlarının sık olarak yaptığı gibi dört halife dönemini Cumhuriyet dönemi olarak niteleyip bu konunun üzerinde durmaktadır.

III. BÖLÜM

II. MEŞRUTİYET DÖNEMİNDE YAZILAN

İSLÂM TARİHİ ESERLERİNİN MUHTEVA ANALİZİ

Bu bölümde, yukarıda genel bir tanıtımı yapılan eserlerden hareketle II. Meşrutiyet Dönemi İslam Tarihçiliği'nin genel özelliklerini belirlenmeye çalışacağız. Bu mevzu gerek Meşrutiyet'den önceki İslam Tarihi çalışmaları gerekse Cumhuriyet dönemi İslam Tarihi çalışmalarının genel bir karakteristiğini çizmesi bakımından önem arz etmektedir. Aşağıda görüleceği üzere II. Meşrutiyet döneminde yazılan eserler muhteva, metod ve tarih felsefesi itibari ile önceki yıllarda yazılan eserlerden farklı özelliktedirler. Bunun yanı sıra, Cumhuriyet dönemi İslam Tarihi çalışmalarının ilk örneklerini teşkil etmeleri nedeniyle günümüz İslam Tarihçiliği'nin geçirdiği aşamaları göstermesi bakımından dikkate değerdir. Bu nedenle önceki bölümde tanıttığımız eserlerde en çok hangi konuların işlendiği, müelliflerin eserleri yazarken en çok neyi amaç edindikleri, eserlerin metod ve muhteva olarak farklı yönlerini ortaya koymaya çalışacağız.

A. PEYGAMBER TASAVVURU

Peygamber anlayışı tarih boyunca her toplumda değişik şekillerde tezahür etmiştir. Bu olgu, peygamberler hitap ettiği kitlenin sosyal ve kültürel şartlarına göre farklılık göstermiştir. Peygamberler, insanlara içinde buldukları bunalımdan kurtarmak amacına yönelik model insan olarak gönderilmişlerdir. Ancak zamanla insanlar peygamberleri aşırı yüceltme, bazen de aşırı indirgemeci bir tavır ile yad etmişlerdir. Aşırı yüceltmeyle ilgili misallerden en barizi Hristiyanların Hz. İsa tasavvurunda görülmektedir. Hz. İsa'nın Peygamberlik misyonu, Pavlus ve kurduğu kilise tarafından tamamen ayrı bir anlam kazanmıştır. İnsanlara doğru yolu göstermekle mükellef olan insanoğlu İsa, "Tanrıoğlu ya da Tanrı" olarak telakki edilmeye başlanmıştır. Yine aynı şekilde Yahudilerde de Peygamber anlayışı yanlış anlamının bir neticesi olarak aşırı indirgemeci bir peygamber anlayışına neden

olmuştur. Bu toplulukta tarihi süreçte Allah'ın elçisini bir peygamberde olmayan vasıflarla tanımlamışlardır²⁸¹.

İnsanoğlu tabiatı gereği aşırılığa meyyaldir. Bu aşırılık övgü olarak olduğu gibi yergi olarak da karşımıza çıkmaktadır. İnsanoğlunun bu zaafi diyebiliriz ki, Hz Adem'den bu yana sürekli tezahür ede gelmiştir. Kendisine değer verdiğimiz, hakkında iyi niyet beslediğimiz, ümitle bağlandığımız kişilerin kusurlarını görmek istemeyiz. Onları sahip olmadıkları vasıflarla medh ederiz. Sevmediğimiz insanlara da aynı şekilde kötü şeyler izafe eder, yapmadıkları şeyler veya söylemedikleri sözlerle itham ederiz. Kabul etmek gerekir ki tarihçiler de birer insandır. Onlar da zaman zaman duygularının esiri olarak geçmişteki olaylar ve şahsiyetler hakkında övgü ya da yergide aşırı davranmış olabilirler²⁸².

Her ne kadar Hıristiyanlık ta olduğu gibi aşırı olmasa da İslâm Tarih'inde de benzer problemlerle karşılaşmaktayız. Hz. Muhammed tasavvuru tarihi süreç içerisinde Hz. Muhammed'in yaşadığı yıllarda ki gibi olmamıştır. Gerek sosyal ve kültürel şartlar gerekse sonraki tarihçilerin etkisiyle Hz. Muhammed'de bir takım aşırı övgülerle halkın zihnine yerleşmiştir.

Şüphesiz Peygamber efendimiz, her türlü övgüye layıktır. Ancak bu övgünün Allah'ın ve Resülü'nün koyduğu ölçüler içinde yapılması gerekir. Bu da tarihi olaylara, akla ve mantığa uygun şekilde hareket etmekle mümkündür. Çünkü hakikatte olmayan aşırı övgülerin Hz. Peygambere atfedilmesinin onun şan ve şerefini artırmayacağı açıktır.

İslâm Tarihi gerek klasik eserlerde gerek İslâmi Edebiyat literatüründe Hz. Muhammed'i aşırı öven örneklerle doludur. Aşırı yüceltme anlayışın hakim olduğu ve kendisinden sonra gelen edebi türlere de etki eden iki önemli eser İslâm literatürünün en tipik eserleridir. Bunlar başta Kadı İyaz'ın *Şifa*'sı olmak üzere Suyutî'nin *el-Hasâisu'l-Kübrâ*²⁸³ isimli eserleridir. Yukarıda da değinildiği üzere bu iki eser aşırı övgünün öyle ilginç örneklerini vermişlerdir ki bırakın sahih

---

²⁸¹ Mustafa İslâmoğlu, **Üç Muhammed**, İstanbul 2001, s. 11.

²⁸² Ahmet Önkal, "İslâm Tarihçiliğinde Tarafsızlık Problemi", **İslâmi Araştırmalar**, 6/3, 1992, s. 189, Nahide Bozkurt, "Hz. Muhammed'in Biyografisi Üzerine", **ÇİFD**, Sayı, 2002, s. 160.

²⁸³ Abdurrahman Celaleddin Suyutî, **Hasâisü'l-Kübrâ**, Mabaatü Meclisi Dâiretü'l-Maa, Haydarabâd 1319/1904; Kadı İyaz Ebu'l-Fazl b. Musa, **Şifâ-i Şerif Tercemesi**, İstanbul 1977.

hadisleri uydurma hadislerde bile olmayan rivayetlerle doludur²⁸⁴. Şüphesiz Peygamber tasavvurun oluşmasında sadece adı geçen eserlerin tesiri olmamıştır. İslâmi coğrafyanın yerli kültürünün etkileri ve hicri III. yüzyılda başlayan Tasavvuf hareketinin etkisiyle de halk arasında Hz. Muhammed anlayışında zamanla değişiklikler olmuştur²⁸⁵.

Hz. Muhammed'in Türk kültürüne tesirleri hayatın her safhasında görülmektedir. Bu cümleden olarak dini, milli ve kültürel hayatın kuruluş gelişmesinde onun tesirleri açıkça görülmektedir. Bunun için tarih kitapları, vakfiyeler, kitabeler, menkıbeler verilecek en bariz örneklerdendir. Vakfiyelerdeki hayır ve hasenat işlerinde şahıslar Peygamberin tavsiyelerini düstur edinmişlerdir. Kitabeler onun hadisleri ile süslenmiştir. Süleyman çelebinin şiirleri ve Kırk hadis anlayışı Türk kültüründe peygamber tasavvuruna en güzel örneklerdir. Hatta diyebiliriz ki, Peygamber sevgisinin şiir ve edebiyata yansması Türk toplumunda diğer müslüman toplumlara göre çok daha fazladır²⁸⁶.

Bir İslâm coğrafyası olması itibarı ile Osmanlı toplumunda da aşırı yüceltmeci Peygamber anlayışının tezahürleri görünmektedir. Osmanlıda bu anlayışın oluşmasında şüphesiz yukarıda adı geçen eserlerin tesiri olduğu bir gerçektir. Ancak bunun yanı sıra Osmanlı toplumunun kendi kültürel şartlarından doğan ve kendi edebi literatüründe oluşan eserlerin de etkisi vardır.

Bilhassa tasavvuf cereyanının vahdet-i vucut merkezli Peygamber anlayışını halk tabakalarına kolayca aktardığını görmekteyiz. Zaten devletin ilk yıllarında halk arasında bir veli kültü mevcut idi. Günlük hayatta herşeyi ile bu velileri örnek alan, ona bağlanan ve yücelten halk İslâmî pratikte de Hz. Muhammedi model olarak almış ve duygusal yoğunluğun da etkisi ile Peygamber yüceltmeye başlamıştır. Hz. Muhammed sevgisi bu duygu yoğunluğu ile öyle bir hale gelmiştir ki artık Peygamber özelliği unutulmuş insanüstü vasıflarla anılmaya başlamıştır.

---

²⁸⁴ Mustafa İslâmoğlu, **age**, s. 11 .

²⁸⁵ Annemarie Schimmel, **Tasavvufun Boyutları**, ter: Ender Gürol, İstanbul 1982, s. 36.

²⁸⁶ Kemal Göde, "Türk Tarih Kültüründe Hz. Muhamed", **I. Kutlu Doğum Sempozyumu**, Isparta 1998, s. 269; İsmail Çeşitli, "Tanzimat Sonrası Türk Şiirinde Hz. Muhammed", **I. Kutlu Doğum Sempozyumu**, Isparta 1998, s. 280.

Osmanlı halkının Hz. Muhamed tasavvurunun oluşmasında şüphesiz eğitim kurumlarından ilim alemine kadar birçok etken vardır. Ancak halka hitab eden tercüme ve telif bir takım eserler vardır ki bunlar asırlardır süregelen Osmanlı İslâm anlayışını etkilemişlerdir. Şu anda bile tesirleri devam etmektedir. Söz konusu eserlere verilecek çok örnek olmakla birlikte, *Muhammediye*²⁸⁷, *Envarül Aşıkîn*²⁸⁸, *Kara Davud*²⁸⁹, *Ahmediyye*²⁹⁰, *Tarikatü'l-Muhammediye*²⁹¹, gibi eserler halkın İslâm anlayışında etkili olan tipik çalışmalardır. Bunlara ilaveten Hasâis, Şemâil adı altında Hz. Muhammed'in fiziki özelliklerini anlatan edebi türler ve sırf mucizelerini konu alan Mucizât-ı Enbiyâ adlı çok sayıda eser literatürümüzde bulunmaktadır²⁹².

Dinin ve dini hayatın her safhasının sorgulandığı II. Meşrutiyet döneminde şüphesiz Peygamber tasavvuru da ele alınan konular arasındaydı. Konu ile ilgili tartışmalar zamanın yazarları tarafından dinin tartışıldığı her ortamda çeşitli vesilelerle gerek mecmua gerekse değişik eserlerde dile getirilmiştir. Batı'da yapılan çalışmaların da tesiri ile Hz. Muhammed'in hayatı ile ilgili, mucizelerinden evlilik hayatına kadar birçok konu üzerinde mülâhazalar yapılmıştır.

1. Beşer Olarak Hz. Muhammed

Hz. Muhammed'in hayatını anlama yönünde çabalar sürekli varolmuş konuyla ilgili çok sayıda eser yazılmıştır. Haliyle bu girişim Osmanlı'nın son döneminde de tartışılan meseleler arasındadır. Ancak II. Meşrutiyet yıllarında daha serbest tartışılan bu tür meseleler daha ziyade din ve dini yaşantının tartışmaları arasında yer almaktadır. Batıcılar ve İslâmcılar arasında devleti kurtarmak amacıyla bir çok fikirler ortaya atılmış ve tartışılmıştır. Aralarında genelde önemli ölçüde fikir ayrılıkları olmasına rağmen bazı noktalarda birleşmektedirler. Bu ortak noktalardan biri de dinin kendisinin değil, halkın yaşadığı dinin yanlış olduğu ve dini yaşamı kolaylaştıracak bir takım ictehadların yapılması gerektiğidir. Bunu

²⁸⁷ Muhammed Bican Yazıcızâde, *Muhammediyye*, İstanbul 1300/1885.

²⁸⁸ Ahmet Bican Yazıcızâde, *Envârü'l-Aşıkîn*, İstanbul 1306/1891.

²⁸⁹ Karadavut İzmiti, *Delâl-i Hayrat Şerhi Kara Davut*, İstanbul 1285/1870.

²⁹⁰ Ahmet Diyarbekri, *Ahmediyye*, İstanbul 1327/1912.

²⁹¹ Muhammed Pir Ali Birgivî, *Târikât-ı Muhammediyye*, Dersaadet 1324/1909.

²⁹² Hatice Kelpetin Arpağuş, *Osmanlı Halkının Geleneksel İslâm Anlayışı*, İstanbul 2001, s. 25-35

gerçekleştirmenin ilk adımı da Hz. Muhammed'in hayatını gerçek anlamıyla öğrenmek ve öğretmekle olacaktır.

Hz. Muhammed'in gerçek manada anlatılması için mucize edebiyatından kurtarılıp daha ziyade beşeri özellikleri ile topluma tanıtılması yolunda en çok mücadele veren müelliflerin başında Celal Nuri gelmektedir. Konu ile ilgili müstakil bir eser yazan tek müellif de Celal Nuri'dir. Müellif Hâtemü'l-Enbiyâ adlı eserinde bilinen bir Siyer çalışması yapmamıştır. Ancak Hz. Muhammed'in nasıl anlaşılması gerektiği, yirminci yüzyılda yeni nesillere örnek Peygamberin nasıl sevdirmesi gerektiği üzerinde durmuştur.

Müellif daha eserinin ilk sayfalarında klasik İslâm kaynaklarını tenkit ederek başlamakta ve siyer yazıcılığının geçmişi ve o günkü halini değerlendirerek bugünkü tartışmaların ilk örneklerini vermektedir. Ona göre müslüman Araplar binlerce ciltlik eserlerinde, beşer olarak övünen Peygamberi insanüstü bir varlık olarak değerlendirerek kendisine binlerce mucize yüklemişlerdir. Dünyanın önemli bir kısmına hükmeden ve Kur'an gibi dustur metin bırakmış iken bunların dışında hakikat aramayı pusulayı şaşırarak kabul etmektedir. Yeni siyer yazıcıları da eserlerinde Peygamberi Cebraîl'in kontrolünde sanki bir "sedânüvist" (söylenilene sadece tekrar eden) olarak takdim etmektedirler. Halbuki Peygamberimiz insan olarak muhakeme edilirse daha büyür. Ancak şimdiki siyercilerin de bunu bırakın yazmayı hayal bile edemeyeceklerini iddia etmektedir²⁹³.

Yazar Avrupa'da yazılan Dünya tarihlerine de değinerek Hz. Muhammed'in yazılan bu genel tarihlerde hak ettiği yeri almadığını savunmaktadır. Diğer bir ifadeyle İslâm Tarihini içermeyen bir genel tarihin eksik ve anlamsız olacağını kabul etmektedir. Celal Nuri bu meyanda görüşlerini şöyle ifade etmektedir:

"Avrupalı yazarlar Umumi Tarihleri bir Avrupa Tarihi ya da Hristiyanlık Tarihi gibi yazmışlardır. Bilhassa İsa'dan sonraki devir Hristiyanlık tarihi olarak dikkati çekmektedir. Tarih sadece Yunan, Roma ve Bizans Tarihi'nden ibaret değildir. Tarihi olaylar birer tekâmüldür. Birini çıkarırsan yazılan genel tarihin hiçbir anlamı kalmaz. Bunun neticesi olarak İslâmiyet'i içine almayan bir Avrupa Tarihi yazmak anlamsız olacaktır. Eğer İslâmiyet olmasaydı Avrupa Tarihi

---

²⁹³ Celal Nuri, **Hâtemü'l-Enbiyâ**, s. 8.

bambaşka bir şekilde cereyan edecekti. Bu nedenle Hz. Muhammed'i dikkate almadan bir Dünya Tarihi yazmak imkansızdır. Tarihi olaylar bir silsiledir. Hint Doğu Asya'yı, Maveraünnehir Irak ve Mısır'ı, Yunan Romayı doğurmuştur.

Hz. Muhammed'in başarısını anlamak için zamanın siyasî ve sosyal şartlarını iyi bilmek gerekir. Nübüvvet Roma ve İran'ın yozlaştığı bir dönemde gelmiştir. Eğer İslâmiyet bu iki devletin güçlü olduğu bir dönemde zuhur etseydi bir Hicaz dini olmaktan öteye gidemezdi. Avrupa'da Genel Tarih içinde Hz. Muhammed'e önem verilmemiştir. Bu yüzden eksiktir. Ona saygı duyanlarda yeterince anlayamamışlardır²⁹⁴ ”.

Celal Nuri, Hz. Muhammed'in karakterini izah ederken örnek olaylar vermek yerine adeta Psikolojik bir tahlil ve değerlendirme yapmaktadır. Bu değerlendirmeleriyle yazar sanki Hz. Muhammed'in kişiliği ile ilgili Batı'da yazılan yanlış ve taraflı yazılara da isim vermeden cevap verme eğilimindedir. Zira bilindiği üzere başta Dozy olmak üzere bazı müsteşrikler Peygamberin psikolojik sorunları olduğu ve çevresindeki yakın arkadaşları tarafından yönlendirildiği iddia etmekteydiler:

“Tarihi incelerken kaynakların yanı sıra olayların Psikoklojik temelleride göz önünde bulundurulmalıdır. Alemde Seyyidü'l-beşer kadar büyük bir Psikolog görülmemiştir. Her yerde her zaman insanlar onun tesiri altında idi. Herkes hakikati onun kadar anlayamazdı. Furkan-ı Mübin halkın zihninden ziyade kalbine tesir ederdi. Onun müthiş vaaz ve nidaları dimağdan ziyade ruha tesir için söylenmiştir. Muhammedü'l-Emin çok iyi biliyordu ki halk söz konusu olduğunda mantık terk edilmeliydi.

İnsanların ruhunun ne gibi tesir altında kaldığını ve onların nasıl idare dilediklerini en iyi anlayan ve gereğince hareket etmesini bilen Hz. Muhammed gibi bie adam zuhur etmemiştir. Babayı oğul'a, kardeşi kardeşe selsefil ederek halka tesir etmek ancak ona nasip olmuştur.

Seyyidü'l-Beşer etrafındakilerin ruhlarına tesir ile onların şahsiyetlerindeki gizli kuvveti ortaya çıkarmıştır. Peygamber olmasaydı bir sahabe yetişmezdi.

---

²⁹⁴ Celal Nuri, **Hâtemü'l-Enbiyâ**, s. 70-90.

Ashabın ruhunu Peygamber kendilerinden daha iyi anlıyordu. Ömer , Ebu Bekir, Sad b. Ebî. Vakkas, Aişe ve Hatice gibi mümtaz şahsiyetleri ortaya çıkaran Hz. Peygamber idi.

Peygamberin ömrü boyunca ashap arasında bir münakaşanın çıkmaması, risaletin münakaşa konusu olmaması, haset ve anlayışsızlık gibi şeylerin görünmemesi büyük bir mucizenin eseridir. Bunun ehemmiyeti ancak resül öldükten sonra anlaşılmıştır. O insanları istediği şekle sokmuş, zamanı istediği şekilde yönlendirmiştir.

Hz. Muhammed nafakası ile birlikte temel ihtiyaçlarında bile ısrarlı olamamıştır. Bahtiyarlığı maddiyetin çokluğunda değil fiiliyatta, insan ruhunu tebdilde, cehd ve ictihadda, tarihi rolünün tedvininde bulmuştur. Lambroza bu gibi dehanın hususiyetlerine “Manie Des Grandeurs” yani “Hakk-ı Azimet” demektedir²⁹⁵. ”

Müellif bundan sonra Hz. Muhammed’in beşeri özelliklerini değişik misaller vererek vurgulamaya çalışmaktadır. Bu cümleden olarak peygamberin bir komutan olarak ne gibi hususiyetler sahip olduğunu yine kendi üslubu ile beyan etmektedir:

“Resul-ü Ekrem zafere ulaşmak için alışlagelmişin dışında yeni askeri tedbirleri denemekten çekinmemiştir. Seman-ı Farisinin tavsiyesi ile hendek açtırdı ve mancınık kullandı. Bunlar Arap harp tekniğine yabancı unsurlar olmasına rağmen tecrübe etmekten geri durmamıştır.

Ganimet meselesi de en uygun şekilde düzene sokulmuştur. Bu konuda hem adi çapulculuk mümkün olduğunca azaltılıp, hem de mücahidlerin hakları gözetilmiştir. Ganimet meselesinin iyi bir şekilde çözüme kavuşturulup belli yasalara oturtulması İslâm’ın başarısını temin eden önemli unsurlardan biri olmuştur.

Peygamberin askerlik ve cihad anlayışında iki mefhumun çok önemi vardır. Bunlar maddi ve manevi tedbirlerdir. Bir komutanın her şeyden önce askeri celb ve cezb etmesi en iyi maharetlerdendir. Napalyon güçlü bir otoriteye ve motive edici

---

²⁹⁵ Celal Nuri, **Hâtemü'l-Enbiyâ**, s. 130-134.

bir özelliğe sahip olmasaydı bütün Fransa ona uyup Moskova'ya kadar gitmezdi. Cenâb-ı Seyyidü'l-Beşer'de telkin ettiği kuvveti iman, tebliğ ettiği müjdelere ve şehitlerin mazhar olacakları nimetleri mücahitlere heyecanla benimsetmesi sayesinde askerinin moral kuvvetini en üst seviyeye çıkarmıştır. Ömer b. Hattabın o muhteşem ataklığındaki sır sadece kendi maharetinden kaynaklanmıyordu. Hz. Muhammed onun en derin nahiyelerini etkilemeseydi ikinci halifede böyle bir celadet olur muydu²⁹⁶.”

Müellif yine bu konu bağlamında Hz. Muhammed'in diplomatik vasfında değinmektedir. Celal Nuri'ye göre İslâm'ın adım adım ilerlemesinde Peygamberin diplomatik dehasının sırları yatmaktadır. Bu özelliğini de devletlere gönderilen elçilerin seçiminde ve Hudeybiye anlaşmasında göstermiştir. Resul-ü Ekrem o zamanlar İslâm'ın zaafını ve kudretini çok iyi bilmekteydi. Zamanın şartlarına göre hareket etme Hatemü'l-Enbiyânın başarılı olmasının sebeplerinden biri idi. Devletlere gönderdiği elçiler ve mektuplar birer diplomasi örneğidir. Zira o her elçiyi çok iyi tanıyordu ve mektuplarını da buna göre hazırlamıştı²⁹⁷.

Yazar sık sık Peygamberin liderlik yönünü de Custave Loben'den iktibas yaparak değerlendirmektedir. Loben'e göre “insaniğin sürükleyici önderleri genelde fiil adamlarıdır. Bunların fikirleri olsa da genelde boş ve Batı'l olur. Umumiyetle geçerli olan bu kaideyi Hz. Muhammed geçersiz kılmıştır. Zira Muhammed hem fikir hemde fiil adamı olmuştur. Bir irade sahibi ile hükümet sahibinin bir arada görüldüğü nadirdir. İşte ahir zaman resülü bu iki fitratta yaratılmıştı ve ondaki azim ve irade hiçbir zaman ümitsizliğe kapılmamıştı. Celal Nuri yine adı geçen yazara atıfta bulunarak Hz. Muhammed'in zamana olan hakimiyeti ve toplumu etkileyici gücüne vurgu yapmaktadır. Buna göre “kendi zamanında yüce olan insanlar asırlar sonra tesirli olamazlar.” Ancak Celal Nuri Hz. Muhammed'in bu kaideyi de çiğnediğini ve hala zamana hakim olduğunu ve bundan sonra da olacağını belirtmektedir. Peygamberi başarılı kılan en önemli vasıflarından biri olarak da, toplumu etkileme gücünün mükemmelliğini göstermektedir. Celal Nuri'ye göre peygamber, halka hitap ettiği vakit onların aşağı olan akıl ve izanına değil, gizli bir kuvvet olan imanına hitab ederdi. Ne kadar zülüm gördüyse mücadeleden yılmamış

---

²⁹⁶ Celal Nuri, **Hâtemü'l-Enbiyâ**, s. 141-145.

²⁹⁷ Celal Nuri, **Hâtemü'l-Enbiyâ**, s. 176-178.

imanı kuvvetlenmiştir. Muhammed halkın imanını öyle muhteşem işlemiş ve kuvvetlendirmişti ki Bedir Savaşında Kureyş ordusu milyonlarca olsa bile sonuç yine değişmezdi²⁹⁸.

Celal Nuri'nin eserinde geniş olarak yer verdiği ve eleştiriler aldığı noktalardan biride Hz. Muhammed'i tarihteki meşhur devlet, din ve fikir adamları ile kıyaslamasıdır. Müellif bunu yaparken kıyasladığı şahsiyetlerle bazan benzer özelliklerini bazan de aynı hedefe yönelmeleri nedeniyle Hz. Muhammed'in üstünlüklerini ortaya koymaya çalışmaktadır.

Ancak bu değerlendirmeyi yaparken gelişi güzel değil belli mantık içerisinde yaptığını görmekteyiz. Örneğin Hz. İsa ile Hz. Muhammed'in kıyaslanmasını yaparken gerçek manada furka-ı mübin olan Hz.İsa'yı değil Hristiyanların tasavvurundaki Hz. İsa'yı değerlendireceğini de ayrıca belirtmektedir. Bu yüzden Allah'ın Peygamberi Mesih ile Hristiyanların anladığı Mesih'in asla bir olmayacağını beyan etmektedir. Bu konu ile ilgili olarak esas amacı olan kıyaslamaya geçmeden önce Hz. İsa'nın Batı aleminde nasıl anlaşıldığını, Hz. İsa üzerine yapılan teolojik tartışmaları özetlemektedir. Netice olarak da Batı'luların tasavvurundaki İsos Hristos'un ne bir hükümet nizamı kurduğunu, ne bir devlet reis, nede bir nizam koyucu olmadığını belirtmektedir. Bu anlayıştaki kişinin olsa olasa,hayatı masallar ve hurafe ile dolu, vasıfları papazlar ve consillerce belirlenmiş bir derviş oalcağını ifade etmektedir.

Müellifin karşılıklı değerlendirme yaptığı diğer bir Peygamber de Hz. Musa'dır. Yazar her iki Peygamberin de tebliğ ettiği dinin dünya ve ahirete ait işlere hüküm verdiğini, her ikisinin de din vazı'ı ve devlet adamı olduklarını belirtmektedir. Ancak Hz. Muhammed'in getirdiği Dinin yahudilik gibi belli bir millete has olmayıp, bütün insanlığa hitab ettiğini beyan etmektedir²⁹⁹.

Müellif Buda ile yaptığı kıyaslamalarda ise daha somut örnekler vermektedir. Buda'nın dünyadan uzak, insanın azim ve arzularını yok edecek kadar pasif bir felsefeye sahip olduğunu ifade etmektedir. Öyle ki, Hz. Muhammed'i hayat, Buda'yı ölüm dini'nin tebliğcisi olarak nitelemekte ve aralarındaki farkı

---

²⁹⁸ Celal Nuri, **Hâtemü'l-Enbiyâ**, s. 158.

²⁹⁹ Celal Nuri, **Hâtemü'l-Enbiyâ**, s. 265-270.

ölüm ile hayat arasındaki fark olarak ifade etmektedir. Budizmin de Psikoloji ve insanın ruh halini etkilemesi itibariyle bir değeri olabileceğini, ancak dini, hukuki ve siyasî olarak bir ehemmiyetinin olamayacağını iddia etmektedir³⁰⁰.

Celal Nuri'nin ifadelerinden anlaşıldığı üzere eserinde Hz. Muhammed'i övücü ve yüceltici bir anlatım tarzı görülmektedir. Ancak o eleştirdiği siyerciler gibi Peygamberde olmayan özellikleri değil varolan fakat dikkate alınmayan vasıflarını ön plana çıkarmaktadır. Eser Hz. Muhammed'i doğru anlama amacına yönelik bir çalışma olmakla birlikte geniş halk kitlelerine hitab etmesi nedeniyle halka Dinler Tarihi hakkında gayet öz bilgiler de vermektedir. Ayrıca müellif eserinde sadece İslâm dünyasında yapılan Siyer çalışmalarını tenkit etmekle kalmıyor takdir ettiği Batılı çalışmalara da eleştiride bulunuyor. Bu bakımdan müellifi Batı hayranlığı yapıp müslüman tarihçileri hor görme yakaşımıyla eleştirenlere tamamiyle katılmak mümkün değildir.

Burada bir mevzuya daha değinmek yerinde olacaktır. Hz. Muhammed'i aşırı övücü ve beşer olarak değerlendirilişi tartışmaları sadece Osmanlı Türkiye'sinde değil Mısır ve Hindistanda da yapılmıştır. Bilindiği kadarı ile bu tartışmaların en hararetli yapıldığı yer Hindistan'dır. Bu yüzden Osmanlı aydınlarının bu tartışmalardan direkt olarak etkilenip etkilenmediğini kestiremiyoruz. Zira ne Celal Nuri adı geçen bu eserinde nede başka bir müellif Hindistan'daki bu gelişmelerden bahsetmiyor. Şüphesiz bu gelişmelerden haberdar idiler. Ancak Hind müslüman aydınlarının eserleri bizde daha çok II. Meşrutiyetten sonra tercüme edilmiştir. Bu bakımdan Celal Nuri'nin adı geçen eserinin Kılıçzâde Hakkı'nın belirttiği gibi İslâm dünyasında sahsında ilk olma özelliği izaha muhtaç gibi görünmektedir.

II. Meşrutiyet dönemi itibari ile Hz. Muhammed'in beşeri yönlerini öne çıkarıp ayrıntıları ile işleyen Celal Nuri'den başka müellif yok diyebiliriz. Diğer İslâm Tarihi müellifleri de konuya değinmişler ancak olaya sadece satır aralarında değinip tarih anlayışının değişmesi bağlamında meseleyi ele almışlardır³⁰¹. Celal Nuri kadar olmasa da Hz. Muhammed'in ahlakı ve karakteri başlığında meseleyi ele

---

³⁰⁰ Celal Nuri, **Hâtemü'l-Enbiyâ**, s. 250.

³⁰¹ Şehbenderzâde Filibeli Ahmet Hilmî, **Târih-i İslâm**, s.313-320.

alan diğer bir müellifte Esad Efendi'dir. Müellif Peybamberin mucizelerinden hiç bahsetmeyerek onun insani vasıflarını üç temel konuda dile getirmektedir. Birinci olarak kişisel ahlaki faziletlerini cömertlik, fesahat, hilm, ticaret ahlakı gibi misallerle açıklamaktadır. Bunu yaparken de sadece örnek bir iki olay anlatmakla kalmayıp görüşlerini ayet ve hadislerle de desteklemeye çalışmaktadır. İkinci olarak ise ictimai faziletlerine değinmektedir. Burda da başıbozuk Arap kavmini nasıl düzenli ve istikrarlı toplum haline getirmesinden ve bunun saiklerinden bahsetmektedir. Üçüncü olarak da devlet reisi olarak ne gibi faziletler gösterdiği hakkında mülâhazalar yapmaktadır. Yazarın bu konuda da Peygamberin sosyal adalete ve eşitliğe önem verdiği, bu ilkeler sayesinde de devletin sağlam temeller üzerine kurulduğu fikrini öne çıkarmaktadır³⁰²

2. Mucizeler

Bilindiği üzere mucize kelimesi bir şeye gücü yetmemek, öne geçmek, başkalarını aciz bırakmak, hızını kesmek, karasızlık anlamlarına gelen "acz" kelimesinden türemiştir. Daha ziyade kelimeler literatüründe kavramlaşan mucize kelimesi Peygamberliğin ispatı için gerekli şartlardan biriolarak sayılmıştır³⁰³.

Peygamberlik kurumunun varlığı konusunda semavî dinler arasında bir ihtilaf bulunmamaktadır. Ancak Peygamberlik iddiasında bulunan bir kimsenin bu iddiasını nasıl ispat edeceği konusunda ihtilaflar edilmiştir. Bununla ilgili olarak da bazı argümanlar ortaya konmuştur. Önce gelen peygamberlerin tabileri sonra gelen peygamberi kabul etme noktasında bir takım itirazlar ileri sürmüşlerdir. Diğer bir ifadeyle peygamber olduğunu iddia eden şahsın gerçekliği sorgulanmıştır. Başta Kelâm ve Felsefeciler olmak üzere İslâm Alimleri de gerçek peygamberin şartlarını ortaya koymak için bir takım şartlar ileri sürmüşlerdir. Bu şartlardan biri de mucize olayıdır³⁰⁴.

Peygamberlik kurumunda mucizenin yeri konusunda genel olarak tartışmalar yapıldığı gibi Hz. Muhammed'in mucize gösterip göstermediği mevzuunda da İslâm alimleri arasında tartışmalar söz konusu olmuştur. Kur'an'da

---

³⁰² Mehmet Esad, **Tahlil Tenkidî Târih-i İslâm**, s.56-60.

³⁰³ Halil İbrahim Bulut, **Mucize ve Peygamber**, İstanbul 2002, s. 9.

³⁰⁴ Halil İbrahim Bulut, **age**, s. 14-15.

önceki peygamberlerin mucizelerine sık sık yer verildiği halde Hz. Muhammed'le ilgili olarak önceki peygamberlere verilen mucizelere benzer bir açıklama bulunmamaktadır. Başlangıçta İslâm Alimleri Kur'an'ın bu yaklaşımına uyarak eserlerinde mucizelere fazla değinmemişlerdir. Ancak zamanla iç ve dış kültürlerinde etkisiyle Hz. Muhammed'e de bir takım mucizeler atfedilmeye başlanmıştır. Bilhassa hadislerin tedvin edilmesiyle birlikte konu ile alakalı her rivayet mucize gibi ele alınmış zamanla sırf mucizeleri konu edinen yüzlerce ciltlik eserler ortaya çıkmıştır.

Meşrutiyet devrinde de gerek tarihten gelen tartışmaların gerekse o günkü kültürel ortamın etkisiyle mucize konusu tartışmalardaki yerini almıştır. Dönemin İslâm Tarihi yazarlarından sadece dört müellifin konuyu biraz daha deteyli olarak ele aldığını görmekteyiz. Bunlar Celal Nuri, İsmail Fenni Ertuğrul, Şehbenderzâde ve İzmirli İsmail Hakkı'dır. Mehmet Şakir "Mucizat Enbiyâ" adlı eserinde sadece halkı bilgilendirmek amacı güttüğü için tartışmalara girmemiştir. Bu bakımda bu bölümde ona yer vermedik. Bunların dışındaki müellifler konuya ya hiç değinmemişler ya da aşırı mucize edebiyatına karşı iseler bunu eserlerinde az kullanarak belirtmişlerdir. Konuya değinenler de mucizeyi Kelam yada Felsefi tartışmalar seviyesinde ele almamışlardır. Biz de sadece İslâm Tarihi eserlerinde mucize meselesinin nasıl ele alındığı üzerinde duracağız. Zira örnek vereceğimiz mucize kabilinden olayların mahiyeti ve mucize olup olmadıkları hakkında İslâm Alimleri arasında çok farklı yaklaşımlar bulunmaktadır. Bu bakımdan büyük mucizelere değinmeden önce Peygamberlik'den önceki bir takım harikulade haller ve Peygamberliği esnasında Hz. Muhammed'in gösterdiğine inanılan büyük mucizeler hakkında müelliflerin görüşlerini inceledik.

Adı geçen müelliflerden Celal Nuri mucizeleri bire bir ele almayı sadece aşırı mucize edebiyatına kaşı olduğunu belirtmektedir. Yukarıda ifade edildiği gibi o daha çok peygamberin beşeri ve sosyal özelliklerinin öne çıkarılması taraftarıdır.

Meseleyi biraz daha detaylı işleyen müelliflerin başında Ertuğrul Fenni gelmektedir. Müellif eserini daha çok Dozy'ye reddiye niteliğinde yazdığı için mucize konusunu'da tenkidlere cevap vererek açıklığa kavuşturmak istemektedir. Ama yine de Osmanlı'nın son yıllarında mucize konusuna en detaylı değinen

müelliftir diyebiliriz. Ancak şunu da belirtmek gerekir ki birkaç yıl sonra yazılmış olsa da İslâm dünyasında Mucize bahsini geniş bir muhteva ile ele alan müellif Numanı Şibli'dir. Öyle ki, müellif altı ciltlik eserinin, bin sayfadan oluşan üçüncü cildinde sadece mucize bahsine değinmiştir³⁰⁵.

Ertuğrul Fenni, Dozy'nin ve bazı Batı'lı yazarların mucizeleri kabul etmemeleri bağlamında konuya yaklaşmaktadır. Bilhassa Dozy'nin iddialarına göre, Hz. Muhammed Kur'an'ın ifadeleri göz önüne alındığında mucize göstermeyen bir Peygamberdir. İslâmi literatürde olan mucize hikayeleri ise sonradan eklenmiştir. Bu da Müslümanların diğer dinlerle olan fikri münasebetleri sonucu onlardaki aşırı mucize edebiyatına karşı kendi peygamberlerini savunma ihtiyacından kaynaklanmaktaydı³⁰⁶. Ertuğrul Fenni mucizelerin olup olmadığına değinmeden önce yine Kur'an'dan ayetleri delil göstererek Dozy'nin fikirlerine karşı çıkmaktadır. Her şeyden önce Hz. Muhammed istediği halde bile ona mucize verilmeyişinin bir hikmeti olduğunu belirtmektedir. Bunun hikmeti de müşriklerin helak edilmek istenilmemesinden kaynaklanmaktadır ve onlar için bir lutuf sayılmalıdır. Zira mucize gönderdikten sonra inanmayan kavimlerin helak edileceği bildirilerek, bunun da değişmeyen ilahi bir kanun olduğu açıkça ifade edilmiştir³⁰⁷. Müellife göre bunun haklılığını da tarih göstermiştir. Nitekim inkarcılardan ve onların çocuklarından bazılarının ilerleyen tarihlerde İslâm'ı kabul edip yaptığı hizmetler bilinmektedir. Bu durum aynı zaman da Hz. Muhammed'in bir rahmet Peygamberi olmasının da bir tezahürüdür³⁰⁸.

Ertuğrul Fenni'nin peygambere mucize verilmeyişi ile ilgili iddialara karşı fikirlerden biri de Kur'an-ı Kerim-i başlı başına bir mucize olarak kabul etmesidir. Müellif eserin muhtelif yerlerinde de bu konuya değinerek kutsal kitabın gerek muhteşem belağati ve insanları etkileyen üslubu ile, gerekse asırlardır binlerce insana göstermiş olduğu hidayetle yaşayan bir mucize olduğunu belirtmektedir. Bununla birlikte yine Kur'an'ın ifadelerine dayanarak Hz. Muhammed'e mucizeler verildiğini kabul etmektedir. Mesela Bedir harbinde Peygamberin düşmana kum

---

³⁰⁵ Mevlana Şibli Numâni, **Asr-ı Saâdet**, Amediye Matbaası, İstanbul 1345/1929.

³⁰⁶ Dozy, Reinhart, **age**, s. 165.

³⁰⁷ İsra, 17/59.

³⁰⁸ İsmail Ertuğrul Fenni, **Kitâb-ı İzâle-i Şükuk**, s.113-116.

atması³⁰⁹, meleklerin Bedir’de Müslümanlara bizzat yardım etmesi³¹⁰, ayın ikiye yarılması³¹¹ ile ilgili Kur’an ayetlerini apaçık bir mucize olarak kabul etmektedir.

Ertuğrul Fenni bu izahlardan sonra Hz. Muhammed’in gösterdiği diğer mucizeler hakkında malumat vermektedir. İlk olarak Peygamberimize atfedilen çok sayıda mucizenin akla yatkın olmadığı kabul edilmesi gerektiğini belirtmektedir. Bunun yanı sıra bir Peygamber olması itibari ile Hz. Muhammed’in de bir takım mucizeler göstermesinin mümkün olduğu gerektiği görüşündedir. Bununla alakalı olarak da sahih rivayetlere dayandığına inandığı bazı haberleri Hz. Muhammed’in mucizeleri olarak kabul edip tek tek sıralamaktadır. Yine bu mucizeleride ya bir ayet yada bir hadise dayanarak açıklamaktadır. Sözelimi Rumların İranlıları yeneceği, Fetih suresinin Mekke’nin fethine, İnşirak suresinin Hz. Muhamed’in kalbinin yarıp temizlenmesine işaret ettiğini kabul etmektedir. Bunlara ilaveten Hz. Muhammed’in parmaklarından su akıtması, yiyeceklerin çoğaltılması, Necaşi’nin öldüğü gün haber alıp gıyabında cenaze namazı kıldırması ve geleceğe yönelik bir takım olayları haber verip bunların vuku bulmasını da hadislerle dayanarak mucize olarak kabul edilmesi gerektiğini savunmaktadır. Müellif mucize konusuna felsefi ağırlıklı başka bir eserinde de değinmektedir. Ancak burada daha ziyade felsefi olarak mucizenin varlığını ispat etmeye çalışmaktadır. Kitab-ı İzale-i Şükûk adlı serinde olduğu gibi bu eser de incelendiğinde görülüyor ki, Ertuğrul Fenni’nin Batı’da yapılan çalışmalara büyük bir hakimiyeti vardır. Adı geçen eserinde de her felsefi fikrini yine bir Batı’lı yazarın görüşleriyle ya desteklemekte yada onların fikirlerini eleştirmektedir³¹².

Mucize konusuna değinen müelliflerden biri de Şehbenderzâde’dir. Müellif eserinde konuya geniş olarak yer vermemiştir ve ifadelerinden anlaşıldığına göre böyle bir polemiğe girmek de istememektedir. Ancak mucizeler hakkında ne düşündüğünü de beyan etmektedir. Şehbenderzâde’nin aşağıda vereceğimiz ifadeleri aslında dönemin birçok müellifinde görüşlerini temsil etmektedir. Zira, neredeyse yazarların tamamı eserlerinde mucize konusuna fazla eğilmeyip

---

³⁰⁹ Enfal, 8/17.

³¹⁰ Âl-i İmran, 3/122-126.

³¹¹ Kamer, 54/1-5

³¹² İsmail Ertuğrul Fenni, **Maddiyûn Mezhebi’nin İzmihlali**, Orhaniye Matbaası, İstanbul 1928, s. 330-355.

Peygamberin hayatının örnek alınması ve İslâm Tarihi'nin öğretilmesini amaç edinmektedirler. Dönemi en iyi temsil edenlerden Filibeli mucize konusunda şunları söylemektedir:

“İslâmi an’anede bir çok rivayetler vardır ki, bunların mümkün olması muhtemeldir. Ancak bize göre Şeref-i Muhammedi’yi onun hayat ve eserleri ispata kafi geleceğinden bunların münakaşasında bir fayda görmüyoruz. Bu ananelerin meydana gelmesi Peygamberin şerefine bir şey eklemeyeceği gibi, olmaması da onun şerefinden pek bir şey götürmez³¹³.”

Bu beyanatının yanı sıra Filibeli Hz. Muhammed’den bir takım olağanüstü hallerin vuku bulduğuna inanmaktadır. O da Ertuğrul Fennî gibi daha ziyade gelecekte vuku bulmuş bazı olayların Peygamber tarafından bildirildiğini kabul etmektedir. Yine de olaya ihtiyatla yaklaşım kesin ifadeler kullanmamaktadır. Bununla ilgili olarak da Filibeli şunları söylemektedir:

“İstikbali haber vermek, gizli olanları keşfetmek gibi haller Hz. Peygamber de pek çok zuhura gelmiştir. Bunlardan bazısının mazbutiyeti ve vesikaları o kadar kuvvetlidir ki, inkarı mümkün değildir. Şiiler ve sunilerin kabulünde ittifak ettikleri vakalar ve aneler bu kabildendir. Mesela Zübeyr b. Avvam’a, İmam Ali ile muharebe edeceğinin ve muharebede haksız bulunduğunun söylenmesi, Aişe’ye Cemel Vak’ası’nı imaen vuku bulan ihtar, İran ve Suriye hatta İstanbulun fethi müjdesi, Hicret esnasında Süreka’nın atının ayaklarının yere gömülmesi gibi icazkar hareketler Cenâb-ı Risâletmeab’dan çok sık zuhura gelmiştir.

Yalnız bir noktaya dikkat etmek gerekir ki, Hz. Peygamber bu mucizeleri bir sanat, bir beyine, bir delil velhasıl şahsına münhasır bir mevhibe bir silah gibi göstermemiş, böyle bir iddiada bulunmamış ve en yüksek kudretin Allah’a ait olduğunu sürekli söylemiştir. Bu keyfiyet, Peygamberin sadakat ve yükseliğinin en açık delillerindendir. Gayr-ı tabii olan, hile ve kehaneti andıran her türlü hareket ve şüphelerden tamamiyle münezze olan Peygamber, her kime din teklif etmiş ise, hep beşerin akıl cevherine maüracatla izah ve beyan etmiş, hiçbir zaman harikalar ve garibeler ile fikirleri etkilemeye tenezzül etmemiştir. Gariptir ki şu haller Peygamberin sadakati için delil ve İslâm Dini’nin hakkaniyetine şahid iken, nice

---

³¹³ Şehbenderzâde, **Târih-i İslâm**, s. 98.

mutaasıplar, Peygamberin keyfi ve hissi mucize izhar etmesini nübüveti inkar için delil göstermişlerdir.³¹⁴

Dönemin önemli simalarından Seydişehrî de mucize tartışmasında hemen hemen aynı çizgidedir. O da eserinde Hz. Peygamberin mucizelerine çok az yer vermektedir. Sadece mucizeler değil Risalet öncesi hayatı hakkında da bilgilere pek değinmemiştir. Müellif mucizelerin varlığına inanmakta ancak üzerinde hiçbir tartışmaya girmemektedir. Meseleye de sadece Batı'da yapılan tenkitlere savunma amacıyla yaklaşmaktadır. Batı'lı bazı araştırmacılar Hz. Muhammed'in Peygamberliğini kabul etmemektedirler. Müellif bunlara ilmî ve aklî bir takım deliller sunarak cevap vermektedir. Müellife göre Batı'lı münekkidlerin iddialarından biri Hz. Muhammed'in Peygamber olmadığına bir delilide mucize göstermeyiştir. Seydişehrî'ye göre de Hz. Muhammed'in mucizeleri geçmiş Peygamberlerin mucizeleri kadar takdire şayandır. Geçmiş peygamberlerin mucizelerine dair Kur'an dan başka kuvvetli bir delil olmadığı halde Hz. Muhammed'in mucizeleri çok ciddi kaynaklar ve güvenilen insanlar tarafından rivayet edilmiştir. Seydişehrî de diğer müellifler gibi bilhassa gelecekte vuku bulan benzer olayları örnek vermektedir³¹⁵. Bu kısa izahat ve bir iki mucize örneğinden başka müellifin eserinde mucize ile ilgili bir bahis bulunmamaktadır.

Mucizeler veya olağanüstü olaylar hakkında en somut fikir beyan edenlerden biride İzmirli İsmail Hakkı'dır. İzmirli sadece Peygamberimize atfedilen mucizeler değil İslâmi literatürde milletlere, şahıslara ve diğer nebilere dair rivayetlerin hakikate uymayanlarını tespit gayretindedir. Bu tespitlerini de yine güvenilir kaynaklara binaen belirtmektedir. Hatta bununla da yetinmeyerek bu tür rivayetlerin bol zikredildiği İslâmi kaynaklarında adını vermektedir. Zaten eserinde de belirttiği üzere tarihi olayların izah edilmesinde onun ölçüsü akıl ve mantığa dayalı hareket etmektir. Ancak müellif mucize konusun da tartışmalara katılmak ya da müsteşriklere cevap vermek gibi amaç gütmemektedir. O sadece uydurma olduğunu tespit ettiği vakaların tespitini yapmak ve bildirmek gayretindedir³¹⁶.

---

³¹⁴ Şehbenderzâde, *Târih-i İslâm*, s. 108.

³¹⁵ Mahmut Esad Seydişehrî, *Târih-i Din-i İslâm*, s. 367.

³¹⁶ İzmirli İsmail Hakkı, *Siyer-i Celile-i Nebeviye*, s. 50-51.

2. 1. Mirâc Mucizesi

Mirâc hadisesinin vuku bulması ile ilgili detaylı bilgileri Seydişehirî, Filibeli, Ertuğrul Fenni ve Lütfullah Ahmet'in eserlerinde görmekteyiz. Farklı bir anlatım tarzı olmakla birlikte Filibelinin dışında diğer üç müellif Mirâc hadisesi hakkında İslâm alimlerinin görüşlerini sıralamaktan öte ayrı bir yaklaşım sergilememektedirler. Hemen hemen hepside aynı kaynakları zikredip olayın hem bedenen hem de ruhani olarak vuku bulduğu sonucuna varmaktadırlar. Ertuğrul Fenni felsefeci yönünün etkisiyle yine olayı mantık yoluyla da ispatlamaya çalışmaktadır. Yani olayı inkar eden Batı'lı müsteşriklere karşı savunma arayışı içindedir. Nitekim, telepati yoluyla bile insanların manevi olarak haberleştiği kanıtlanmış iken, bir Peygamberin böyle olağanüstü olaylar sergilemesinin gayet doğal olması gerektiğini savunmaktadır³¹⁷. Bizde diğer müelliflerinde aynı çizgide olmaları ve Mirâc bahsini en teferruatlı ele alması nedeniyle Seydişehirî'nin görüşlerini sunacağız:

“Mirâc fahri kainat efendimizin geceleyin Mescid-i Haramdan Mescid-i Aksaya kadar götürülmesidir ve oradan Allah Teala'nın dilemesiyle göklere çıkarılmasıdır. Mirâcın hakikati hakkında Müslümanlar ittifak halindedir. Mescid-i Haram'dan Mescid-i Aksa'ya gece yürüyüşü kesindir. Kur'an ayetleriyle sabittir³¹⁸. Bundan dolayı bu kısmı inkar eden kafir olur. Oradan göklere yükselmesi ise haber-i ahad ile sabittir. Bu sebeple inkar eden kafir olmayıp delalette olduğuna hükmedilir.

Fakat Mirâc'ın zamanı, keyfiyeti, yeri, nitelik ve niceliği hakkında çok farklı görüşler ileri sürülmüştür. Mirâcın zamanı hakkında Vâkidî'nin rivayetine göre dört farklı görüş vardır. Buna göre nübüvvetten on iki yıl sonra Ramazanın 17. gününe Hicretten 18 ay önce, Hicretten bir yıl önce Rebiülevvelin 17. gününde, Hicretten 8 ay önce Receb'in 27. günü ve Hicretten 6 ay önce Ramazan'da vuku bulduğuna dair görüşler vardır.

---

³¹⁷ İsmail Ertuğrul Fenni, **Kitâb-ı İzâle-i Şükûk**, s. 127.

³¹⁸ İsrâ, 17/1

Mirâcın yeri konusunda da farklı rivayetler vardır. Ebu Hüreyre'nin rivayetine göre; Melek gelip ortaya çıktığında Hz. Peygamber Safa ve Merve tepeleri arasında açıkta oturuyordu..

İmam Nevevi Mirâc'ın biri uykuda, diğeri de uyanıkken olmak üzere iki defe meydana geldiğini bildirmektedir. Bazılarına göre ise hepsi uyanıkken olmak üzere dört defa gece yürüyüşü (İsra) gerçekleşmiştir. Bazı ulema ise biri cismani diğerleri ruhani olmak üzere 34 gece yürüyüşü olduğuna inanmaktadır. Fakat çoğunluk Mirâc'ın bir kere olduğuna inanırlar. Hatta İbni Kesir bu konuda, Mirâc'ın çok olduğunu iddia edenleri yanlış bilgi vermekle itham etmektedir; Eğer İsra tekrar etseydi bu da rivayet edilirdi. Çok olduğuna inananlar bu tafsilatın, diğer ravilerin rivayetlerinde bulunmadığına bakarak, her ravinin rivayetinin başka İsra olduğuna zannetmişlerdir. Halbuki rivayetin çok olması, İsra'nın çok olmasını gerektirmez. Belki de onlardan her biri İsra'nın bir yönüne vakıf olmuş ve onu nakletmişlerdir.

Mirâc'ın nasıl olduğu hususunda ise üç rivayet vardır. Birincisi cismani olduğu inancındadır ve Alimlerin çoğu bu görüştedir. Hz. Peygamber uyanık iken ruh ve bendi ile götürülmüştür. Bunların delili Mirâc duyulduğunda Kureyş'in bunu hayal kabul etmesi ve bazı Müslümanların inkar etmesidir. İkinci görüşe göre ise Mirâc sadık rüya şeklinde olmuştur. Bunların delili "Sana gösterdiğimiz rüyayı insanlar arasında dedi koduya, münakaşa ve imtihanasebep olsun diyegönderdik" meAlindek ayeti kerimedir³¹⁹. Diğer delilleri ise Hz. Aişe ve Muaviye'nin rivayetleridir. Hz. Aişe'nin; Mirâc gecesi Hz. Muhammed'in bedeni yerinden ayrılmamış dediği rivayet edilmiştir. Muaviye ise kendisine Mirâc sorulduğunda "O bir sadık rüya idi" dediği rivayet olunmuştur. Üçüncü görüş ise Mirâc'ın ruhani olduğu şeklindedir. Bunu savunanların başında ise büyük mutasavvıf Aleaddin Sem'ani gelmektedir."

Müellif bundan sonra Allah'ın görülmesi olayını zikrederek bununda maddi bir görme değil, kalp gözüyle görme olduğunu savunmaktadır. Ardından Buhari'de

---

³¹⁹ İsra, 17/60.

zikredilen, Mirâcın tasvirini ve elli rekat namazın beş rekata indirilmesini anlatan uzun hadisi nakletmektedir³²⁰.

Mirâc konusuna Filibeli biraz daha farklı yaklaşmaktadır. Dönemin diğer müellifleri bilinen rivayetleri aktarıp Mirâc'ın bedenen ve ruhen olduğuna katıldıklarını bildirmektedirler. Filibeli ise vaka ile ilgili görüşleri çok kısa zikrederek daha ziyade kendi yorumlarını dile getirmektedir. Filibeli her şeyden önce Mirâc ile ilgili detaylı tartışmalara girilmemesinden yanadır. Çünkü bin bir türlü sıkıntılarla meşgul halkın kafasını bu gibi kaldıramayacağı tabiatüstü mevzularla meşgul etmemek gerekir. Böyle karmaşık mevzularla ancak o işin ehli insanlar vakıf olabilirler. Filibeli'ye göre onlara Mirâcın, sadece ruhani bir keyfiyet olduğunu bildirmek yeterli olacaktır.

Bu görüşünün yanı sıra Filibeli Mirâc'ın bedenen vuku bulduğuna dair görüşlere katılmamaktadır. Hatta bu ister vahdet-i vücud ister vahdaniyet vesaire ile açıklansın Kur'an'ın ve İslâmın ruhuna aykırı olduğunu savunmaktadır³²¹.

3. Rahip Bahira Olayı

Hz. Peygamberin risalet öncesi hayatı ile ilgili tartışma konusu hadiselerden biri de Rahip Bahira ile olan karşılaşmasıdır. Hemen hemen dönemin bütün müellifleri rivayetlere dayanarak böyle bir karşılaşmanın vuku bulduğunu kabul etmektedirler. Ancak Hz. Peygamberin ondan bir takım dini bilgiler aldığını kesinlikle kabul etmemektedirler. Bu iddiaların Batı'da yaygın olan, İslâm'ın Hristiyanlık ve Musevilikten karma bir din olduğu görüşünü desteklemek için uydurulmuş olduğu görüşündedirler³²².

4. Garanik Hadisesi

Batı'lı müelliflerin çalışmalarının tesiri ile Meşrutiyet dönemi İslâm Tarihçilerini meşgul eden nevzulardan biri de Garanik olayıdır. Daha önce halka yönelik eserlerde değinilmeyen bu mesele Meşrutiyet döneminde yazılan muhtevalı hemen hemen her eserde muhakeme edilmiştir. Garanik meselesi ile en geniş ve detaylı çalışma Cumhuriyetin ilk yıllarında Ahmet Hamdi Akseki tarafından

³²⁰ Mahmut Esad Seydişehrî, *Târih-i Din-i İslâm*, s. 293.

³²¹ Şehbenderzâde Filibeli Ahmet Hilmî, *Târihi-i İslâm*, s. 192-201.

³²² Mahmut Esad Seydişehrî, *Târih-i Din-i İslâm*, s.186: Şehbenderzâde, *age*, s. 99.

yapılmıştır³²³. Bununla birlikte olayın halka mal olması ve geniş bir tartışma ortamı bulması Meşrutiyetle birlikte başlamıştır. Çoğu müellifin olayın vuku bulunduğunu kabul edip üzerinde fazla yorum yapmadıklarını görmekteyiz. Ahmet Hamdi Akseki kadar detaylı yazmamış olmasına rağmen Ertuğrul fenni dönemin bir çok İslâm aydınına da referans göstererek meseleyi ele almıştır. Eserinde Garanik meselesi bir nevi Ahmet Hamdi Aksekili'nin konuyla ilgili makalesinin özeti sayılabilir. Bu bakımdan Ertuğrul Fenni'nin yazdıklarını nakletmeyi uygun buluyoruz. Zira eserinde hem geçmiş ulemanın hem de Muhammed Abduh gibi yeni ulemanın görüşleri yer almaktadır. Müellif Dozy'ye cevap olmakla birlikte meseleyi aydınlığa kavuşturmak amacı ile genel bir açıklama yapmaktadır.

Ertuğrul Fenni ilk olarak Dozy'nin Garanik olayı hakkındaki iddialarını ortaya koymaktadır. Dozy' bu konuda Hz. Muhammed'in geçici bir menfaat uğruna müşriklerin putlarını kutsayarak Müslümanların güvenini sarstığını, böylece hem Allah katında hem de taraftarları arasında zor durumda kaldığını iddia etmektedir.

Müellif her şeyden önce söz konusu olay üzerine zikredilen rivayetlerin güvenilir olmadığını savunmaktadır. İbni Abbas, İbni Cerir ve Keşşaf tarafından nakladilen bu rivayetlerin birbirine uymadığını ve rivayetlerin de sıhhat derecesinin çok zayıf olduğunu belirtmektedir.

Ertuğrul Fenni bundan sonra bilhassa Tefsir-i Kebir ve Şifâ'ya dayanarak olayın gerçekleşmesinin mümkün olamayacağını maddeler halinde sıralamaktadır.

İlk olarak Kur'an'dan deliller getirerek Peygamber'in putları övmek ve kendisine nazil olmayan bir şeyi tebliğ etmesinin imkansız olduğunu ayetle ispatlamaktadır. Bununla ilgili olarak şu ayetleri delil olarak sunmaktadır. "Eğer bazı sözleri kendinden uydurup bize isnad etse biz onun sağ elini tutardık ve kalbinin damarını keserdik³²⁴". "O nefsinden bir şey söylemez, O vahyedilenden başkası değildir³²⁵".

---

³²³ Ahmet Hamdi Akseki, **Hâtemü'l-Enbiyâ Hakkında En Çirkin Bir İsnadın Reddiyesi**, Evkaf-ı İslâmiye Matbaası, İstanbul 1338/1922. Bkz. Ahmet Hamdi Akseki, "Hâtemü'l-Enbiyâ Hakkında En Çirkin Bir İsnadın Reddiyesi", Sad: M. Hayri Kırbaçoğlu, **İslâmi Araştırmalar**, VI/2, 1992, s.125- 141.

³²⁴ Hakka, 69/44-46.

³²⁵ Necm, 53/3-4.

Müellif bunların ardından olayın vuku bulmadığını bir takım delillerle ifade etmeye çalışmaktadır. Bu konuda da şu rivayetleri ileri sürmektedir: “Muhammed b. İshak b. Hüzeyme bu kıssanın zındıklar tarafından uydurulduğunu iddia etmektedir. Beyhaki ise nakil cihetinden sabit değildir, rivayetlerle iştirake açıktır demişlerdir. Buhari ise Sahih’inde Necm Suresini okuduğunu, Müslim, müşrik, ins ve cin’in secde etmiş olduklarını rivayet etmiş olsa da bunlar da garanik yoktur. Bu yolda rivayetlerin çoğu zayıftır ve bunu hikaye eden tabiiinden hiçbiri sağlam bir sened ile sahabeye intikal etmemiştir”.

Müellif bunların yanı sıra akli olarak olayın vuku bulmasının imkansızlığı üzerinde durmaktadır. Bununla ilgili olarak da; Müşriklerin belâsından emin olmadığı için Hz. Muhammed’in o zamanlar Kabe’de ibadet etmesinin mümkün olmadığını kabul etmektedir. Buna ilaveten eğer böyle bir olay gerçekleşmiş olsaydı Yahudiler bunu Müslümanların aleyhinde kullanacağını ve bu konunun Yahudi kaynaklarında zikredileceğini iddia etmektedir.

Eserinde olayın İbni Abbas tarafından rivayet edilişi üzerinde durarak bununda olayın bir uydurma olduğuna delil olduğunu savunmaktadır. Çünkü olay meydana geldiği vakit İbni Abbas çok küçük yaşta idi ve böyle bir rivayette bulunması imkansızdı. Ayrıca İbn Abbas’tan 1668 hadis rivayet edilmekle birlikte bunların sadece 75 tanesi hakkında Buhari ve Müslim’in ittifak ettiğini hAliyle çoğu rivayetinin dikkatle değerlendirilmesi gerektiğini iddia etmektedir³²⁶.

Sonuç olarak meseleye derinliğine değinen Ertuğrul Fenni Garanik olayını kesinlikle uydurma olduğunu kabul etmektedir. Ancak Filibeli ve Seydişehrî olayı olduğu gibi aktarıp üzerinde fazla değerlendirme yapamamışlardır. Hatta Filibeli’nin ifadelerinden olayın vuku bulunduğunu kabul ettiği anlaşılmaktadır. Ancak olay ayetle nesh edildi diyerek meseleyi fazla derinliğine ele almamaktadır. Çoğu mesele de olayın üzerine giden müellif burada pek ayrıntılı muhakeme yapmıyor. Müellifler her ne kadar literatüre hakim olsalar da bu gibi konular iyi bir tarih tenkidi gerektirdiğinden fazla yorum yapamamışlardır.

II. Meşrutiyet Dönemi sosyal ve iktisadi olarak topluma yeni bir yön verme yeni bir zihniyet kazandırma (Bilhassa Müslüman Türkler Arasında) çabalarının en

³²⁶ İsmail Ertuğrul Fenni, *Kitâb-ı İzâle-i Şükûk*, s. 32-47.

yoğun yaşandığı bir dönemdir. Birinci dünya savaşına kadar olan dönemdeki bu gayretin sonucu ne olmuştur, bilhassa süreli yayınlar incelenerek izaha kavuşturulması gereken bir meseledir³²⁷. Peygamber tasavvuru ve İslâm Tarihini yeniden yorumlamak bu girişimin bir parçasını oluşturmaktadır. Haliyle yazılan bu eserlerde bir miktarda bu amaç güdülmekteydi. Bunda ne kadar başarılı olundu İslâmcılar veya Batı'cılar hedeflerine ne kadar ulaştı bu tam olarak bilinemez. Ancak her alanda olduğu gibi Peygamber anlayışı, İslâm Tarihi bilgisi halk dikkate alındığında hiçbir zaman önceki yıllar gibi olmamıştır. Muhakkak belirli bir ilerleme sağlanmıştır Zira daha önce de vurgulandığı gibi Meşrutiyet devri Cumhuriyet Türkiye'sinin başlangıcı sayılmaktadır. İstenilen şekilde olmasa da gerek tarih anlayışında gerekse Peygamber tasavvurunda bir yöneliş başlamıştır.

Ancak burada bir konuyu vurgulamak gerekir. İlim aleminde ve okumuş insanlar arasında bazı aydınlar tarafından hedeflenen Peygamber tasavvuru belki hedefine ulaşmış olabilir. Ancak günümüzdeki Peygamber anlayışına bakıldığında halk kitleleri arasında bu hedefin gerçekleşmediği söylenebilir.

Ahmet Cevdet Paşa'dan itibaren hurafelerden arınmış bir İslâm tarihi yazma teşebbüsü hemen hemen her müellifin hedefleri arasındadır. Ancak yukarıdaki örneklerde olduğu gibi mucizeler hariç tutularak yazılmış eser yok gibidir. Sadece eserlerine aldıkları mucizelerin miktarında yada mucizeleri yorumlamalarında farklılık vardır. Belki bir çoğu K. Kerim dışındaki mucizeleri de eserlerine almayıp Peygamberin gerçek mesajlarını vermek, genel bir tarih bilgisi öğretmek amacı güdüyorlardı. Ancak halkın kafasındaki Peygamber tasavvuru mucizelerle öyle bütünleşmişti ki mucizesiz bir peygamberi onlara anlatmak ilk anda zor olabilirdi. Bu yüzden eğitim seviyesi az olan halka hitaben yazılmış bir İslâm Tarihi kitabının mucize konusu ele alınmadan ilgi çekmeyeceğini de düşünmüş olabilirler.

5. Aile Hayatı

Toplumun en küçük yapısı olan ailenin sağlıklı yapıda olması İslâm Dininin temel kaidelerinden biridir. İslâmi anlayışta aile, kadın ve erkeğin arasında sevgi ve bağlılık üzere kurulmuş mukaddes bir ortaklık gibidir. İslâm'dan önce kadın ve

---

³²⁷ Feroz Ahmet, **Jöntürkler Döneminde Savaş ve Toplum**, "İslâm Dünyası ve Batı'lılaşıma", İstanbul 1997, s.159.

çocukların ne kadar kötü bir durumda oldukları bilinmektedir. Nitekim bu konu Kur'an-ı Kerim'de en güzel şekliyle ifade edilmiştir³²⁸.

Hz. Muhammed'de bir aile reisi olarak iyi bir baba ve aile reisi nasıl olunacağını gerek davranışları ile gerek emir ve tavsiyeleri ile etrafındakilere göstermiştir. Hatta İslâmiyet'ten önce bile iyi bir aile reisi olduğunu ispatlamıştır. Bundan dolayıdır ki, Hz. Ali küçük yaşta onun yanında kalmayı, kölesi Zeyd onun yanında olup köle kalmayı hürriyete tercih etmiştir³²⁹.

Şehbenderzâde Hz. Muhammed'in evliliklerini daha ziyade müsteşriklerin saldırılarına cevap niteliğinde ele almaktadır. Bu konuda bazı müsteşriklerin Hz. Peygamberin para hırsı, şehvet gibi nedenlerle evlilik yaptığını iddia ettiklerini belirtmektedir. Müellif Zeynep bt. Cahş ile olan evliliğine biraz daha fazla değinmekle birlikte Peygamberin yaptığı evlilikleri tek tek açıklayarak hepsinin hangi amaçla gerçekleştiği üzerinde durmaktadır. Neticede Hz. Muhammed'in evliliklerini zorunlu bazı nedenlere bağlamaktadır. Bu evliliklerin bir kısmı Cüveyriye, Safiye, Mariye örneğinde olduğu gibi barışı temin edip İslâm'ın yayılmasını kolaylaştırmak amacıyla yapılmıştı. Diğer bir kısmı ise kendine siyasî olan bağlılıkları akrabalık bağı ile de kuvvetlendirmek amacıyla yapılmıştır. Müellifin ifadesiyle evliliklerin gayesi ya siyasî yada şefkat maksadı ile gerçekleştirilmişti.

Şehbenderzâde Hz. Peygamberin Zeynep ile evliliği meselesinde Batı'lı araştırmacıların tamamen ön yargılı ve bilinçsiz davrandıklarını söylemektedir. Müsteşriklerin Hz. Peygamberin Zeynep ile ve diğer kadınlarla olan evliliklerini Batı toplumunun ve günümüzün sosyal şartlarına göre yorumladıkları için bu ön yargıya kapıldıklarını savunmaktadır. Müellife göre Hz. Peygamberin Zeynep'den hoşlandığı için onu nikahladığına dair rivayetlerin de kesinlikle uydurma olup sahih rivayetlerde olmadığını açıklamaktadır. Ancak rivayetlerin detayına inmeyip sadece genel bir değerlendirme yapmaktadır. Müsteşriklerin de bunu taraflı nakletmelerini,

---

³²⁸ Rum, 30/21. Nisa, 4/1.

³²⁹ Ziya Kazıcı, **Hz. Muhamed'in Hayatı ve Eşleri**, İstanbul 2003, s. 12-20; İbrahim Sarıçam, **Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı**, s. 248.

sadece rivayetleri kafalarındaki sapık fikirlerle yorumlamalarından kaynaklandığını ifade etmektedir³³⁰.

Celal Nuri ise Hz. Peygamber'in, O zamanın şartlarına göre sosyal ve hukuki olarak çok zor olan, kölelik ve çok evliliği kaldırmasını onun en büyük icraatlarından saymaktadır. Müsteşriklerin bu konuda ki iddialarını da toplum psikolojisi ve tarih bilmekle eleştirmektedir. Gerçi yazarın sözünü ettiği şeyler birden ortadan kalkmayıp zamanla gerçekleşmiş olsa da onun kast ettiği tarihi süreç olmalıdır³³¹.

Ertuğrul Fenni ise Zeynep bt. Cahş'la olan evliliği üzerinde biraz daha detaylı durmaktadır. Müellif netice olarak Peygamberin bu evliliği gerçekleştirmesinin bir hikmeti olduğunu, bunun da Araplardaki üvey evladın eşiyile evlenmeme geleneğini yıkmak olduğunu kabul etmektedir³³².

B. MEŞRUTİYETİN MEŞRULAŞTIRILMASI

Özellikle kültür, kimlik, yönetim ikilemi yaşamakta olan toplumlarda tarihin ideolojiye alet edilmesi sıklıkla karşılaşılan hareketlerdendir. Çünkü tarih toplumların kimlik bilincini oluşturur. Dolayısıyla bu bilinci bozarak kendi hesaplarına yeniden oluşturmak isteyen bütün ideolojiler tarihi kullanırlar³³³. Buna ilaveten Collingwood'un ifadesiyle; "Tüm tarih çağdaş tarihtir. Tarihiçi de çağının insanıdır ve her yönü ile çağının koşullarına bağlıdır. Yaşadığı dönemin beklentileri, kaygıları, onun bakış açısını belirler³³⁴". Yukarıda dile getirildiği üzere tarihin her döneminde milletler ihtiyaçları oranında tarihi kullanmışlardır. Osmanlı toplumunun her yönden büyük bir bunalım ve değişim dönemini içeren II. Meşrutiyet yıllarında da bu yola başvurulmuştur.

Yukarıda genel bir tanıtımını yaptığımız İslâm Tarihi ile ilgili eserlerde tarihin ideolojiye yönelik kullanımına dair çok sayıda örneklerle doludur. Malum

³³⁰ Şehbenderzâde Filibeli Ahmet Hilmî, **Târih-i İslâm**, s. 226-230.

³³¹ Celal Nuri, **Kadınlarımız**, İstanbul 1331/1916, s. 85

³³² İsmail Ertuğrul Fenni, **Kitâb-ı İzâle-i Şükûk**, s. 53-65.

³³³ Ahmet Yaşar Ocak, "Türk ve Türkiye Tarihinde İslâm'ı Çalışmak", **Toplu ve Bilim**, Kış 2001, s. 100-113.

³³⁴ Kubilay Ersever, **Collingwood'un Tarih Felsefesi**, Ankara 2001, s. 25

olduğu üzere incelemeye tabi tuttuğumuz eserler genelde Meşrutiyetin ilanının hemen akabinde kaleme alınmıştır. Yazılan eserlere bakıldığında değişik sebeplerle kaleme alınmış olmakla birlikte, Meşrutiyetin İslâm'a ters düşmediği hatta İslâm'ın özünde olduğunu İslâm Tarihinden örnekler vererek açıklamak diğer hedefleri arasındaydı. Bunu yaparken bir anlamda önceki aydınların hatalarını yapmak istemiyorlardı. Genel kanıya göre önceki yenilik hareketlerinin ne anlama geldiği sadece bürokratlar ve aydınlar arasında yayılabiliyordu. II. Meşrutiyet aydınları ise olayı halka da mal edip geniş kitlelerin desteği ile yeni rejimi sağlam temeller üzerine oturtmak istemiş olabilirler. Bu emellerine o zamanın şartları içinde ne kadar ulaştılar bu ayrı bir mesele olmakla birlikte, bu yıllar şüphesiz şu andaki demokratik hayatımızın tekamülünde çok önemli kilometre taşlarından biri olarak değerlendirilebilir.

Meşveret, Şûra, Uhuvvet, İttihad gibi kavramlar nasların içinden çekilerek zamanın şartlarına göre değişik hedefler için kullanılmıştır. Ancak Tanzimat ve Meşrutiyet dönemlerinde kazandıkları ve bir ölçüde bugüne kadar taşınan anlam genişliğine ve değişikliğine İslâm tarihi'nin hiçbir devrinde sahip olmamıştır³³⁵. Adı geçen kavramlar II. Meşrutiyet döneminde o kadar çok tartışılmıştır ki her zeminde ve her yerde bir amaca hizmet etmiştir. Bu konu da yazılanlar büyük bir yekün teşkil etmekle birlikte biz İslâm Tarihi eserlerinde nasıl kullanıldığı üzerinde duracağız .

İslâm Tarihi kitaplarında meşrutiyet, meşveret, demokrasi gibi mevzuların nasıl işlendiğine geçmeden önce şüphesiz bu olgunun bir arka planını kısa olarak değerlendirmek gerekir. Zira hiçbir vaka birden bire ortaya çıkmayıp, onun olgunlaşmasına zemin hazırlayan bir takım gelişmeler yaşanmıştır. Ayrıca şu meseleyi de ifade edelim ki bu tür tartışmalar sadece Osmanlı Devletine has tartışmalar değil öteden beri İslâm dünyasında var olan tartışmalardır. Ancak biz sadece Meşrutiyet döneminin her yönüyle hazırlayıcısı olması nedeniyle Tanzimat devrinden itibaren bir değerlendirme yapacağız.

Meşveret, demokrasi, şura adı altında irdelenen terimler modern Batı'nın ortaya attığı evrensel değerlere karşılık bulmak maksadıyla İslâmi dayanak bulma

---

³³⁵ İsmail Kara, *İslâmcıların Siyasî Görüşleri*, İstanbul 1993, s. 39.

endişesi ile türetilmişti. Bu kavramlar daha ziyade Tanzimat hareketine bir tepki olarak gelişen Yeni Osmanlı fikrî akımında ilk olarak ortaya çıkmıştır. Yeni Osmanlı hareketinin dikkate değer çok sayıda aydını olmakla birlikte, meşveret ve demokrasi gibi kavramları ilk olarak Türkiye’de Namık Kemal ve Ali Suavinin geniş olarak kullandığını görmekteyiz. Genel bir ifade ile İslâm’ın demokrasi ve meşveret sistemine yabancı olmadığı, hatta İslâm’ın özünde bu uygulamaların olduğunu ispata çalışan bu görüşler genel kanıya göre İslâm dünyasına Cemaleddin Afgânî ve Muhammed Abduh’la girmiştir. Ancak Namık Kemal ve Ali Suavi’nin adı geçen aydınlardan önce yetişmiş olmaları ve bu fikirleri detaylıca işlemeleri genel görüşün aksine çok önceden Türkiye’de bilindiğini ispat etmektedir³³⁶.

Ancak bu kavramların farklı olmakla birlikte ilk olarak Tunuslu Hayreddin Paşa tarafından aynı amaçla kullanıldığını görüyoruz. Yeni Osmanlı’ların meşhur iki aydını Namık Kemal ve Ali Suavi bundan etkilenecek meşveret bahsini daha geniş manada işlemişlerdir. Hayrettin Paşa İslâm terminolojisinden aldığı meşveret kavramı ile sınırlı bir seçkin denetimini öngörmektedir. Yani meşveret hükümetin ayan ve ulemeye karşı sorumluluğu ile sınırlı kalmakta, adı geçen devlet organları sadece danışma ya da yardımcı bir kurum olarak ele alınmaktadır³³⁷.

Yeni Osmanlıların, Hayreddin Paşa’dan bu kavramları aldıkları ancak bunlarda, Demokrasi veya Meşveretin belli bir kesime ait olmayıp millet meclisine ait olduğunu görmekteyiz. Hükümet ayana değil, millet meclisine karşı sorumlu olacaktır. Tabii bu getirilen açıklamalar meşverete sadece İslâmi bir dayanak bulmak amacıyla ibaret bulunmamaktadır. Adı geçen aydınların yazıları incelendiğinde mevzuyu ayrıntıları olarak Batı’lı ve İslâmi referanslar kullanarak açıkladıkları görülecektir³³⁸.

XIX. yüzyıl aydınlarında meşrutî rejimi İslâm ile açıklamanın diğer bir yöntemi de İslâm’ın ilk döneminin model olarak alınması olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu sadece meşrutiyeti açıklamakta değil çağı yakalamak için içtihad

---

³³⁶ Mümtazer Türköne, **İslâmcılığın Doğuşu**, Ankara 2003, s. 92-95; Orhan Türkdoğan, **Millî Kültür, Modernleşme ve İslâm**, İstanbul 1983, s. 99.

³³⁷ Hayreddin Paşa; **Mukaddime-i Akvemu’l-Meslik fi Marifet-i Ahvâl el-Memâlik**, ter: Abdürrahim Efendi, İstanbul 1296, s. 34-63.

³³⁸ Mümtazer Türköne, **age**, s. 102; Şerif Mardin, **Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu**, İstanbul 2002, s. 342.

kapısını açmaya yönelik hedeflerde de kullanılmaktadır³³⁹. Bilhassa 1908 Meşrutiyet hamlesinden sonra din alanında modernleşme gerekliliği üç ana fikir akımının (İslâmcılık, Batıcılık, Türkçülük) birleştiği noktalardan biridir. Hepsinin başlangıç noktası şu hususta birleşiyordu. İslâmiyet akli hatta tabii bir dindir. Bu asli halinden uzaklaşmış, akla ve tabiat kanunlarına aykırı inançlarla bozulmuştur. İslâmiyeti bunlardan taemizleyerek saf haline döndürmek yapılacak en büyük inkılaplardan biridir. Bu saflaştırma işlemi ile ilgili olarak da dini müesseselerden tutun eğitime ve hatta tarih anlayışına kadar değiştirilmesi gerekenler tartışılmıştır. Bilhassa İslâmın ilk otuz yıllık dönemi bu saflaştırma için kullanılan en iyi argümanlardan biridir³⁴⁰. Bilhassa İslâmcıların Asr-ı Saadet olarak niteledikleri bu otuz yıllık dönemi İslâm tarihini kullanarak aşırı şekilde ileri sürmüşlerdir. Aşırıya kaçmışlardır diyoruz çünkü, onlara göre İslâm Tarihi'nin bu ilk döneminde aranılan herşey vardı ve her açıdan mükemmel bir devirdi. Aradaki bin üç yüz yıllık tecrübe yok sayılıp, sadece istibdat ve karanlık bir dönem olarak nitelendirilmektedir³⁴¹. Meseleyi, devleti yada milleti kurtarmak için öz kaynaklardan bir model sunmak gayreti olarak kabul edebiliriz. Yada yıllardır süregelen Avrupaya karşı geri kalmışlığın bir tepkisi olarak böyle bir yola başvurmuş olmaları da doğal karşılanabilir³⁴². Ancak asırlardır gelen tecrübeyi bir tarafa atıp, sorunlara bir anda çözüm bulunamayacağını belirtmek gereksizdir. Bu gibi takıntıları olan müelliflerin bir çoğu aynı zamanda ilmi tarih anlayışını da geliştirmeye çalışan kişiler olduğu görülmektedir. Haliyle müelliflerin bu amaçları ile tarihi söküp atan bu yaklaşımları tezat teşkil etmektedir.

XIX. yüzyıl fikir hareketleri içinde Asr-ı Saâdet'i örnek alma sadece Osmanlıdaki fikir hareketlerine has bir uygulama olmayıp, ortaya çıkan İslâmi her hareket kendine taraftar bulmak için ilk dönem İslâm tarihini kullanmıştır³⁴³. İslâm dünyasından buna dair çok sayıda örnek vermek mümkündür. Ancak biz kısaca

---

³³⁹ Fazlurrahman, **İslâmi Yenilenme** (Makaleler III), çev: Adil Çiftçi, Ankara 2002, s. 45.

³⁴⁰ Niyazi Berkes, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, İstanbul 2002, s. 394-439

³⁴¹ İsmail Kara, **İslâmcıların Siyasî Görüşleri**, İstanbul 2001, s. 125.

³⁴² İsmail Kara, "Çağdaş Türk Dünyasında Tarih Telakkileri", **Türklük Araştırmaları Dergisi**, s.36.

³⁴³ Fazlurrahman, **İslâm ve Çağdaşlık**, çev: Hayri Kırbaçoğlu-Alparslan Açıkgenç, Ankara 2002, s. 212; Asaf Hüseyin-Robert Alson, **Oryantalstler ve İslâmiyatçılar**, çev: Bedirhan Muhip, İstanbul 1989, s. 87.

dönem olarak yakınlığı ve örnek aldıkları model hareketlerin uygunluğu itibari ile Vehhabilik ve Senüsilik cereyanları üzerinde kısaca duracağız. İslâm dünyasındaki bu cereyanların hepsinde görülen ortak tepki genelde Batı' hakimiyetine karşı olan başkaldırının değişik tezahürleri olarak ortaya çıkmaktadır. Hindistan'da İngiliz siyasî ve kültürel hareketine karşı Seyyid Ahmed Han'ın başlatmış olduğu mücadelede, Kuzey Afrika'da Fransız ve İtalyan zulmüne karşı Senüsi hareketinde Hz. Muhammed mistik bir komutan, zeki bir lider olarak müslümanları Batı' etkisinden kurtarmayı hedefleyen grupların ideali olmuştur. Bilhassa Senüsilerin kendilerine “Tarikat-ı Muhammediye” adını vermeleri bunun en güzel örneğidir³⁴⁴.

Bir çok tarihçi Senüsilik ve Vehhabiliği aynı fikir akımı olarak değerlendirirler. Her iki akımın da amacında Asr-ı Saâdete dönmek, ilk İslâm toplumunun uygulamalarını benimsek vardır. Aradaki yüzyılları dikkate almayıp ilk İslâm toplumunu öne çıkarmaktadırlar. İslâm alemindeki modernist İslâmcılar da ilk dönemi örnek alıyorlardı. Ancak aralarında büyük farklar vardır. Vehhabi ve Senüsiler sadece Kur'an ve Sünnet'in örnek alınmasını, hiçbir yeniliğin katılmamasını kabul ederken, Modernistler ise tartışma, şura ve ictihad gibi uygulamaları öne çıkararak ictihad müessesesini canlandırmak istemektedirler³⁴⁵.

Çoğu eserde meşveret bahsine az değinilmesine rağmen eserin yazılış amacı itibari ile Mehmed Esad Efendi meseleyi biraz daha geniş olarak ele almıştır. Müellif konu ile alakalı geniş yorumlar yapmaktadır.

Müellife göre; “İslâm'ın ilk ortaya çıkışında devlet ve toplum yapısı, Avrupa'nın şu andaki yönetim biçimi olan demokratik hukuk sistemi üzerine kuruluydu. Vicdan hürriyeti, konuşma hürriyeti, fikir hürriyeti, mal, mülk edinme ve ticaret yapma gibi hürriyetler İslâm'ın bu ilk dönemlerinde tesis edilmişti. Yani Devr-i Raşidin'de İslâm cemiyeti eşitlik üzere kurulmuştu. İslâm saltanatını kuran ve idare edenler bu teşekküle hakkı ile riayet ederek, medeni, ticari, beynelmilel gerekli bütün hükümlerle tezyin ederek devam ettirmişlerdir. İslâm birkaç asırda öyle çeşitli hukuka sahip olmuştur ki şimdiye kadar hiçbir sistemde böylesine renkli

---

³⁴⁴ Annemari Schimmel, “Müslüman Hayatının ve Düşüncesinin Merkezi Olarak Hz. Muhammed”, **Tasavvuf**, no: 9, çev: Zülfikar Durmuş, Mayıs 2002, s. 407.

³⁴⁵ Kadir Özköse, **Senüsi Hareketi ve Tesirleri**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2002, s. 148.

bir zenginlik görülmemiştir³⁴⁶. İslâm'da Kanun-i Esasi yani hükümdar ile milletin münasebetlerini belirleyen kanunlar en önemli kaideler olarak telakki edilmiştir. Buna uygun kanunlar da çıkarılarak bu yasalar akaid kitaplarına da eklenmiştir. Bu bahisler de hükümdarın görevi, sorumlulukları, hal'i gibi mevzular maddelere eklenmiş olsa da sonradan gelenler bu kaideyi uygulamamışlardır. İslâm'ın oluşturduğu hükümet şekli herhangi bir kavmin veya topluluğun hakimiyetine ayrıcalık tanımamaktadır. İslâm siyasetinin getireceği menfaatten belli bir kabile veya sınıfta faydalanamaz. İslâm devleti vicdanen birbirine bağlı, aynı kanuna tabi ve o kanunun hizmetlerinden müşterek olarak faydalanan bir topluluktur. İşte bundan dolayıdır ki İslâm, sadece ibadet ve vicdana hitap eden bir kitap ile değil, milyonlarca kitlenin saadetini, birliğini, siyaset ve şevketini temin edecek düsturlar ile doludur³⁴⁷ ”.

Müellif gerek yukarıdaki ifadelerinde olduğu gibi satır aralarında sık sık İslâm'ın bu ilk döneminin bir demokrasi ve Cumhuriyet dönemi olduğunu vurgulamaktadır. Yine ayrı bir bahiste Dört halife dönemini tamamen bir cumhuriyet olarak değerlendirip maddeler halinde dönemin özelliklerini beyan etmektedir. Aşağıda görüleceği üzere müellif bir anlamda da hayalindeki Osmanlı devletini İslâm'ın İlk dönemi örnek olarak tasvir etmektedir; Devlet seçim hükümetidir ve halkın hakimiyeti egemendir. Halifeler devletin ileri gelenlerinden seçilmektedir. Halifelerin saltanatı yerleştirmek gibi bir amaçları bulunmamaktadır. İlk dört halife hakim oldukları dönemde eşi görülmemiş bir adalet örneği göstermişlerdir. İslâm'ın neşri tamamlanmış ve fikir olarak tek vücud bir toplum meydana getirilmiştir. Mükemmel bir ahlaki nizam ile oluşturulan toplumun maneviyatı bu ahlak ile tamamlanmıştır. İçte ve dışta nizam temin edilerek toplumun ihtiyacı olan ticari ve sınıî alt yapı tamamlanmıştır. Dini gayret ve milli hamiyetlerle donatılmış yeni bir devlet bütün kanunları ile tamamlanmıştır. Genelde hakim unsurun dini bazı imtiyazları olsa da bu devirde eşit olarak uygulanan hukuk sayesinde diğer dinlerin mensuplarının temel hak ve hürriyetlerine de saygılı olunmuştur³⁴⁸ .

---

³⁴⁶ Mehmed Esad, **Tahlif ve Tenkidî İslâm Târîhi**, s. 89-90.

³⁴⁷ Mehmet Esad, **age**, s. 26.

³⁴⁸ Mehmet Esad , **age**, s. 75-82.

Meşveret bahsini biraz daha detaylı işleyen müelliflerden biri de Şehbenderzâde Filibeli Ahmet'dir. Filibeli'ye göre genel tarih kitaplarında Hz. Muhammedin kurduğu devlet bir Peygamber hükümetidir. Ancak Peygamber'in başkanlığı bir tarafa bırakılırsa bu hükümetin bir anayasa ve Meşrutiyet hükümeti olduğu görülür. Filibeli bu konuda, Peygamber'in ashabın ileri gelenleri ile yaptığı istişareyi, tartışmaları, bazan Hz. Ömer, Ali ve Ebu Bekir'in alınan kararlarda etkili olduğunu, aykırı da olsa sahabenin fikirlerini çekinmeden söylemesini örnek göstererek görüşlerini desteklemek amacındadır. Filibeli bu açıklamalarla söz konusu uygulamaların danışma meclisi ve parlamento sisteminin güzel bir örneği olduğunu izah etmeye çalışmaktadır.

Yine Şehbenderzâde'ye göre Peygamberin bu meşveret usulü ve sosyal düzeni ile Emevîlerin zorbalığı unutulmuş ve terk edilmiştir. Alah'ın İslâm'a bir lütfu olan bu esaslar “insan hakları ve meşruti hükümet” şeklinde Avrupalılarda ortaya çıkmıştır³⁴⁹.

Müellif meşruti sistemin Avrupa'da yayılmasını kabul etmekle birlikte bu esasların İslâm dünyasına Batı'dan geldiğini kesinlikle kabul etmemektedir. Ayrıca Peygamber zamanında kibir ve istibdat gibi fena vasıfların olmadığını, beşer hukukunun esas maddeleri ayetle teminat altına alınıp ve bu hukukun şekillerinin tayin edildiğini ifade etmektedir. Bununla birlikte ictihad ve mukayeseye muhtac olan müteferrik maddeler meşruti usül ile karşılaştırılırdı.

Yine müellifin ifadelerine göre meşveret meclisine dahil zatlar tam bir vicdani serbesti ile reyini verirdi. Din namına tefekkür ve hareket davasında olan, İslâm sosyal hayatı ve tarihi hikmetlere vakıf olmayan ve Alimlik taslayan bir kısım Emevî kalıntıları Meşveret in Batı' menşeli olduğunu iddia etmektedirler. Bu davranış onların İslâm'ın ruhundan ne kadar uzak olduklarını göstermektedir³⁵⁰. Müellifin din ile ilmin bağdaştırılması, eğitim ve öğretimin ıslahı ve ictihad kapsının açılması gibi tavsiyelerle genel olarak toplumsal sorunlara çözüm getirme eğilimindedir³⁵¹.

---

³⁴⁹ Şehbenderzâde, **Târih-i İslâm**, s. 260-265.

³⁵⁰ Şehbenderzâde, **age**, s. 306-310.

³⁵¹ Şehbenderzâde, **age**, s. 655.

Asr-ı Saâdet'in model alınıp İslâm'ın tekrar yorumlanması ve öze dönüş argümanını en sık kullanan müelliflerden biri de Celal Nuri'dir. Celal Nuri Hâtemü'l-Enbiyâ adındaki eserini yazarken ikinci bölümde de görüldüğü üzere, iki amaç güttüğü görülmektedir. Bunlardan birincisi Hz. Muhammed'in beşer olarak anlaşılmasıdır. İkinci olarak ise, İctihad kapısının açılarak İslâm'da dini bir reform yapılmasıdır. Bu amaca ulaşmak için ise herşeyi ile mükemmel bir örnek olan Hz. Muhammed'in iyi anlaşılması gerekmektedir. Müellif neredeyse her konu başlığının sonunda bu fikrîni dile getirmektedir. Öyle ki Darwin'in tekamül nazariyesini bile İslâm ile yorumlayarak İslâm'ın da bir tekamül dini olduğunu, çağın şartlarına göre öze zarar vermeden yeni hükümlerin çıkarılması gerektiğini savunmaktadır³⁵².

Günümüz tartışmalarının ifadesiyle de belirtecek olursak İslâm'da Modernizm ya da yenileşme kavramları ondokuzuncu yüzyıl İslâm dünyasının temel tartışma konularından biridir. Meseleye bu bakımdan yaklaştığımızda bu yıllarda İslâm dünyasında modernist İslâm aydınlarının Kur'an-ı son vahiy, Hz. Muhammed'i de özellikle Hatemü'l-Enbiyâ olarak dile getirmesinde önemli bazı gerçekler vardır. Bu meseleyi Fazlurrahman tespiti ile daha açık şöyle ifade edebiliriz : "Bu demektir ki insan öyle bir olgunluk çağına gelmiştir ki, artık onun hazır vahiy yardımına ihtiyacı yoktur. İnsan kendi ahlaki ve felsefi kurtuluş kaderini kendisi çizebilir. Ayrıca İslâm, insanı sahip olduğu akli ve ilmi güçler konusunda şuurlandırarak insanlığın gelişmesinde önemli bir rol oynadı. Kur'an vahyinden ayrı olarak aynı sürecin gerçek tarihte de yer aldığı görülmektedir. Yani İslâm medeniyet düşünce ve ilim alanında eski devirlerin sır tellahlığını yapan atmosferini süpürerek, onun yerine modernliğin ilmi ve uyanık ruhunu getirdi. Fakat gerçek bir ilmi çabayı ve tarihin yeniden yorumlanmasını gerektiren bu iddiaların açıkça ifade edilmesinde müslümanlar gerçekleştiremedi. Ayrıca tarihle ilgili bu yorumun hakkını vermek için vahyin mahiyetinde yeni bir ifadeye kavuşması gerekmektedir"³⁵³.

Şemseddin Günaltay da İslâm'ın ilk yıllarını, batıl inanç ve hurafelere gömülmüş insanlık tarihinin aydınlık dönemi olarak kabul etmektedir. Müellif

³⁵² Celal Nuri, **Hâtemü'l-Enbiyâ**, s. 206-216.

³⁵³ Fazlur Rahman, **İslâm**, çev: Mehmet Dağ-Mehmet Aydın, Ankara 2000, s. 304.

ayrıca genel temayüle uyararak, insan haklarından eşitlik ve hürriyet kadar her türlü medeni atılımın bu yıllarda İslâmiyet sayesinde ortaya çıktığını belirtmektedir. Ancak sonraki yıllarda bilhassa tarikat ve mezhep taasubu nedeni ile Müslümanların bu güzel uygulamaları bırakıp İslâmı yanlış yaşayarak gerilediklerini izah etmektedir³⁵⁴.

Meşveret konusunu yukarıda olduğu gibi geniş olarak ele alan müelliflerin yanı sıra eserlerinin satır aralarında yeri geldiğince işleyen müelliflerde bulunmaktadır³⁵⁵. II. Meşrutiyet döneminde Meşveret ve Demokrasi gibi kavramlar sadece İslâm Tarihi kitaplarına konu olmamıştır. Yukarıda belirtildiği üzere Meşrutiyetten önce mesele ile ilgilenenler olduğu gibi II. Meşrutiyet devrinde de mevzu çok sık tartışılan konular arasındadır³⁵⁶.

C. İSLÂM MEDENİYETİ

İslâm Medeniyeti kavramı tamamen XIX. Yüzyıla ait bir kavramdır. Bu yüzyılda bir çok kavram Batı'dan esinlenerek Müslümanların literatürüne girse de İslâm Medeniyeti kavramını müsteşrikler değil doğulu araştırmacılar kullanmıştır. Bu kavram Müslüman aydınlardan önce Hristiyan Arap aydınları tarafından kullanılmıştır. Daha sonra modernleşmeyi motive edici bir etken ve doğuyu dışlayan Oryantalizme bir tepki olarak Ortadoğulu aydınlar tarafından sıkça kullanılmıştır³⁵⁷.

Meşrutiyet döneminde yazılan birçok eserde İslâm Medeniyeti'ne değinilmektedir. Ancak bu konu müstakil ve geniş olarak değil daha ziyade satır aralarında ve kitap sonunda kısaca ele alınmaktadır. Bu konuda da Müslümanların

³⁵⁴ Mehmet Şemseddin, **Hurafattan Hakikate**, İstanbul 1332, s. 71-89.

³⁵⁵ Hilmîzâde İbrahim Rıfat, **Hiz. Ömer ve Adaleti**, s. 5; **Meşahir-i Ashab-ı Güzin ve Fukaha**, s. 25; Ali Seydi, **Ahlak-ı Dini**, İstanbul 1329, s. 107; Süreyya Avlonyalı, **Fitretü'l-İslâm**, s. 271.

³⁵⁶ Musa Kazım, **İslâmda Usûl-ü Meşveret ve Hürriyet**, İstanbul 1324; Musa Kazım, "Hürriyet-i Müsavat", **Sırât-ı Müstakîm**, I/15, Mart 1324; "Bereketzâde İsmail Hakkı, İslâm'da Üsul-i Meşveret", **Sırât-ı Müstakîm**, I/5, Ocak 1324; Mardinizâde Ebu'l-Ala, "Sure-i Şurâ", I/1, **Sırât-ı Müstakîm**, Aralık 1324; Ali Haydar Emin, "Meşveret", **Sırât-ı Müstakîm**, I/2, Aralık 1324; Mehmet Hilmî, **Şeriat İsteriz Diyenlere Kılavuz**, İstanbul 1326. Manastırlı İsmail Hakkı, Meşrutiyete Karşı Husemayı Miletin İtirazına Müdafâ-i Muhikka", **Sırât-ı Müstakîm**, I/14, Kasım 132; Abdülaziz Çavuş, "İslâm Medeniyeti", **Sebîlü'r-Reşad**, 15/367, Eylül 134, s. 68.

³⁵⁷ İlber Ortaylı, "Batılılaşma Sorunu", **TCTA**, I, s.135.

Abbasiler ve Endülüs Emevîleri döneminde yapmış oldukları kültürel ve ilmi çalışmalardan genel olarak bahsetmektedirler. Ancak burada vurguladıkları temel fikir, İslâm Medeniyetinin Avrupa medeniyetinden geri olmadığı, hatta Avrupa medeniyetinin teşekkülünde İslâm medeniyetinin tesirleri olduğudur³⁵⁸. Musa Kazım bu konuya biraz daha farklı yaklaşarak İslâm Medeniyetinin niçin geri kaldığı üzerinde muhakeme yapmaktadır. Musa Kazım'a göre: "Devletler arasındaki lisan farkı gerilemenin sebeplerinden biriydi. İslâmi kanunlar Arapça yazıldığı için ilmiye dışındakilerin bunlardan habersiz olması ve sadece kadımla intizamın korunmaya çalışılması sistemin bozulmasının en önemli sebeplerinden biriydi. Bu kanunsuzluk ve nizamsızlık Ebussuud ve Molla Hüsrev Efendilerin zamanına kadar gelmiştir. Müellife göre her ne kadar Abbasiler ilim ve fenne önem vermişler ise de ülkelerin birbirine uzaklığı ve lisan farklılığı medeniyetin bir başka yere taşınmasına engel olmuştur. İbni Sina ve İbni Rüşd Yunan ve Roma ilminden faydalanmışsa da bu sınırlıydı. Hükümet ricali arasında teori ile Pratiği birleştiren İbni Haldun'dur. Musa Kazım bunun da İbni Haldun'un Mısır kütüphanelerinden faydalanması ve Hilafet merkezinden uzak olması nedeniyle özgür düşünmesinden kaynaklandığını kabul etmektedir³⁵⁹."

Aslında İslâm Medeniyetini ele alan bu tür çalışmalar Meşrutiyet'ten önce de biliniyordu. Batı'ya açılmanın getirdiği tesirlerle Tanzimat'dan itibaren bu tür savunmacı fikirler ortaya atılmıştır. Bununla ilgili muhtevalı ve müstakil ilk çalışma olarak Şemseddin Sami'nin eserinde görmekteyiz³⁶⁰. Muhtemelen Meşrutiyet müellifler de İslâm Tarihi eserlerinde bu kaynağı kullanmışlardır. Şemseddin Sami eserinde Müslümanların, felsefeden tıp bilimine kadar akla gelebilecek her türlü bilim sahasında hangi çalışmaları yaptıklarını tek tek anlatmaktadır. Ayrıca İslâm medeniyetine Arap Medeniyeti denilmesinin büyük bir hata olduğunu, bu eserlerin İslâm dünyasındaki bütün milletlerin katkısıyla meydana geldiğini ısrarla dile getirmektedir. Buna ilaveten, Batı medeniyetinin oluşumunda İslâm Medeniyeti'nin tesirlerinin çok olduğu ve bunun bir çok Batılı aydın tarafından da kabul edildiğini

---

³⁵⁸ Efdaleddin Tekiner, **Târih-i İslâm**, s. 395; Ahmet HALİD, **Muhtasar Târih-i İslâm**, s. 140; Halil Vahid, **Târih-i Enbiyâ ve İslâm**, s. 65; Abdülaziz Çavuş, **agm.** Mahmut Esad Seydişehirî, **Târih-i İslâm**, s. 25 ; Ali Cevad, **age.** s. 184.

³⁵⁹ Musa Kazım (Kozan Mutasarıfı), **İcmal-i Târih-i Cihan**, Mihran Matbaası, İstanbul 1327, s.38.

³⁶⁰ Şemseddin Sami, **Medeniyet-i İslâmiye Târîhi**, Uhuvvet Matbaası, İstanbul 1292/1877.

özellikle belirtmektedir. Adı geçen konu ile ilgili bir diğer eser de Şemseddin Sami'nin Medeniyeti İslami'ye tarihi adlı çalışmasından çok sonra yayınlanan Musa Akyiğit'in çalışması da bu konuda en ciddi çalışmalar arasındadır³⁶¹.

İslâm Medeniyetinin üstünlüğü tarih kitaplarının yanı sıra edebi türlerde de işlenen konular arasında yerini almıştır. Bilhassa Endülüs tarihi Tanzimat'dan Cumhuriyete birçok edebiyatçı tarafından gerek tiyatro gerekse romanlarda ilham kaynağı olarak kullanılmıştır. Şemseddin Sami, Ziya Paşa, Namık Kemal ve Abdülhak Hamid Tarhan eserlerinde bu tür çalışmaları yapan başlıca edebiyatçılarımızdır³⁶².

Şemseddin Günaltay ise meseleyi başka bir yönü ile ele almaktadır. O yılların meşhur tartışma konusu olan “Din ilerlemeye mani midir ? ” sorusuna cevap ararken bu konuya değinmektedir. Müellife göre İslâm Tarihi dünya medeniyetinin bir parçasıdır ve Müslüman her milletin bu oluşuma bir katkısı olmuştur. Medeniyeti sadece Avrupa'ya maletmek de büyük bir yanılıdır. Bunun neticesi olarak Din ilerlemeye engel değil bilakis her türlü ilerlemenin önünü açmaktadır³⁶³.

İslâm Medeniyeti konusunun işlenmesinde müsteşriklerin iddialarına cevap verme amacının yanında yeni bir medeniyet ve yeni bir toplum oluşturma çabalarında tesiri vardır. Çünkü gerek siyasî gerekse ekonomik ve askeri açıdan iyice çökmekte olan topluma bir yön vermek, halkı motive etmek için bu tür argümanların kullanılması gayet normaldir. Meşrutiyet Dönemi İslâm Tarihi kitaplarında kısa olarak ele alınan bu konu daha sonraki yıllarda gerek ders kitapları gerekse bilimsel çalışmalarda detaylı olarak izah edilmiştir.

D. İSLÂMİYET ÖNCESİ ARAP TARİHİ

Kable'l-İslâm başlığı altında kaleme alınan İslâmiyet öncesi Arabistan tarih, kültür ve medeniyeti ilk olarak Meşrutiyet döneminde ele alınmıştır. Bu ilk olma

---

³⁶¹ Musa Akyiğit, **Avrupa Medeniyeti'nin Esasına Bir Nazar**, İstanbul 1907; Ayrıca Bkz. Hilmî Ziya Ülken, **Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi**, s. 396.

³⁶² İdris Nasır Mahgoap, **Abdülhak Hamid'in Konusunu İslâm Tarihinden Alan Piyesleri**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniv. Sosyal Bilimler Ens., İstanbul 1977.

³⁶³ Mehmet Şemseddin, **Zulmetten Nura**, İstanbul 1341, s. 129-131.

iddası önceki dönemler detaylı biçimde incelenmediği için belki iddialı bir yorum gibi görünse de, biz dönemin müelliflerinin ifadelerine göre böyle bir yaklaşımda bulunuyoruz. Tanzimat'tan itibaren yazılan eserlerde Enbiyâ tarihi geniş olarak ele alınmakla birlikte İslâmiyet öncesi Arap Tarihi yer almamaktadır. Nitekim tarih ilmiyle çok yakından ilgilenen Şemseddin Günaltay Meşrutiyet'ten sonra yazdığı eserinde daha önceki eserlerde adı geçen konunun ele alınmadığını beyan etmektedir³⁶⁴. Gerek klasik kaynaklarda gerekse Osmanlı tarihçilerinde de İslâmiyet öncesi Arap tarihine yer verildiği görülmektedir³⁶⁵. Ancak bu eserlerde daha ziyade hükümdarlardan veya hanedan tarihlerinden bahsetmektedir. Burada söz konusu olan yenilik siyasî tarihin yanı sıra kültür ve medeniyet tarihinin de muhtevalı olarak ele alınmasıdır.

İslâmiyet öncesi Arap tarihini çok geniş ve ilk olarak Seydişehirî'nin yazdığını görmekteyiz. Bundan sonra çok sayıda eserde bu konu az yada çok ele alınmıştır³⁶⁶. Müellifler bunun sebebini de ilmi tarihçiliğin bir gereği olarak yaptıklarını ifade etmektedirler. Tarihi bir olayı yazmadan önce ona tesir eden faktörlerin bilinmesinin olayı açıklamakta kaçınılmaz bir yaklaşım olduğu görüşündedirler. İslâm Tarihi kitaplarına böyle bir konunun eklenmesinde yine Batı'daki çalışmaların tesiri olduğu muhakkaktır. Zira Batı'da yazılan eserlerde adı geçen bölümler ele alınmaktadır. Müelliflerin çoğu bu konuyu kaynak belirtmeden zikretmektedir. Ancak çok bilinen ve referans olarak kullanılan Corci Zeydan'ın eserlerinden faydalandıkları muhtemeldir³⁶⁷.

Nitekim Şemseddin Günaltay eserini yazarken İslâmi kaynakların yanı sıra çok sayıda Batı'lı kayanakta zikretmektedir. Seydişehirî'nin eserinin dipnotlarından anlaşıldığı kadarı ile o da İslâmi kaynakların yanı sıra, Strabon, Pilin, Sicilyalı Teodor, Kamusu'l-Alam, Kamus-i Firuzabadi gibi yazarları kaynak olarak kullanmıştır.

---

³⁶⁴ Mehmet Şemsedin, **İslâm Târîhi**, s. 6.

³⁶⁵ Mustafa b. Ahmet Ali, **Küh el Ahbar**, 1599. Cenabi Mustafa Efendi, **Cenabi Tarihi**, 1564.

³⁶⁶ Seydişehirî, **Târîhi-i Din-i İslâm**, Medhal Kısmı; Ali Cevad, **Musavver Târih-i İslâm ve Mehd-i Medeniyet-i Arabistan**, s. 10-200; Efdaleddin Tekiner, **Muhtasar Târih-i İslâm**, s. 10-45; Halil Vahid, **Târîhi-i Enbiyâ ve İslâm**, s. 25-34.

³⁶⁷ Corci Zeydan, **el-Arab Kable'l-İslâm**, Kahire 1908: Aynı yazar. **Medeniyet-i İslâmiye Târîhi**.

E. İSLÂM TARİHİNDE TÜRK TARİHİ'NİN YERİ

Dönemin müelliflerinin genel kanısına göre İslâm Tarihi sadece Emevî ve Abbasi siyasi tarihinden ibaret olmayıp Müslüman olan bütün milletlerin tarihini ihtiva etmektedir. Ancak bu fikrî çok az müellif, eserlerinin mukaddimesinde belirtmektedir. Bir kısmı bunu açıkça ifade etmiştir. İfade etmeyenler de eserlerinde bunu ortaya koymuşlardır.

Yazılan eserlerin ikisi hariç tamamında Türk tarihine yer verilmektedir. Ancak burada anlatılan Türk tarihi diğer İslâm devletlerine ne kadar yer veriliyorsa aynı miktardadır. Bir başka ifadeyle Türk tarihi bir hanedanın ya da herhangi bir devletin tarihi olarak genel İslâm devletleri tarihi içinde sunulmaktadırlar. Türk tarihine ayrı bir önem verip detaylı bir değerlendirme yapılmamaktadır. Zikredilen devletler de Tevaif-i Mülük bahsi altında ele alınmaktadır.

Bu konuda Filibeli diğerlerinden ve önceki tarih kitaplarından çok farklı bir yaklaşım sergilemektedir. Müellif Türk tarihini bir hanedan ya da devletin tarihinden ziyade bir milletin tarihi olarak sunmaktadır. Bununla ilgili ilk olarak Türklerin İslâmiyet öncesi dinlerinden başlayarak İslâm'a nasıl girdikleri ve Abbasi dönemindeki faaliyetlerinden kısaca bahseden müellif daha ziyade İslâm Tarihi'nde Türklerin yeri ve İslâm Dini'ne yapmış olduğu hizmetleri öne çıkarmak istemektedir. Bilhassa Abbasi devletinin dağılması ile beraber bozulan siyasi otoriteyi Türklerin sağladığını, eğer Türkler olmazsa İslâm'a ülkelerinin Haçlıların hakimiyeti altına gireceğini Doğulu ve Batılı her ilim sahibinin itiraf ettiğini söylemektedir. Türklerin İslâm'a hizmetleri sadece askeri güçle olmayıp ilim ve kültür hayatında da etkileri olmuştur. İbni Sina ve Farabi bunların başında gelmektedir.

Filibeli bu görüşlerinin yanı sıra Moğollar'ın da ırkî kökenlerine değinmektedir. Bu konuda da Türkçü aydınların görüşüne katılarak Moğollar'ın Türk menşeli bir kavim olduğunu kabul etmektedir. Moğolların İslâm dünyasına biri iyi, diğeri kötü iki etkisinin olduğunu ifade etmektedir; "Birincisi İslâm coğrafyasını istila edip harap etmeleridir ve bu çok feci sonuçlara neden olmuştur. Diğeri ise olumlu olan tarafıdır ki din olarak İslâmiyeti kabul etmiş olmalarıdır. Çünkü İslâmı kabul etmeden önce Moğolların Hristiyanlığa girmeleri için Batı çok

çaba sarf etmiştir. Önünde durulamayan bu kuvvet eğer Hristiyanlığı kabul etmiş olsaydı şüphesiz İslâm bugün Arap yarım adasının dışına çıkamayacaktı ³⁶⁸.”

Müellif Osmanlı Türkleri başlığı altında işlediği Osmanlı Tarihi’ni de yine Türklerin samimi Müslüman olmalarından ve İslâm’a hizmetlerinden bahsetmektedir. İslâm Dünyası Osmanlı Devleti’nin ortaya çıkışı esnasında parçalanmış bir haldeydi ve eğer Osmanlı’ların siyasî istikrarı olmasaydı yine kötü bir istilanın sonucu kaçınılmaz olacaktı. Bununla birlikte Avrupa’da bazı milletlerin İslâm’ı kabul etmelerinde en büyük faktör Osmanlı Türkleri olmuştur. Daha da önemlisi bugün Fas, Tunus, Cezayir gibi ülkelerin Müslüman kalmasında en büyük etken oraların Türk hakimiyeti altında kalıp uzun yıllar Avrupa’nın saldırılarından korunmuş olmasıdır³⁶⁹.

Filibeli Osmanlı hakkında bu şekil değerlendirmelerde bulunduktan sonra, dönemin hemen her fikir adamının kafa yorduğu, devletin başarılı olmasının ve zayıflamasının nedenleri hakkında da yorumlar yapmaktadır;

Filibeli’ye göre “Osmanlı Türklerinin başarılarının altında yalnız kılıç ve kuvvet değil, din ve ahlak üstünlüğü vardı. Osmanı Adaleti kılıçtan evvel kalpleri fethediyordu. Osmanlı Türklerinin adaleti şanlı bayrakları altına giren her kavme saadet bahşediyordu.Yine Filibeliye göre Osmanlı idaresini ancak ilk iki halife ve Selahaddin Eyyübi devrinde görebiliriz. İnsanlık tarihi Osmanlı ile, misli ender görülen ve ancak Peygamber ve dört halife devrinde benzeri bulunan bir mucizenin şahidi oldu. Altı yüz çadır halkı bir asır zarfında 20 milyon tebaaya sahip bir hükümet meydana getirdi.

Devletin gerilemesinde alimler , şeyhler ve onlara tabi olanların müdahalesi büyüktür. Cehalet ve ahlaksızlık, Fatihden sonra Türk olmayanların Türklüğe üstünlüğü devleti zayıflatan beli başlı unsurlardır³⁷⁰. Zühd ve ruhbanlığın toplumsal harekete dönüşüp yaygınlaşması ve bunların hükümdarları da etkilemesi, gerilemenin diğer önemli faktörlerinden biriydi. Ayrıca kaderciliğin gelişmesi fatalizmi getirdi. Fatalizmde (tembellik) hürriyetin bilhassa fikrî hürriyetin

---

³⁶⁸ Şehbenderzâde, **Târih-i İslâm**, s. 537-545.

³⁶⁹ Şehbenderzâde, **Târih-i İslâm**, s. 590-596.

³⁷⁰ Şehbenderzâde, **Târih-i İslâm**, s. 596.

imhasına neden olmuştur. Ferdi ve fikrî hürriyetin hakim olmadığı kavimler terakki enerjisi ve kabiliyetinden mahrum olup yerinde saymaya mahkumdurlar³⁷¹ ”.

Bu önerilerinin yanı sıra Filibeli'nin Darülfünun öğrencilerine vermiş olduğu bir konferansta ülkenin problemlerine getirmiş olduğu çözüm önerileri onun samimiyetini ve meşrutiyet döneminin güncelliğini ne kadar koruduğunu göstermektedir;

Avrupa sözle milliyetperverliği reddediyor. İnsanlık adına birleşmeyi reddediyor. Bunun yanı sıra İngiliz milletinin menfeati için dünyayı perişan etmeye hazır. Bir Alman Almanlık için kendini feda etmeye hazır. Avrupa bize liberAlizm tavsiye ediyor. Fakat kendi dinini yaymak için milyonlar harcıyor ve binlerce adamı feda ediyor. Bizde ise dine ve milliyetperverliğe saldırmak özgürlük ve üstünlük sayılıyor...³⁷².

Filibeliden başka Ali Seydi de aynı yaklaşım içerisinde görünmektedir. Muhtevasını tanıttığı ancak yazmayı tamamlayamadığı eserinde müellif Selçuklu tarihini Türkler ve Selçuklu Devleti başlığı altında sunmaktadır. On cild olarak yazmaya planladığı eserin üç cildini Türk tarihine ayırdığı görülmektedir. Birinci cilt dışında diğerleri yazılmadığı için Türk Tarihini İslâm Tarihi içinde nasıl değerlendirmektedir bunu tespit edemedik³⁷³.

F. İSLÂM TARİH YAZICILIĞINDA YENİLİK ARAYIŞLARI

Genelde tarih yazıcılığı Meşrutiyet döneminin sıkça tartışılan konularından biridir. Tanzimattan itibaren tarih felsefesi ve metodu hakkında bir takım eserler³⁷⁴ ortaya konmuş olmakla birlikte meselenin detaylı ele alınması ve hatta bir kurum olarak ortaya çıkması Meşrutiyet'le birlikte, başlamıştır. Bu kurumda Tarihi Osmani Encümeni adı altında kurulup bir mecmua etrafında çalışmalarını başlatmıştır. Bu bakımdan İslâm Tarihi yazan müelliflerin de eserlerinde metod

³⁷¹ Şehbenderzâde, **Târih-i İslâm**, s. 610-616.

³⁷² Şehbenderzâde, **Târih-i İslâm**, s. 25, Sad: Ziya Nur.

³⁷³ Ali Seydi, **Hükümât-ı İslâmiye Târihi**, s.7

³⁷⁴ Ahmet Vefik Paşa, **Hikmet-i Târih**, İstanbul 1863; Necip Asım, **Osmanlı Tarihnûvisleri ve Müverrihleri**, İstanbul 1910.

³⁷⁴ Mükremin Halil Yınanç, **agm**, s. 587.

olarak etkilendikleri eserlerinden anlaşılmaktadır. Zaten hemen hemen her müellifin dile getirdiği hususlardan biri ülkemizde ilmi bir İslâm Tarihi yazılamayıdır. Bunu iddia edenlerden her biri ne kadar hedefe ulaştı bu ayarda bir meseledir ancak eksiklerine rağmen günümüz İslâm Tarihi yazıcılığının ulaştığı seviyede her birinin katkısı olduğu bir gerçektir.

İslâm Tarih yazıcılığında kendisini gösteren yeni gelişmelerin en başında yazım metodu gelmektedir. Bunların başında konuların tasnifi yapılırken klasik eserlerde, ya da yirmi otuz yıl öncesinde olduğu gibi, olaylar yıllara göre değil bu günkü usulde olduğu gibi önem ve gelişme sırasına göre düzenlenmiştir. Seydişehirî hariç irili ufaklı hemen hemen bütün eserlerde bu tasnifin uygulandığını görmekteyiz. Her ne kadar bu tasnif Batı menşeli olduğu için eleştirilse de daha iyisi ortaya atılmadığı için en iyi metod olduğunu düşünüyoruz. Zamanı çok iyi takip eden Seydişehirî belki de bir tepki olarak eski metodu kullanmış olabilir. Gerek tasnif gerekse muhteva bakımından dönemin müellifleri Batı tesirinde kalmakla birlikte İbnûl-Esîr ve Müneccimbaşı'nın eserlerinden de etkilendiği görülmektedir.

Tarih yazımında dikkate değer en önemli arayışlardan biri de bir takım müelliflerin kullandığı kaynakları dipnot da gösterme metodunu kullanmış olmasıdır. Tabii ki, bu metod yeni uygulanmaya başladığı için günümüzde olduğu gibi teferruatlı değildir. Ancak sonraki yıllarda gelişecek olan bu metodun başlangıcı açısından önem arz etmektedir. Şehbenderzâde, Seydişehirî, Lütfullah Ahmet, Süreyya Avlonyalı, Ahmet Refik, Ertuğrul Fennî bunu en çok kullanan müelliflerdir. Ancak bu kaynak gösterme farklılıklar arz etmektedir. Kullandıkları eseri bazen konu içinde isim ve sayfasını zikrederek, bazen dipnot şeklinde sayfa sonuna aktararak belirtmişlerdir.

Metod konusunda verilebilecek en güzel örnek Süreyya Avlonyalı'nın eseridir. Müellifin kaynaklarını belirtirken üç ayrı metod kullandığını görmekteyiz. Genellikle faydalandığı eserleri günümüz tekniğinde olduğu gibi cümle sonuna numara vererek sayfanın altında eserin künyesini ve sayfa numarasını da ekleyerek belirtmiştir. İkinci olarak sadece kitabın adını ve cildini belirtmiştir. Üçüncü diğer bir teknik ise herhangi bir mevzuyu anlatırken konu ile ilgili değişik ve ayrıntılı

bilgi verilmesine inandığı konularda “Fütühât-ı Mekkiye’den hülâsa” örneğinde olduğu gibi iktibaslar yapmaktadır³⁷⁵.

Dönemin İslâm Tarih yazıcılığında göze çarpan diğer bir husus da zihniyet değişimidir. Yani tarihin o ana kadar nasıl aktarıldığı olayları tahlil ederken nasıl izah edilmesi gerektiği müelliflerin kafa yorduğu mühim meselelerden biridir. Genel bir ifade ile açıklamak gerekirse büyük bir kısmı, nakilci tarih yazıcılığının bırakılarak yoruma ve tenkide dayalı olarak gerçekleri olduğu gibi aktaran bir anlatım kullanılması görüşündedir. Eserler bu gözle bakıldığında müelliflerin bir çoğunun bunu gerçekleştirmeye çalıştığı görülmektedir. Tam olarak uygulamasalar bile en azından nakil ve rivayet metodunu bir çok konuda terk ettikleri görülür. Ancak şunu gene belirtelim ki bu dönemde sosyal bilimler tamamen ihtisas alanlarına ayrılmayıp, herkes her sahada yazdığı için tam manası ile bir tarihçilik beklemek mümkün değildir.

Avlonyalı eserine yazmış olduğu mukaddimede yukarıda sözü dilen tarih anlayışındaki zihniyet değişikliğini en iyi ortaya koyan müelliflerden biridir:

“Cemiyetin sırlarını tek tek saymak ve açıklamak imkanı yoktur. Ancak bir hükümdarın başında bulunduğu milletin başına gelen hadiselere bakmak o milletin durumu hakkında bir fikir verecektir.

Ortaya konulan kalıcı eserlerin büyük çoğunluğu büyük bir adli mahkemenin son kararı gibi sonrakilerin önüne konulmuş, ceza ve sualden uzak tutularak hükümdarların hareketleri üzerinde manevi bir ceza mükafat tayin edilmiştir.

Bizde tarihin gizli yönlerini açıklamaya mani olabilmek için genel temayüle karşı olanlara karşı milletin sükutunu temin edebilmek için mevtanın hayır ile yad edilmesi mecburiyeti getirilmiştir. Aynı zamanda bu yolda bir çok rivayetler ve hikayeler icad edilmiştir.

Umumi hafıza bir takım şüpheli hikayeler ve olayların manevi tesiri ile büyülenerek zalimleri, hakikatleri bilenleri ve gerçekleri söyleyecek olanları gizli bir korkuyla gayri ihtiyari susturmuşlardır.

---

³⁷⁵ Süreyya Avlonyalı, *age*, s. 53.

Hal tercümelerinden anıyoruz ki; zalim hükümdarların öldürdükleri binlerce insanın katli sebeplerini hükümet olmanın bir gereği, gasp ettikleri binlerce hukuku siyasetin gereği diyerek açıklayıp, Allah affetsin diyerek işten sıyrılmak istemişlerdir.

Bunların tesiri ise çok nefret verici olmuştur. Hükümdarlar adam öldürmeyi, can yakmayı kendilerinin kanuni bir hakkı kabul etmişler, dünyayı ve bürhanı perişan etmekten geri durmamışlardır. Bir insanı öldürülmesi toplumun öldürülmesi sayılırken bir toplumu yok edenlerin bundan uzak tutulması hatta haklarında mağfîret dilenmesi acı verici bir durumdur.

Sonradan gelen hükümdarların kötülükleri, halkın problemleri neticeleri ile beraber tarihin sayfalarına objektif olarak yazılıysaydı zulme meraklı olanlar bunu yapmakta zorlanacaklardı. İslâm aleminin tarihi seyri de şüphesiz başka bir şekilde ilerleyecekti. Ancak bu zalim hükümdarların hakimiyet devirlerinde suskunluk ve miskinlik bunlara serbest hareket alanı bırakmıştır. Sonradan kabul edilen cahilce iradelerle tarihi gerçekleri yorumlanmaya gerek görülmemiştir.

İslâm meliklerinin birincisi ve istibdadın kurucusu olan Muaviye'nin hayatını, iyilik ve kötülüklerini çok sayıda tedvin kitaptan iktibas ile "Fitreti'l-İslâm" namı ile yayınlıyoruz. Yazdığım bilgiler ve yaptığımız yorumların kaynağını mümkün olduğu kadar göstermeye çalıştım. Amacım zumlu açık olanı ifşa etmekten çok gerçeklerin herkesçe açıkça bilinmesidir³⁷⁶ .”

Avlonyalı ile neredeyse aynı ifadeleri kullanarak yazılan fikirleri başka eserlerde de görmekteyiz. Örneğin müellif, Osmanlının başına gelen bütün olayları istibdada bağlayıp tarih anlayışını şöyle sorguluyor:

“Biz şimdiye kadar başımıza gelenin İstibdad'tan kaynaklandığını bilemedik. Çünkü cahil ve riyakar vaizlerin düzmeze hadisleri ile saltanat ve hilafet makamını hata yapmaz, yanılmaz, zulüm etmez zannediyorduk. Zalimleri Peygamber, melekler ve veliler seviyesine çıkarıyorduk. Onların da bizler gibi birer insan olduklarını unutturduk³⁷⁷ .”

---

³⁷⁶ Süreyya Avlonyalı, **age**, s.1-5.

³⁷⁷ Ahmet Besim (Atalay), **Müslümanlara Öğüt**, İstanbul 1330/1915, s. 169.

Filibeli de ilk önce geleneksel tarih anlayışını değerlendirdikten sonra bizde de ilmi tarihçiliğin başlaması gerektiğini ifade etmektedir. Eserinin muhtelif yerlerinde müellif tarih anlayışını şöyle ortaya koymaktadır:

“Bizde ilmin nakilcilik kısmı akla tercih edilmiştir. Ardından ilim yalnızca ibadet ve hukuk kaidelerine tefsir ve hadise indirgenerek akli ve kevnî ilimler lüzumsuz sayılmıştır.

Tarih ilmi şark'ta tamamen ihmal edilmiştir denilemez. Her milletten ziyade bu alanla biz ilgilendik. Ancak yazılan eserlerin çoğu tahlil ve tenkitten uzak, şifâî bilgilerden ve aynı rivayetlerden oluşan, hatta israiliyat ve hurafelerden ibarettir. Şahsî tanıklık yapılan olaylara bile yalan ve hurafe karıştırılmıştır. Bununla birlikte Siyer-i Nebî ve Menakıb-ı Ashab gibi mazbut eserler, İbnî Haldun ve Biruni gibi müstesna iyi tetkikçiler de vardır, ancak sayıları azdır. Ayrıca şunu da itiraf etmek gerekir ki bizde iyi bir tarih yazılamaması normaldir. Çünkü tenkitli ve tahlilli tarihçilik yeni gelişmiştir. Orta çağdaki bir tarihçiden bunları beklemek, Harunreşid devrinde neden şimendifer yapılmadı demek gibidir. Onların zamanının şartlarına göre hareket etmişler ve her olayı naklederek bizlere çok geniş bir bilgi hazinesi bırakmışlardır³⁷⁸.

Ashabın faziletlerini ele aldığı ayrı bir bölümde Filibeli dönemin tarih anlayışını daha net bir şekilde ifade etmektedir: “Ashabın hepsinin İslâma hizmetleri çoktur ve hepsinin faziletleri tartışılmazdır. Ancak onları değerlendirirken insan olduklarını unutmamak gerekir. Onların da bizler gibi hata yapabilecekleri, uygulamalarının vazgeçilmez bir itikad kabul edilmemesi gerekir. Nitekim Peygamberin ölümünden sonra ashap arasında ortaya çıkan tartışmalar dine etki etmiş ve bundan da mezhepler ortaya çıkmıştır.

Gerek din gerek İslâm sosyal hayatına etki eden meselelerin, zanların ve rivayetlerin terk edilerek bugünkü hakikat dairesinde halli zamanı gelmiştir. Bizim fikrimize göre İslâm'ın intişar devri hulul etmiştir. Artık medenî milletler de İslâmî ilmi usul içinde tetkike başlamışlardır. Eğer biz Müslümanlar tarihimize ait hususlar da hâlâ itikad ile vukuatı karıştırır ve bu şekilde hakikatin tecellisine mani olmağa

---

³⁷⁸ Şehbenderzâde, **Târih-i İslâm**, s. 30-31.

devam edersek yakın zamanda tarihi gerçeklerimizi Avrupa'nın gayretli ve tarafsız araştırmacılarından öğrenmek zorunda kalacağız³⁷⁹.

Yukarıda sözü edilen müelliflerin yanı sıra Celal Nuri, İzmirli İsmail Hakkı da klasik tarih anlayışını tenkit ederek tahlil ve tenkide dayalı İslâm tarihi yazmanın gerekliliği üzerinde ayrıca durmuşlardır³⁸⁰.

I. Meşrutiyet döneminde ortaya çıkıp II. Meşrutiyet döneminde yaygınlaşan tarih yazıcılığı örneklerinden biride terâcim-i ahvâl ve monografi yazarlığıdır. Bu gelenek II. Meşrutiyet döneminde de daha ziyade İbrahim Rıfat Hilmizâde tarafından devam ettirilip sonraki yıllarda da devam ettirilmiştir. Hilmizâde tanınmış sahabe ve meşhur ulemanın hayat hikayesini ele aldığı eserlerinde daha ziyade şahısların faziletli yönlerini öne çıkarmaktadır. Müellif geneli pragmatist amaçlı eserlerinin satır aralarında aynı zamanda mevcut sistemi ve tarih anlayışını da sorgulamaktadır. Hilmizâde'nin ifadeleri diğer müelliflerinkine yakın olmakla birlikte daha keskindir: "Tarih okumaktan maksat hikaye dinler gibi okumak olmamalıdır. Okunan tarihten felsefi bir takım sonuçlar ve dersler çıkarmak gereklidir. Avrupalı kaynakları şu zaman baktı ve bir takım dersler çıkardı. Neticede teknolojik gelişmeleri ortaya koydu. Müslümanların geriliği ise tamamen zamanı takip edememek, cahillik ve miskinlikten kaynaklanmaktadır.

Asırlarca insanları hilafet adına, din adına baskı ile susturdular, soydular. Bu yüzden özgür düşünce gelişmedi ve buna cehalet de eklenince 4 milyonluk Hollandalı 30 milyonluk Cavalı Müslümanlara hakim oldular. Zavallı insanlar her şeyi Allah'ın takdirine bağlayıp asırlarca uyuyup kaldılar³⁸¹."

İslâm Tarihi eserlerinde yukarıda sayılan özelliklerin yanı sıra dikkate değer bir özellik de bazı eserlerin Mukaddimelerinin muhtevasıdır. Zira bu mukaddime bölümleri günümüzdeki eserlerde olan önsöz ve giriş niteliğinde yazılmıştır. Müellifler eseri yazma amaçlarını, eğer varsa kendi eserlerinin diğerlerinden farklı yönlerini, tarih ilminin tarifi, kısımları ve diğer bilim dalları ile olan münasebetlerini, faydalandıkları kaynakları bu bölümde izah etmişlerdir.

³⁷⁹ Şehbenderzâde, *Târih-i İslâm*, s. 30-31.

³⁸⁰ Celal Nuri, *Hâtemü'l- Enbiyâ*, s. 19-21; İzmirli İsmail Hakkı, *Siyer-i Celile-i Nebeviyye*, s. 3-7.

³⁸¹ İbrahim Rıfat Hilmizâde, *Ömer b. Abdülaziz Yahut Padişah Böyle Olmalı*, s. 10.

Mukaddimelerinde yukarıdaki örneklerde olduğu şekliyle detaylı bir anlatımı daha ziyade Ali Reşad, Ali Seydi, Efdaleddin Tekiner gibi mesleği tarihçilik olanlar kullanmıştır.

Müstakil eserlerin yanı sıra dönemin dergilerinde de tarih yazıcılığı hakkında makaleler yazılmıştır. Bu yazılarda sadece İslâm Tarihi yazıcılığı değil genel anlamda tarih yazıcılığı sorgulamıştır. Dönemin en meşhur tarihçilerinden Necip Asım bu konuyu özetle şöyle ele almaktadır: Artık tarih günümüzde padişahların hayat hikayesi olmaktan çıkarılıp, milletlerin sosyal yaşantısını içine alan ilmi bir tarih yazıcılığı başlamıştır.

İlmi bir tarih yazmak sadece hükümdarın veye hanedanın tarihi değil, o hükümdarın hakim olduğu halkın ve devletin mahkeme sicilleri, vakfiyeleri, atasözleri, masal, hikaye, giyecek, yiyecek vs. neyi varsa hepsini toplamak ve onlardan bir hüküm çıkarmakla mümkündür³⁸².

G. DOZY’NİN İSLÂM TARİHİ ÜZERİNE TARTIŞMALAR

İslâm’ı doğrudan tenkit etmesi ve İslâm’ın temel esaslarını basite alması nedeniyle Tarihi-i İslâmiyet’in neşri, Osmanlı toplumunda önemli bir muhalefet hareketi uyandıran ilk tercümedir. Aslında Tarihi-i İslâmiyet müstakil bir eser olmayıp Kruseman’ın büyük dinlerin tarihini konu alan çalışmasının İslâm Tarihi ile ilgili olan bölümünün ayrı bir yazımıdır. Dozy ateist olmakla suçlanmakla birlikte onun şarkiyat araştırmaları yapan pozitivist bir protestan olduğunu da kabul edenler vardır³⁸³. Bu nedenle yazar hakkında hükhüm verilirken bu gerçeklerin göz önüne alınması yapılan eleştirilerin daha isabetli olmasını sağlayacaktır.

1. Tercümeğe Karşı Yazılanlar

Tercümenin yayınlanması ile birlikte Sırat-ı Müstakim, Beyânü’l-Hak, Hikmet, İctihat gibi dönemin en popüler dergilerinde eser hakkında leyhte ve aleyhte çok sayıda yazılar yayınlanmıştır. Eserin aleyhinde dergilerde yazılan yazılarda normal okuyucudan tutun devrin en meşhur fikir adamlarının imzası

³⁸² Necip Asım, “İctimai Tarihimiz Üzerine Bir Tecrübe”, **Türk Yurdu**, I/ 2, Şaban 1340., s. 101.

³⁸³ İbrahim Hatiboğlu, “Osmanlı Aydınlarınca Dozy’nin Tarih-i İslâmiyetine Yöneltilen Eleştiriler”, **İslâm Araştırmaları Dergisi**, S. 3 , 1999. s. 199-213.

vardır. Ancak bu yazılar da ilmi bir tenkitten ziyade eserin tercüme edilmesine ve Abdullah Cevdet'in yazdığı mukaddimeye karşı aşırı tepkiler yer almaktadır. Mukaddime o kadar çok infiale sebep olmuştur ki devlet tarafından yasaklanmış ve hatta toplatılarak imha edilmiştir³⁸⁴. Mütercim de soraki baskılarına bu kısmı dahil etmemiştir. Bundan dolayı olmalı ki günümüzdeki mevcut nüshalarında bile bu mukaddime kısmı ancak bir iki kütüphanedeki nüshada bulunmaktadır. Gerek çok tenkit alması gerek az bulunması nedeniyle bu mukaddimeyi aynen nakletmeyi uygun buluyoruz:

“Tarih, diğer bir ifadeyle rütühsuz, yani aslında bir değişiklik yapılmamış orjinAline uygun bir fotoğraf levhası gibidir. Hakiki tarih böyledir ve böyle olması gerekir. Hakiki bir tarihin vücuda getirilmesi lazımdı ve din kardeşlerimizin yorumuna sunulması gerekiyordu. Vücuda getirilmesi diyoruz çünkü üç mühim İslâm lisanı olan Arapça, Farsça ve Türkçe dillerinde yazılmış böyle hakiki bir Tarih-i İslâmiyet yazılmadığını tahkik ettik. Bu eksikliğin sebebini müslüman iktidarların istibdadında aramalıyız. Tarih, ilimler içinde en ziyade göz açanıdır. Göz açıklığı ile istibdat ve işgalin bir arada olamayacağı aşikardır. Gözü açılan ahAli zulmü görür, hürriyeti görür, adalet ister, hakikat ister . Allah'ın gölgesiyim diyerek zulüm ve hıyanetle yaratılmışların en zAlim ve hain ucubelerinin gerçek yüzünü görür. Biz de müslümanların gerçek bir Tarih-i İslâmiyet'e olan ihtiyaçlarını gördüğümüzden gerekli vasıflara haiz olan Hollandalı Profesör R. Dozy'nin faziletli eserini tercüme etmeyi uygun gördük.

Eserin aslı “Essai sur L'Histoire De L'Islamisme” namında Fransızca'ya tercüme olup büyük bir ihâta-ı nazar ve derin bir iman göstermekle mümtaz ve katiyyen bi taraf bir akl-ı selim mahsulü olan bir eser Türkçe'ye tercüme ettik. Müellif Hollanda'lı gayri müslimdir. Bunun bilgileri sahih olur mu diye bir soru sorulabilir. Böyle bir suale şöyle cevap verilebilir. Müslümanlık namaz ile oruç ile değildir.Din muameleden ibarettir. Bütün çalışma hayatını tedris ve mütalaa ile geçiren ve ibadullah'ın tenvir-i ezhannai, halka faydalı olmaya çalışan Alim, fazıl Doktor Dozy, iş ve arzusu kara avâre Hamitler'den bin kat daha ziyade müslümandır. Müslüman insanların elinden ve dilinden emin olduğu kimsedir.

---

³⁸⁴ Şükrü Hanioglu, *age*, s. 325-327.

Hayırlı insan insanlara faydalı olandır.” diyen bizim peygamberimizdir. Alim ve faziletkar olan her zat müslümandır. Cahil ve kötü ahlaklı hiç kimse peygamber soyundan bile gelse müslüman değildir. İrfan ve fazilet bütün dinleri bir dine yani hak ve hakikat dinine döndürecek ve döndürmektedir.

Bugün Ehl-i İslâm için Tarih-i İslâmiyet’ten daha ziyade okumaya ve mülâhaza etmeye kesin lüzüm olan bir kitap yoktur. Hurafe ve gaflet ile dolu eserlerin vakti çoktan geçmiştir. Tarih öğrenmekten maksat, geçmişten bir ders alıp gelecekte yapacaklarımıza bir hazırlık yapmaktır. Bu eser tercümeden maksadım böyle bir ders almak ümidi iledir.

Ne kadar şiddetli olursa olsun, itikad ve hissiyatımıza ne kadar ters düşerse düşün hakikatle yüz yüze gelmek cesaretine sahip olmalıyız. Yiğitlik yalnız düşmana göğüs germekle değildir. Hak ve Hakikatin saltanatı önünde cehalet zilletini atıp, hakikatin ulvi nişanı ile nişanlanmaya kudret göstermeliyiz.”

Tercümenin neşrinden yaklaşık bir yıl sonra, alınan tepki mektuplarına bir cevap vermek üzere ilk olarak Sebülü’r-Reşad’da 1327 tarihinde bir değerlendirme yazısı yazılmıştır. Yazıda mektupların içeriğine değinilmemektedir. Dozy ve benzeri fikirde olanların dine yönelik iddialarının ciddiye alınmaması gerektiği, bu sayede bu gibi din düşmanlarının “kininizden ölünüz” ayeti ile yüz yüze bırakılması gerektiği tavsiye edilmektedir. Dergi bu tavsiyelerle okuyucuyu sakinleştirmek isteyip olayı fazla yaymak istemediği görülmektedir. Ancak eser büyük bir okuyucu kitlesine ulaştığı için halk arasında öyle infialler uyandırmıştır ki gerek dergilerde gerekse müstakil serlerde Abdullah Cevdet ve Dozy’ emsali şarkiyatçılara karşı tenkit yazma hareketi çoğalmıştır.

Bu gelişmelerden sonra gerek değişik müellifler gerekse üniversite öğrencileri tarafından daha hakaret dolu ifadelerle çok sayıda yazı yayınlanmıştır. Ferid Kam “Tarih-i İslâmın En Mühim Noktası Hakkında Bir İki Söz” başlığıyla yazdığı yazıda eserin hangi amaç üzere yazıldığına değinmektedir. Eserin en önemli tarafının Hz. Muhammed’i histeri hastası gibi göstermesidir. Hasta bir adamın bir dini neşr edemeyeceğini vurgulayıp dini akideyi bozmaya çalıştığını belirtmektedir. Ferid Kam esere yönelik yazılacak reddiyelerde bilhassa bu konunun tıpçılarında

desteğiyle red edilmesi görüşündedir. Çünkü Hz. Muhammed'e yönelik yapılan suçlamaların bir çoğu öteden beri en güzel şekilde cevaplandırılmıştır³⁸⁵.

Müntesib-i Fenden Vasıf adında bir okuyucunun gönderdiği yazı hem dergiye hem de genel okuyucuya hitab etmektedir. Genel temayül bu tür eserlerin yasaklanmasından yana iken adı geçen şahıs buna benzer bütün eserlerin tercüme edilmesinden yanadır. Böylece bunlara çok sayıda reddiye yazılır ve bu sayede halk daha aydınlanmış olur. Vasıf bundan sonra gençliğin ve bilhassa üniversite talebelerinin bu tür yayınlarından çok etkilendiğini imanlarının zaafa uğradığını savunuyor. Ancak bu görüşü öğrenciler tarafından şiddetle red edilecektir. Bundan sonra da gençliğin neden bunalıma girdiğini niçin en küçük tesirlerden etkilendiğini tartışıyor. Netice olarak problemin kaynağını hocalarda ve kitaplarımızda arıyor. Müellife göre tarih olsun, fen bilimlerinde olsun okullarımızda hala 300 senelik kitaplar okutulmaktadır. Gençler yeni bilgilere açık olduğu için çelişki içinde kalmaktadırlar. Hocalarda kendilerini yenilemeyip yatmaktadırlar. Bunların yanı sıra Vasıf Manastırlı İsmail Hakkı'yı binlerce kitaptan oluşan bir bilgi hazinesi olan İslâm'ın yeni bir İslâm tarihine ihtiyacı olmadığına dair görüşünü şiddetle eleştirmektedir³⁸⁶.

Mekteb-i Tıbbiyeden M. Nuri Dücâni, dergiye gönderdiği yazısında, bir buçuk yıldır niçin cidi bir rediye yazılmadığını sorarak söz konusu eserin ortadan kaldırılması gerektiği ve halk üzerindeki olumsuz tesirinin giderilmesinin ulemaya düştüğünü hatırlatmaktadır³⁸⁷.

Mekteb-i Âliye öğrencilerinin gönderdiği bir yazıda ise Üniversite öğrencilerinden değişik fakültelere mensup öğrencilerin imzasını taşıyan bir eleştiri yer almaktadır. Yazıda öğrencilerin daha geniş ve ilmi reddiyeler beklediklerini ifade edilerek bu tercümenin yasaklanmasını arzu ettiklerini ifade etmektedirler. Buna ilaveten yukarıda adı geçen Vasıf'ın dediği gibi Üniversite öğrencilerinin dinden habersiz olmayıp, din ve vatana saygı dolu olduklarını, Tarih-i İslâmiyet adlı eserden de imanlarını etkileyecek kadar etkilenmediklerini sadece nefretlerini ifade

---

³⁸⁵ Ferid Kam, "Tarih-i İslâm'ın En Mühim Noktası Hakkında Bir İki Söz", **Sırât-ı Müstakîm**, III/74, Muharrem 1328, s. 411.

³⁸⁶ Vâsıf, "Mektup", **Sırât-ı Müstakîm**, III/74, Muharrem 1328, s. 261-364.

³⁸⁷ M. Nuri Dücâni, "Ulemây-ı Kirâma", **Sırât-ı Müstakîm**, III/74, Muharrem 1328, s. 346.

ettiklerini belirtmektedirler³⁸⁸. Aynı yazı Beyânü'l-Hak dergisinde de tekrar yayınlanmıştır³⁸⁹.

Mehmet Akif de Abdullah Cevdet'i savunan Ebuzziya Tevfik'e hitaben bir reddiye yazmıştır. Ebuziya Tevfik'i eserin mukaddimesini ya hiç okumamış ya da anlamamış olmakla itham ediyor. Eğer okumuş olsa Abdullah Cevdet'i Hindistanlı Alim Rahmetullah efendi ile asla kıyaslamayacağını ifade ediyor. Rahmetullah Efendi dinsizlerle mücadele ederken Abdullah Cevdet bize düşmanın elini öptürmek istediğini belirtmektedir. Bunun yanı sıra Akif, Ebuziya Tevfik efendinin eserdeki Vehhabilikle ilgili bilgilerin gayet ilmi ve orjinal olduğu hakkındaki görüşlerini basitlik olarak niteleyip Vehhabilik hakkında hiç bir şey bilmediğini iddia etmektedir³⁹⁰. Mehmet Akif'den başka Nazmi isminde bir okuyucu da Vehhabilik hakkındaki fikirlerinden dolayı Ebuzziya Tevfik'i alaycı bir şekilde eleştirmektedir. Vehhabilik hakkında ülkede hiçbir eser yayınlanmadı diyerek tercümeyi övmesi karşısında Nazmi, Ebuzziya Tevfik'e Eyüp Sabri Paşa'nın eserlerini³⁹¹ tavsiye etmektedir.

Mehmet Refik imzalı başka bir yazıda; İslâm düşmanlarının bütün gücüyle halkın imanını zayıflatmak ve devleti sarsmak için hücum ederken ulemanın buna seyirci kalmasına serzenişte bulunmaktadır. Ardından eserin tamamen bu yıkıcı emellere yönelik hazırlandığını ve ciddi reddiyeler yazılması gerektiğini belirtilmektedir³⁹².

Midhat Cemal imzalı başka bir yazıda Abdullah Cevdet ve Dozy çok ağır hakaretlerle eleştirilip eserin yasaklanıp müterciminin de cezalandırılması istenmektedir³⁹³.

---

³⁸⁸ Mekâtib-i Âliye Öğrencileri, "S. Müstakim Risale-i Muhtereme-i Diniyesine", **Sırât-ı Müstakim**, III/74, s. 416-417, Safer 1328;

³⁸⁹ Dârü'l-Fünun Talebeleri, "Muhterem Beyanü'l-Hakk Risale-i Diniyesine", **Beyânü'l-Hakk**, I/49, Recep 1328, s. 1112-1113.

³⁹⁰ Mehmet Akif, "Ebuzziya Tevfik Efendiye", **Sırât-ı Müstakim**, III/78, Safer 1328, s. 409.

³⁹¹ Eyüp Sabri Paşa, **Târih-i Vehhâbiyân**, Kırkanbar Matbaası, İstanbul 1879; **Mir'atü'l-Haremeyn**, Bahriye Matbaası, İstanbul 1884.

³⁹² Mehmet Refik, "Ulemâyı Müverrihin-i İslâma", **Sırât-ı Müstakim**, III/73, Muharrem 1328, s.228.

³⁹³ Midhat Cemal, "Rezil Bir Eserin Müellif-i Mel'ununa", **Sırât-ı Müstakim**, IV/89, Recep 1328, s. 27-28.

Hukuk öğrencileri tarafından yazılan diğer bir yazıda da eserin bir toplum cinayeti işlediği ve Abdullah Cevdet'in de cinayetten yargılanması gerektiği dile getirip mütercim hakkında ağır hakaretler yapılmaktadır³⁹⁴.

İlk ilmi reddiye olması itibari ile Manastırlı İsmail Hakkı eserinde geniş olarak bir değerlendirme yapmaktadır. Müellif eserin ilk sayfalarında geniş olarak Abdullah Cevdet'i mukaddimesinden dolayı ağır ifadelerle tenkid etmektedir. Bilhassa Dozy'nin eserini kaynak tenkidi bakımından tenkidi oldukça tutarlıdır. Müellif bu konu da Dozy'yi İslâm ve Batı' kaynaklarının çoğunu kullanmayıp ağırlıklı olarak Sprengeri kullanarak, tarihi kaynakları ideolojik amacına hizmet etmek üzere yorumlamakla suçlamaktadır. Bu arada Abdullah Cevdet'i savunanları da bu tenkide tabi tutulmaktadır. Manastırlı eseri bir bütün olarak değil daha ziyade Hz. Peygambere yöneltilen saldırıları dikkate alarak tenkit etmektedir. Genel itibariyle Arapların İslâmiyet öncesi dini inanışları ve sosyal hayatları, Hz. Muhammed'in risalet öncesi ve risaletten sonraki hayatına, Kur'an-ı Kerim'e yönelik eleştirilere cevap vermektedir. Manastırlı ele aldığı konuların çoğunda reddiye bekleyen okuyucuları bir miktar da olsa tatmin edecek kadar bilgi vermektedir. Ancak halkın büyük bir kısmı Hz. Muhammed'e yönelik saldırılara ilmi açıklamalar beklerken uzun uzun Arapların İslâm öncesi dini ve sosyal yaşantılarına takılıp kalması beklentilere pek uygun düşmemektedir.

İsmail Ertuğrul Fenni'nin eseri ise yoğun tartışmaların yapıldığı zamandan sonra kaleme alınmış olsa da o zamanın şartlarına göre en iyi reddiyedir diyebiliriz.

Bundan sonra amaçları İslâm Tarihini genel özellikleri ile halka öğretmek olduğu görülmektedir. Çok sayıda İslâm Tarihi yazılmasının bir nedeni de bu olsa gerektir. Buna ilaveten gerek Batı'dan gerekse doğudan çok sayıda tercüme yapılmasında bu amaca yönelik olabilir.

2. Eseri Savunan Yazılar

Tercüme hakkında olumlu üç yazının kaleme alındığını görmekteyiz. Bunlardan ilki İctihat dergisinde makale diğerleri de risale olarak kaleme alınmıştır. Ebuzziya Tevfik yazısında eserin tercümesinden itibaren geçen süredeki gelişmeler

---

³⁹⁴ Mekteb-i Hukuk Talebeleri, "İctimâi Bir Cinayet", **Sırât-ı Müstakîm**, IV/ 89, Recep 1328, s.45-

ve eserin yasaklanmasını değerlendirilerek Abdullah Cevdet ve eserini öven bir açıklama yapmıştır. Ebuzziya Tevfik bu yazısında ilk olarak eserin yasaklanmasının kanuni bir hata olduğuna ve Abdullah Cevdet'in Müslümanlığı üzerine yapılan eleştirilere dikkat çekmektedir. Her şeyden önce de eserde olan aykırı fikirlerin meşruti sistemin bir gereği olup bu türlü ters fikirlere alışmamamız gerektiğini savunmaktadır. Eserin İslâma karşı açık bir tenkitle bile bulunsa bunun reddiyeler yazılarak insanların aydınlanmasına vesile olacağını kabul etmektedir. Nitekim geçmiş yıllarda da sapık fırkalar olmasına rağmen onlara karşı bir yasak getirilmeyip meselenin ulemaya bırakıldığını hatırlatarak bu eser içinde bir komisyon hazırlanıp reddiye yazılmasını tavsiye etmektedir. Müellif bununla kalmayarak komisyon üyelerini de tavsiye etmektedir. Teklifinde komisyonun başkanlığını Musa Kazım yapacak, İsmail Hakkı, Ahmet Mahir, Ubeydullah ve Mehmet Zihni Efendi'de üyelik görevini üstleneceklerdir³⁹⁵.

İzmirli Mehmet Şükrü, Ebuzziya Tevfik'in bu yazısını risale halinde aynen yayınlamıştır. Buna gerekçe olarak da bu yazıyı Abdullah Cevdet'e yönelik saldırılara karşı en iyi cevap olarak kabul ettiğini göstermektedir. Ayrıca Abdullah Cevdet'in samimi, imanlı ve vatansever biri olduğunu kabul etmektedir³⁹⁶.

Bundan başka Abdulaziz Çaviş de bir yorum yaparak Abdullah Cevdet'e destek vermektedir. Ona göre de Abdullah Cevdet aslında Dozy'nin fikirlerine katılmamaktadır. Sadece Hz. Peygambere yönelik saldırılara karşı ulemanın dikkatini çekip reddiyeler yazılmasını sağlamak amacı gütmekteydi³⁹⁷. Abdüaziz Çaviş'a bu konuda katılmak mümkün değil. Bir defa Peygambere yönelik eleştirileri ne ulema nede okumuş kesim ilk defa duymuyordu. Yıllardır bu saldırılar vardı ve reddiye geleneği de bir hayli gelişmişti. Buna ilaveten Abdullah Cevdet'in pozitvizmin ve materyalizmin en tanınmış taraftarlarından biri olduğu herkesçe bilinmektedir. En önemlisi de tenkitlerin çoğu eserden çok mütercimim mukaddimesine karşı yapılmıştır.

---

³⁹⁵ Ebuzziya Tevfik, "Tarih-i İslâmiyet", **İçtihad**, 2/8, Haziran 1908, s. 315.

³⁹⁶ İzmirli Mehmet Şükrü, **Muallim Dozy'nin Tarih-i İslâmiyet Ünvanlı Kitabı Hakkında Tenvir-i Efkar**, İçtihat Matbası, İstanbul 1328.

³⁹⁷ İbrahim Hatiboğlu, **agm**, s. 209.

Burada Şunu belirtelim ki yazılan reddiyelerin tamamı tam istenilen Şekilde olmamıştır. Zira tercümede sadece Hz. Peygamberin hayatı değil genel İslâm Tarihi’de bir sürü yanlışlıklarla değerlendirilmektedir. Zaten müelliflerin çoğu da gerek ülkenin siyasî ve sosyal Şartları gerekse kendi imkansız durumlarından dolayı bu işe giriŐmemiŐ olabilirler. Aynı Şekilde Dozy’yi savunanlar da Tarih-i İslamiyet gibi eserlerin tercümesini benimsedikleri halde, eserden çok Abdullah Cevdet’i savunmaktadırlar.

SONUÇ

Toplumsal ve kurumsal önemli değişimlerin yaşandığı II. Meşrutiyet dönemi tarih ilmînin de ciddi atılımlar yaptığı yıllar olmuştur. Ülkemizde ilmi tarihçiliğin başlangıcı sayılan bu kısa devrede Cumhuriyetin ilk yıllarından günümüze kadar geçen süredeki tarih çalışmalarının ilk örnekleri verilmeye başlanılmıştır. Bununla birlikte adı geçen dönem, gerek toplumu gerek devleti ilgilendiren her türlü meselenin tartışıldığı hareketli yıllar olarak karşımıza çıkmaktadır. Seksen yıllık Cumhuriyet tecrübemizin hemen hemen çoğu probleminin adı geçen dönemde tartışıldığını görmekteyiz. Buna paralel olarak II. Meşrutiyet dönemindeki İslâm Tarihi çalışmaları da günümüze kadar gelen ilmi ve popüler çok sayıda araştırmacının da ilk örneğini teşkil etmektedir.

Meşrutiyet dönemi İslam Tarihi çalışmalarını etkileyen üç önemli faktörün olduğunu görmekteyiz. Bu faktörlerin başında meşrutiyet yıllarının siyasi ve fikri hareketliliği gelmektedir. Uzun süren sansürlü ve baskılı yılların ardından, II. Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte, ülkede kısa süren geniş bir hürriyet ortamı meydana gelmişti. Bu ortam fikir dünyamızı da etkilemiş ve hemen her alanda her şey yazılmaya ve konuşmaya başlanmıştır. Bunun sonucu olarak İslam Tarihiyle ilgili yazılan eserler de önceki yıllara göre daha farklı yazılmaya başlanmıştır. Artık klasik anlamdaki rivayetçi ve nakilci tarih anlayışının yerini araştırma, yorum ve tenkide dayanan tarih anlayışı almıştır. Yine bu dönemde aktif hale gelen İslamcılık, Batıcılık ve Türkçülük fikri akımlarının, her alanda olduğu gibi tarihçilik alanında da etkisini göstermektedir. Adı geçen her fikri akım kendine göre İslam Tarihini yorumlamıştır. Meşrutiyet rejiminin, ya da demokratik hayatın İslam Dini'nin özünde olduğu Hemen hemen hepsinin de ortak noktasıdır. Bilhassa İslamcıların eserlerinde İslam Tarihi'nin ilk otuz yıllık dönemini örnek gösterme yoğun olarak görülmektedir. Dönemin İslam Tarihçiliğini etkileyen ikinci önemli unsur Avrupa'da telif edilen eserlerdir. Batı'da eğitim alan aydınların buaradaki çalışmaları tanıyıp, ülkedeki klasik kaynaklarla, halka İslam Tarihi anlatmanın mümkün olamayacağını anlamaları, aydınları telif eser neşretmeye sevk etmiştir.

İslam Tarihi çalışmalarını etkileyen üçüncü faktör türkçeye yapılan tercümelelerdir. Özellikle de Dozy'nin Abdullah Cevdet tarafından tercüme edilen eseri, muhtevası geniş çoğu eseri etkilemiştir. Bu etkileme, bir yandan reddiye şeklinde ortaya çıkarken, diğeryandan yeni yazılan eserlerin konularında kendini göstermektedir. Örneğın Garanik meselesi, mucizeler, Hz. Muhammed'in evlilikleri gibi konular savunmacı tarzda ele alınmaya başlanmıştır.

Ele aldığımız bu yıllarda başta Siyer ve Klasik Dönem İslâm tarihi olmak üzere Monografi, Biyografi türünden telif ve tercüme çok sayıda eser yazılmıştır. Yazılan bu eserlerin büyük oranda halka yönelik pragmatik amaçlı eserler olduğu anlaşılmaktadır. Şehbenderzâde, Seydişehri, Süreyya Avlonyalı, İzmirli İsmail Hakkı, Şemseddin Günaltay gibi bir takım müellifler ise hem halka yönelik hem de ilmi sayılabilecek eserler vermişlerdir. Ancak ciddi bir şekilde yazımına hazırlanmasına başlanan bu çalışmaların bazıları tamamlanamamıştır. Eğer bunlar eserlerini tamamlayıp İslâm Tarihi çalışmalarını biraz daha yoğunlaştalardı şüphesiz bugünkü İslâm Tarihi çalışmalarının seviyesi daha farklı olabilirdi.

Adı geöen dönemde bilhassa Osmanlı Tarihi ve İslâmiyet Öncesi Türk Tarihi çalışmalarında modern tarih yazıcılığının örnekleri verilmeye başlanmıştır. Her ne kadar Türk Tarihi de İslâm Tarihi'nin bir parçası olarak iddia edilse de ayrı olarak İslâm Tarihi çalışmaları başlamıştır. Tam anlamıyla ilimi bir tarihçilik denilmese de İslâm Tarihi çalışmalarında da ilîm usullere uyulmaya gayret sarf edildiği görölmektedir. Bunların başında eseri yazarken kullanılan kaynakların ya dipnotlarda ya da satır aralarında ve eserin başında gösterilmesi gelmektedir. Bunun yanı sıra müelliflerin daha önceden olduğu gibi sadece olayı nakletmekle kalmayıp belli olayları sebep sonuç ilişkisi içersinde ele alıp üzerinde yorum yaptıklarını görmekteyiz. Her ne kadar ilmi tarihçiliğın gerekleri bunlarla sınırlı olmasa da İslâm Tarihçiliğinde de ilmim zihniyetin başlaması bakımından bu gelişmeler önemli sayılabilir .

Bu dönemde İslâm Tarih yazıcılığında görölen diğery önemli bir değışiklik te eserlerin muhtevalarıdır. Her şeyden önce İslâm Tarihi'nin sınırları klasik dönem denilen Abbasilerin sonu ile sınırlı kalmamış, Müslüman her toplumun tarihi, eserlere konu olarak alınmıştır. Şehbenderzâde örneğinde olduğu gibi bir takım

müellifler eserlerinde Türk tarihine biraz daha ağırlık vermişler Türk Tarihini İslâm Tarihi içersinde irdelemeye çalışmışlardır. Muhteva konusunda söylenebilecek önemli bir husus da Batı'daki çalışmaların II. Meşrutiyet Dönemi İslâm Tarihçiliğini bir hayli etkilemesidir. Bilhassa Hz. Muhammed'e ve İslâm Dini'ne yönelik yalan yanlış iddiaların ortaya atılması müellifleri savunmacı tarzda, bir takım konuları işlemeye sevk etmiştir. Garantik olayı, Hz. Muhammed'in evliliği, muciceleri gibi konular gerek reddiye şeklinde, gerek bilgi vermek amacı ile biraz daha detaylı işlenmiştir. Bunlara ilaveten yine Batının İslâm Dünyasını küçümseyen yaklaşımına bir tepki olarak İslâm Medeniyeti konusu İslâm Tarihi kitaplarında az da olsa müstakil olarak işlenen yeni konulardan biridir. Meşrutiyetten sonra ise bu konu önemini daha da artırmıştır. İlmi, popüler ve okullar için yazılan kitaplarda İslâm Kültür ve Medeniyeti konusu daha muhtevalı olarak işlenmeye başlamıştır.

Telif edilen eserlerin hemen hemen tamamında meşveret ve demokrasi kavramlarının çok sık işlendiği görülmektedir. Demokrasi ve Meşrutî sistemin İslâm'ın özünde olduğu, Batı'dan çok önce bunun ilk uygulamalarının müslümanlar tarafından yapıldığı belirtilmektedir. Bunu ispatlamak içinde İslâm Tarihi'nin ilk otuz yılı ideal dönem olarak kabul edilmektedir. Her ne kadar bu tartışmalar Osmanlı ve İslâm ilim dünyasında öteden beri var olan tartışmalardan olsa da meselenin halka mal edilebilmesi için İslâm Tarihi'nin araç olarak kullanılması nedeniyle önemlidir.

Adı geçen dönemde gerek İslâm Tarihi eserlerinde gerek diğer yayın organlarında irdelenen diğer önemli bir konuda Hz. Muhammed tasavvurudur. Başta Celal Nuri olmak üzere bir takım aydınlar Hz. Muhammed'in aşırı mucize edebiyatından kurtarılıp beşeri ve sosyal yönleri öne çıkarılarak anlatılması taraftarıdır. Aslında çoğu aşırı mucizeye ya da akla ve mantığa ters düşen mucizelerden İslâm Tarihi'nin arındırılmasına taraftardır. Yine bu çoğunluk Hz. Muhammed'in tamamen mucizelerden uzak olduğunu da kabul etmemektedir. Neticede bu tartışmalar sonucunda önceden varolan aşırı mucize rivayeti terk edilmiştir denilebilir. Ancak halkın kafasındaki mucizevi Peygamber tasavvuru ne kadar değiştirildi bunda başarılı oldu mu bu ayrı bir meseledir. Günümüzde de aynı gayretin devam ettiği düşünülürse aynı sürecin devam ettiğini söyleyebiliriz.

Mitolojiye yatkın olan insanlardan bu düşüncenin kolay kolay da atılamayacağı bir gerçektir.

Günümüzde yayınlanan eser sayısına göre on yıllık dönemde çok sayıda İslâm Tarihi eserinin yazılması çok görülebilir. Ancak dönemin basın ve yayın hareketliliği göz önüne alındığında aslında bu sayı normaldir. Netice olarak İslâm Tarihi bilgisi vaizlerin anlattığından öteye gitmeyen halka, daha detaylı bilgi verilmesi ve bu bilginin geniş kitlelere ulaştırılması bakımından yazılan çok sayıda eser bir önem arz etmektedir. En önemlisi de ilmi olarak, istenilen derecede olmasa da İslâm Tarih yazıcılığının gelişimi açısından II. Meşrutiyet Dönemi önemli aşamalardan biri olarak kabul edebiliriz.

BİBLİYOGRAFYA

- ABACI Abdullah, **Farsça Selim-nâmeler**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniv. İlahiyat Fakültesi 1974.
- ABDURRAHMAN Şeref, **Târih-i Devlet-i Osmâniye**, İstanbul 1318.
- ABDURRAHMAN Şeref, **Zübdetü'l-Kisâs**, İstanbul 1318.
- ABDÜLAZİZ Çaviş, “İslâm Medeniyeti”, **Sebîlü'r-Reşâd**, 15/367, Eylül 134, s. 68.
- ABDÜLHAMİD Berzenci, **Fezâil-i Cihâd**, Mabaa-i Amire, İstanbul 1331.
- AFŞİN Ünal, “İbnü'l-Esir'in el-Kamil fi't-Târih Adlı Eseri'nin Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Açısından Önemi”, **EÜFD**, S. 15, Kayseri 1999.
- AĞIRAKÇA Ahmet, **Ahmet Cevdet Paşa Semineri**, İstanbul 1985.
- AHMET Bican Yazıcızade, **Envârü'l-Âşikin**, İstanbul 1306.
- AHMET Cevdet, **Kisâs-ı Enbiyâ ve Târih-i Hulefâ**, İstanbul 1331.
- AHMET Cevdet, **Marûzât**, Haz: Yusuf Hallacoglu, İstanbul 1980.
- AHMET Cevdet, **Târih-i Cevdet**, Osmaniye Matbaası, İstanbul 1302;
- AHMET Cevdet, **Tezâkir**, Haz: Cavit Baysun, Ankara 1953.
- AHMET Cevdet, **Târih-i Cevdet**, Haz: Dünder Günday- Mümin Çevik, İstanbul 1993.
- AHMET Diyarbekri, **Ahmediyye**, İstanbul 1327.
- AHMET Gümüshânevi, **Kitâbü'l-Abir fi'l-Ensâr ve'l-Cihâd ve'l-Gazavât**, İstanbul 1275.

- AHMET Halid, **Muhtasar Târih-i İslâm**, İstanbul 1326.
- AHMET Midhat, **Mufasssal Kurûn-ı Cedide ve Târih-i Umûmî**, İstanbul 1303.
- AHMET Midhat, **Üssî İnkılap**, İstanbul 1294
- AHMET Midhat, **Zübdetü'l-Hakâyık**, İstanbul 1295.
- AHMET Refik (Altınay), **Gazavât-ı Celîle-i Peygamberî**, Kütüphane-i Askeri, İstanbul 1324.
- AHMET Saib, “Rehber-i Müverrihin”, **Edebiyat-ı Umûmiye Mecmuâsı**, V/92, Teşrin-i Sani 1918, s. 203-223, sad: Ali Ertuğrul, **İstem**, 1, 2003.
- AHMET Selahaddin, “Tarih Nasıl Yazılmalıdır”, **Mülkiye**, I/7, Safer 1325.
- AHMET Vefik Paşa, **Fezleke-i Târih-i Osmâni**, İstanbul 1286.
- AHMET Vefik, **Hikmet-i Târih**, İstanbul 1863.
- AKÇURA Yusuf, **Türkçülüğün Tarihi Gelişimi**, İstanbul 1978.
- AKBAYAR Nuri, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Çeviri”, **TCTA**, c. II, .
- AKGÜN Mehmet, **Materyalizmin Türkiye’ye Girişi ve İlk Tesirleri**, Ankara 1988.
- AKŞİN Sina, **Jöntürkler ve İttihad Terakki**, İstanbul 1980.
- AKYAVAŞ Ragıp, **Tarih Meşheri II**, Ankara 2002.
- AKYURT Çetin, **Şanizâde Mehmet Atâullah Efendinin Tarih Yazıcılığı**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Ens., Ankara 1999.
- ALBAYRAK Sadık, **Siyasi Boyutlarıyla Türkiye’de İslâmcılığın Doğuşu**, İstanbul 1989.
- ALİ Cevad, **Musavver Târih-i İslâm ve Medh-i Medeniyet-i Arabistân**, Sancakciyan Matbaası, İstanbul 1332.
- ALİ Haydar Emin, “Meşveret”, **Sırât-ı Müstakîm**, I/2, Aralık 1324.

- ALİ Reşad-ALİ Seydi, **Târih-i İslâm** (Haritalı ve Resimli), Kanaat Matbaası, İstanbul 1330.
- ALİ Seydi **Târih-i İslâm**, Kanaat Matbaası, İstanbul 1330.
- ALİ Seydi, **Ahlâk-ı Dini**, İstanbul 1329.
- ALİ Seydi, **Ahlâk-ı Dini**, Âlem Matbaası, İstanbul 1329.
- ALİ Seydi, **Aşere-i Mübeşşere'nin Tercüme-i Ahvâl ve Menâkıbı**, Selanik Matbaası, İstanbul 1327.
- ALİ Seydi, **Hükümât-ı İslâmiyye Târîhi**, Artin Asaduryan Matbaası, İstanbul 1327.
- ALİ Suad, "Tenkit ve Takriz (Celal Nuri Beğ Efendiye)", XI/272, **Sebîlü'r-Reşad**, Rebiü'l-Evvel, 1332.
- ALİ Suavi, "Usul-i Meşveret", **Muhbir**, no: 27, Mart 1868.
- ALKAN Ahmet Turan, **Ubeydullah Efendi'nin Amerika Seyahati**, İstanbul 1997.
- ALPAY Meral, **Harf Devrimi'nin Kütüphanelere Yansıması**, İstanbul 1976.
- ARIKAN Zeki, "Tanzimattan Cumhuriyete Tarihçilik", **TCTA**, III/.
- ARPAGUŞ Hatice Kelpetin, **Osmanlı Halkının Geleneksel İslâm Anlayışı**, İstanbul 2001.
- ASAF Hüseyin-ALSON Robert, **Oryantalistler ve İslâmiyatçılar**, çev: Bedirhan Muhip, İstanbul 1989.
- ATİK Kayhan, **Lütfi Paşa ve Tevârih-i Âl-i Osman**, Ankara 2001.
- AYCAN İrfan-SÖYLEMEZ Mahfuz, **İdeolojik Tarih Okumaları**, Ankara 1988.
- AYDIN Ahmet, "Osmanlılarda Tarih Yazıcılığı", **Türkler**, c. XI, Ankara 2002.
- AYDIN Mehmet, **Müslümanların Hristiyanlığa Karşı Yazdığı Reddiyeler**, Ankara 1979.

- AZAMAT Nihat, **II. Murat Devri Kültür Hayatı**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1996.
- BAŞ Eyüp, **Dil Tarih İlişkisi Bağlamında Osmanlı Türklerinde Tarih Yazıcılığı**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniv. İlahiyat Fakültesi 2002.
- BAŞAR Fehameddin, “İlk Osmanlı Tarihçileri”, **Türkler**, c. II, Ankara 2002.
- BAŞAR Fehameddin, “Tarihimizin XIX. Yüzyıl Kaynakları”, **Tarih ve Medeniyet**, S.44, Ekim 1994.
- BAYSUN Cavid, “Naima”, **DİA**, IX/ 317.
- BENİĞSEN Alexandre, **Tarihte ve Bugün Türkçülük**, İstanbul 1987.
- BEREKETZADE İsmail Hakkı, “İslâm’da Usûl-ı Meşveret”, **Sırât-ı Müstâkîm**, I/5, Ocak 1324.
- BERKES Niyazi, **Baticılık, Ulusculuk ve Toplumsal Devrimler**, İstanbul 1965.
- BERKES Niyazi, **Türkiye’de Çağdaşlaşma**, İstanbul 2002.
- BİRİNCİ Ali, “31 Mart Vak’ası’nın Bir Yorumu”, **Türkler**, c.XIII, Ankara 2001.
- BİRİNCİ Ali, “İsmail Hakkı İzmirli Bir Bilim Adamının Hikayesi”, **Pax Otamana (Nejat Göyünç Armağanı)**, Ankara 2001.
- BİRİNCİ Ali, **Hürriyet ve İtilâf Fırkası**, İstanbul 1990.
- BOLAY Süleyman Hayri, “Kur’an-ı Kerim’in Tarihe Bakışı”, **Türk Kültürü Araştırmaları**, S. 48, Ankara 1985.
- BOLAY Süleyman Hayri, **Türkiye’de Ruhçu ve Maddecî Görüşün Mücadelesi**, Ankara 1995.
- BOZKURT Nahide, “Hz. Muhammed’in Biyografisi Üzerine”, **ÇİFD**, S.2, 2002,
- BULUT Halil İbrahim, **Mucize ve Peygamber**, İstanbul 2002.

- BURSALI Mehmet Tahir, **Osmanlı Müellifleri**, I-III, Haz: İsmail Özen, İstanbul 1975.
- CAETANİ Leon, **Annali del İslâm (İslâm Tarihi)**, çev: Hüseyin Cahit Yalçın, İstanbul 1925.
- CAHON LEON, **İntroduction a Historie de'l asie**, Paris 1896.
- CANAN İbrahim, **Hz. Muhammed'in Sünnetinde Terbiye**, Ankara 1980.
- CELAL Nûri (İleri), **Hâtemü'l-Enbiya**, Yeni Osmanlı Matbaası, İstanbul 1332.
- CELAL Nûri (İleri), **Kadınlarımız**, İçtihad Matbaası, İstanbul 1331.
- CELAL Nûri (İleri), "Zât-ı Hz. Muhammed (Hz. Muhammed'in Dehası)", **İçtihad**, no: 82, Teşrin-i Sani 1329,.
- CELAL Nûri (İleri), "Osmanlı Tarihi'nin İ'zâmı", **İkdâm**, no: 11342, Kasım 1928, s. 2.
- CEYHAN Abdullah, **Sırât-ı Müstakîm ve Sebülü'r-Reşâd Fihristi**, Ankara 1991.
- BOUAMRE Chikh , "İslâm Tarihçiliği ve Tarihlerine Bir Bakış", ter: Nesimi Yazıcı, **AÜİFD**, XXX,.Ankara 1988.
- CHRİSTOPER Neumann, **Araç Tarih Amaç Tanzimat**, çev: Meltem Arun, İstanbul 2000.
- COLLİNGWOOD R. G., **Tarih Tasarımı**, çev: Kurtuluş Dinçer, Ankara 1996.
- ETİENNE COPEAUX , **Türk Tarih Tezinden Türk-İslâm Tezine** (Tarih Ders Kitaplarında 1931-1993), çev: Ali Berktaş, İstanbul 2000.
- ÇAĞATAY Neşet, **İslâm Tarihi** , Ankara 1993.
- ÇANKAYA Ali, **Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler**, Ankara 1969.
- ÇEŞİTLİ İsmail, "Tanzimat Sonrası Türk Şirinde Hz. Muhammed", **I. Kutlu Doğum Sempozyumu**, Isparta 1998.

- ÇOKER Fahri, **Türk Tarih Kurumu (Kuruluş Amacı ve Çalışmaları)**, Ankara 1983.
- DARÜ'L-FÜNÛN TALEBELERİ, "Muhterem Beyânü'l-Hakk Risâle-i Diniyyesine", **Beyânü'l-Hakk**, I/49, Recep 1328.
- ARTUR Davids , **A Grammar of Turkish Language**, Londra 1832.
- DEGUIGNES J, **Historie Generale des Huns, des Turks, des Mongols**, Paris 1756.
- DEMİROĞLU Ayla, **Behçetü't-Tevârih**, DİA, V/ 349.
- DEMİRÜREK, Mehmet, **Devlet Adamı ve Tarihçi Abdurrahman Şeref**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi. 1999.
- DERVEZE İzzet, **Kur'an'a Göre Hz. Muhammed'in Hayatı**, çev: Mehmet Yolcu, İstanbul 1989.
- DIYANET İLMİ DERGİ,. **Hz. Muhammed** (Özel Sayı) Ankara 2000.
- DOĞAN Recai, **İslâmcıların Eğitim ve Öğretim Görüşleri**, Ankara 1999.
- DOĞAN Recai, **II. Meşrutiyet Döneminde Batıcılık Akımının Din, Eğitim ve Öğretim Hakkında Görüşleri**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniv. İlahiyat Fakültesi, Ankara 1996.
- DOZY Reinhart, **Târih-i İslâmiyyet** (Essai Sur L'Histoire De L'Islamisme), çev: Abdullah Cevdet, Matbaa-i İctihad, Mısır 1908.
- DÜZCELİ Yusuf Suat, **Akvâmü's-Siyer**, Yeni Osmanlı Matbaası, İstanbul 1327.
- DÜZCELİ Yusuf Suat, **Kılıçzâde Hakkıya Cevap**, Yeni Osmanlı Matbaası, İstanbul 1331.
- EBUZZİYA Tevfik, "Târih-i İslâmiyyet", **İctihad**, 2/8, Haziran 1908.
- EFTALEDDİN Tekiner, **Abdurrahman Şeref Efendi**, Halk Matbaası, İstanbul 1343.
- EFTALEDDİN Tekiner, **Muhtasar İslâm Târîhi**, Kanaat Matbaası, İstanbul 1326.

- ERMENEKLİ Saffet, “Zamanımızdaki Müverrihler”, **Beyânü'l-Hakk**, I/119, Recep 1330.
- ERSEVER Kubilay, **Collingwood'un Tarih Felsefesi**, Ankara 2001.
- ERUL Bünyamin, **Örnek Bir Lider Hz. Peygamber**, Ankara 2002.
- EYÜP Ertürk, **Ali Reşad ve Tarihçiliği**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Ün. İzmir 1999.
- EYÜP Sabri Paşa, **Târih-i Vehhâbiyân**, Kırkanbar Matbaası, İstanbul 1879.
- EYÜP Sabri Paşa **Mir'atü'l-Haremeyn**, Bahriye Matbaası, İstanbul 1884.
- FAYDA Mustafa, “Siyer Sahasındaki İlk Telif Çalışmaları”, **Uluslar Arası Birinci**
- FAZLURRAHMAN, **İslâm ve Çağdaşlık**, çev: Hayri Kırbaşoğlu-Alparslan Açıkgenç, Ankara 2002.
- FAZLURRAHMAN, **İslâm**, çev: Mehmet Dağ-Mehmet Aydın, Ankara 2000.
- FAZLURRAHMAN, **İslâmi Yenilenme** (Makaleler III), çev: Adil Çiftçi, Ankara 2002.
- FERİD Kam, “Tarih-i İslâm'ın En Mühim Noktası Hakkında Bir İki Söz”, **Sırât-ı Müstakîm**, III/74, Muharrem 1328.
- FEROZ Ahmet , **İslâm Dünyası ve Batılılaşma**, “Jöntürkler Döneminde Savaş ve Toplum”, İstanbul 1997.
- FINDIKOĞLU Z. Fahri, **İbni Haldun'un Tarih Telakkisi ve Metod Nazariyesi**, İstanbul 1951.
- FINDIKOĞLU Z. F., “Türkiye'de İbni Haldunizm”, **Fuat Köprülü Armağanı**, İstanbul 1953.
- FİRUZABADİ, **Kâmûs**, c. I-IV, İstanbul 1315.
- GÖDE Kemal, “Türk Tarih Kültüründe Hz. Muhamed”, **I. Kutlu Doğum Sempozyumu**, Isparta 1998.
- GÖRMEZ Mehmet, **Musa Carullah Bigiyef**, Ankara 1994.

- GÖVSA İbrahim Alaaddin, **Türk Meşhurları Ansiklopedisi**, İstanbul 1945.
- GÖYÜNÇ Nejat, “Tarihçiliğimizin Dünü Bugünü”, **Felsefe Kurumu Semineri**,
- GÜNALTAY Şemseddin, **İslâm Târîhi**, İstanbul 1340.
- GÜNALTAY Şemseddin, **İslâm’da Tarihinin Kaynakları (Tarih ve Müverrihler)** haz: Yüksel Kanar, İstanbul 1991.
- GÜNEŞ İhsan, **Türk Parlamento Tarihi**, Ankara 1999.
- GÜNGÖR Zülfikar, **Tahirü’l-Mevlevi (Hayatı Eserleri ve Dini Edebiyatla İlgili Şiirleri)**,Yayınlanmamış Y.Lisans Tezi, Ankara Üniv. İlahiyat Fak. 1994.
- HAFIZ İzzet, **Asâkir-i İslâmiye’ye Mahsus, Dini, Vatani Cihad’dan Bahis Mevizâdır**, Matbaa-i Askeriye, İstanbul 1331.
- HALİL İmadüddin, **Kur’ an’ın Tarih Yorumu**, çev: Ahmet Ağırakça, İstanbul 1988.
- HALİL Vahid, **Tarih-i Enbiyâ ve İslâm**, İstanbul 1328.
- HAMİDULLAH Muhammed, **İslâm Peygamberi**, çev: Salih Tuğ, Ankara 1980.
- HANİOĞLU Şükrü, **Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi**, İstanbul 1981.
- HATİPOĞLU İbrahim, “Osmanlı Aydınlarınca Dozy’nin Tarih-i İslâmiyetine Yöneltilen Eleştiriler”, **İslâm Araştırmaları Dergisi**, S.3 ,1999.
- HAYREDDİN Paşa, **Mukaddime-i Akvemü’l- Mesâlik fi Marifet-i Ahval el-Memâlik.**, ter: Abdürrahim Efendi, İstanbul 1296.
- HAYRULLAH Efendi, **Târih-i Devlet-i Âliye-i Osmâniye**, İstanbul 1854.
- HEYKEL Muhammed Hüseyin, **Hız. Muhammed’in Hayatı**, çev: Vahdettin İnce, Konya 1995.
- HİZMETLİ Sabri, **İslâm Tarihçiliği Üzerine**, Ankara 1991.

HÜSEYİN Hayri, “Ulviyet-i Ahmediyye”, **Hürriyet-i Fikriyye**, no:6, Nisan 1329.

İBN KEMAL, Tevârih-i Âl-i Osman VII. Defter, haz: Şerafeddin Turan, Ankara 1957.

İBN KEMAL, Tevârih-i Âl-i Osman VIII. Defter, Ankara 1997.

İBRAHİM Rıfat Hilmizâde, **Ebu Ubeydulah b. Cerrah**, Alem Matbaası, İstanbul 1318.

İBRAHİM Rıfat Hilmizâde, **Hal Tercemeleriyle Meşhur Ashâb ve Fukahâ**, haz: Ramazan Yıldız, İstanbul 1968.

İBRAHİM Rıfat Hilmizâde, **Halid b. Velid**, Artin Asaduryan Matbaası, İstanbul 1317.

İBRAHİM Rıfat Hilmizâde, **Hz. Hüseyin**, Vezirhanı 29 Nolu Matbaa, İstanbul 1326.

İBRAHİM Rıfat Hilmizade, **Hz. Osman ve Şehadeti**, 38 Nolu Matbaa, İstanbul 1326.

İBRAHİM Rıfat Hilmizade, **Hz. Ömer ve Adaleti**, 33 Nolu Matbaa, İstanbul 1326.

İBRAHİM Rıfat Hilmizâde, **İmâm-ı Şafi**, Mahmut Bey Matbaası, İstanbul 1316.

İBRAHİM Rıfat Hilmizâde, **Meşâhir-i Ashâb-ı Güzin ve Terâcim-i Ahvâl-ı Fukahâ**, Cihan Kütüphanesi, Dersââdet 1324.

İBRAHİM Rıfat Hilmizâde, **Ömer b. Abdülaziz Yahut Padişah Böyle Olmalı**, 33 Nolu Matbaa, İstanbul 1327.

İBRAHİM Rıfat Hilmizâde, **Sad b. Ebu Vakkas**, Tercüman-ı Hakikat Matbaası, İstanbul 1890.

İBRAHİM Rıfat Hilmizade, **Selahaddini Eyyûbî**, 38 Nolu Matbaa, İstanbul 1326.

İBRAHİM Vâsıf, **Şehadet-i Hüseyin b. Ali**, Metin Matbaası, İstanbul 1326.

- GEORGE İggers, **Yirminci Yüzyılda Tarih Yazımı**, çev: Gül Çağalı Güven, İstanbul 2000.
- İHSANOĞLU Ekmeleddin, “Osmanlı İلمي ve Mesleki Cemiyetleri”, **I. Milli Türk Bilim Tarihi Sempozyumu**, İstanbul 1987.
- İMADÜDDİN Halil, **İslâm Tarihi (Bir Yöntem Araştırması)**,ter: Ubeydullah Dalar, s. 7, 150, İstanbul 1985.
- COLİN İmber, “Osmanlı Hanedanı Efsanesi”, çev: Seyfettin Erşahin, **İslâmi Araştırmalar**, 12/1, 1999
- İNAL Mahmut Kemal, **Son Asır Türk Şairleri**, III, İstanbul 1975.
- İNALCIK, Halil, **Osmanlı Tarihçiliğinin Doğuşu**, ter: Fahri Unan, İstanbul 2002.
- İPŞİRLİ Mehmet, “Lale Devrinde Teşkil Edilen Tercüme Heyetine Dair Bazı Gözlemler”, **Osmanlı İلمي ve Mesleki Cemiyetleri**, İstanbul 1987.
- İPŞİRLİ Mehmet, “Osmanlı Tarih Yazıcılığı”, **Yeni Türkiye**, c. 33, Haziran 2000.
- İSKİT Server, **Türkiye’de Neşriyat Hareketleri Tarihine Bir Bakış**, Ankara 2000.
- İSLAMOĞLU Mustafa, **Üç Muhammed**, İstanbul 2001.
- İSLÂM ARAŞTIRMALARI SEMPOZYUMU, İzmir 1985.
- İSMAİL Fennî Ertuğrul, **Hakikat Nurları**, İstanbul 1949.
- İSMAİL Fennî Ertuğrul, **Kitâb-ı İzâle-i Şükûk**, Orhaniye Matbaası, İstanbul 1928.
- İSMAİL Fennî Ertuğrul, **Maddiyûn Mezhebi’nin İzmihlali**, Orhaniye Matbaası, İstanbul 1928.
- İSMAİL Hâmi, “Seyyiâti Muhammediye”, **Hürriyet-i Fikriyye**, no:8, Mart 1330, S. 5. İstanbul 1985.

- İZMİRLİ İsmail Hakkı, **Siyer-i Celîle-i Nebeviyye**, Tevsî-i Tıbbât Matbaası, İstanbul 1332.
- İZMİRLİ İsmail Hakkı, **Tahlîlî ve Tenkidî Târih-i İslâm'ın Tenkidi**, Yazma .
- İZMİRLİ İsmail Hakkı, **Târih-i İslâm**, Yazma, Süleymaniye Kütüphanesi, No:3773.
- İZMİRLİ İsmail Hakkı, **Siyer-i Celîle-i Nebeviyye**, Haz: İmail Hakkı Uca, Konya 1996.
- İZMİRLİ Mehmet Şükrü, **Muallim Dozy'nin Târih-i İslâmiyyet Ünvanlı Kitabı Hakkında Tenvir-i Efkâr**, İçtihat Matbaası, İstanbul 1328.
- KADI İYAZ Ebu'l-Fazl b. Musa, **Şifâ-i Şerif Tercemesi**, İstanbul 1977.
- KAHRAMAN Bülent, "Bir Zihniyet Kurum ve Kimlik Kurucusu Olarak Batılılaşma", **Modernleşme ve Batıcılık**, İstanbul 2002.
- KARA İsmail, "İslâm Düşüncesinde Paradigma Değişimi", **Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi**, İstanbul 2001.
- KARA İsmail, "Osmanlı-İslâm Dünyasında Yeni Tarih Telakkileri (Şehbenderzâde Örneği)", **Dergah**, S. 126, Mayıs 2000.
- KARA İsmail, "Tarih ve Hurafe", **Türklük Araştırmaları Dergisi**, S. 11, Mart 2002.
- KARA İsmail, **Hilafet Risaleleri**, İstanbul 2003.
- KARA İsmail, **İslâmcıların Siyasi Görüşleri**, İstanbul 1993.
- KARA İsmail, **Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi**, I-III, İstanbul 1986.
- KARADAVUT İzmiti, **Delâl-i Hayrat Şerhi Kara Davut**, İstanbul 1275.
- KARAL, Enver Ziya, "Tanzimattan Bugüne Kadar Tarihçiliğimiz", **Felsefe Kurumu Semineri**, TTK Ankara 1977.
- KAVCAR Cahid, **II. Meşrutiyet Döneminde Edebiyat ve Eğitim**, Ankara 1974.
- KAZICI Ziya, **Hz. Muhamed'in Hayatı ve Eşleri**, İstanbul 2003.

- KILIÇ Recep, **Hz. Peygamber'in Hayatından Davranış Modelleri**, Ankara 1998.
- KILIÇZADE Hakkı, "Sahte Softalığa ve Dervişliğe İlan-ı Harb", **İctihad**, no:29, Şaban 1329.
- KILIÇZADE Hakkı, "Hâtemü'l-Enbiyâ ve Celâl Nuri (I)", **Hürriyet-i Fikriyye**, no:7, 20 Mart 1331.
- KILIÇZADE Hakkı, **İtikâd-ı Bâtılaya İlan-ı Harp**, Sancakciyan Matbaası, İstanbul 1331.
- KİTAPÇI Zekeriya, **Hz. Peygamber'in Hadislerinde Türk Varlığı**, İstanbul 1989.
- KOÇAK Kemal, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Tarih Anlayışında Kurumlaşma", **Türk Dünyası Araştırmaları**, S. 45, 1998.
- KOÇYİĞİT Talat, **Hadis Tarihi**, Ankara 1997.
- KOLOĞLU Orhan, "Osmanlı Basını", **TCTA**, I,
- KORLAELÇİ Murtaza, **Pozitivizmin Türkiye'ye Girişi**, Ankara 2002.
- KOTKUT Refik, **Tanzimat, Birinci Meşrutiyet, II. Meşrutiyet ve Basın**, İstanbul 1959.
- KÖPRÜLÜ Fuat, "Bizde Tarih ve Müverrihler", **Bilgi Mecmuası**, I/2, Şaban 1326.
- KURAN Ercüment, "Türkiye'nin Batılılaşmasında Daimi Elçiliklerin Rolü", **VI. Türk Tarih Kongresi**, Ankara 1967.
- KURAN Ercüment, **Türkiye'nin Batılılaşması ve Milli Meseleler**, Ankara 1997.
- KUTLUER İlhan, "Batılılaşma", **DİA**, V.
- KÜTÜKOĞLU Bekir, "Tarihçi Cevdet Paşa", **Ahmet C. Paşa Semineri**, s. 114.
- KÜTÜKOĞLU Bekir, **Kâtip Çelebi Fezlekesinin Kaynakları**, İstanbul 1974.

- KÜTÜKOĞLU Bekir, Vekanüvist, **İA**, XVIII/271.
- LEWIS Bernard, **Modern Türkiye'nin Kuruluşu**, çev: Metin Kıratlı, Ankara 1988.
- LÜTFULLAH Ahmet, **Hayât-ı Hz Muhammed**, haz: Maarif Kütüphanesi, İstanbul 1957.
- LÜTFULLAH Ahmet, **Hayât-ı Hz. Muhammed**, Kader Matbaası, İstanbul 1331.
- M. NURİ Dücâni, "Ulemây-ı Kirâma", **Sırât-ı Müstakîm**, III/74, Muharrem 1328.
- MAHGOAP İdris Nasır, **Abdülhak Hamid'in Konusunu İslâm Tarihinden Alan Piyesleri**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniv. 1977.
- MAHMUT Abdülbaki, **Fezâilü'l-Cihad**, Yazma, 1829.
- MAHMUT Akkad, **Hz. Muhammed'in Eşsiz Deha ve Şahsiyeti**, çev: M. Said Şimşek, Konya 1979.
- MAHMUT Esad Sedişehri, **İslâm Târihi**, sad: Sadi Irmak, İstanbul 1965.
- MAHMUT Esad Seydişehri, **İslâm Târihi**, sad: Önder Avcı, İstanbul 1983.
- MAHMUT Esad Seydişehri, **Târih-i Din-i İslâm**, sad: Ahmed Lütfi Kazancı- Osman Kazancı, İstanbul 1995.
- MAHMUT Esad Seydişehri, **Târih-i Din-i İslâm**, Asır Matbaası, İstanbul 1328.
- MAHMUT Esad Seydişehri, **Târih-i İslâm**, Matbaa-i Hayriye, İstanbul 1328.
- MANASTIRLI İsmail Hakkı, **Hak ve Hakikat**, Sırât-ı Müstakim Matbaası, İstanbul 1329.
- MANASTIRLI İsmail Hakkı, "Meşrutiyete Karşı Husemayı Miletin İtirazına Müdafa-i Muhikka", **Sırât-ı Müstakîm**, I/14, Kasım 1326.
- MANUK Koçunyân, **Cihad**, Koçunyân Matbaası, İstanbul 1331.

- MARDİN Şerif, **Türk Modernleşmesi**, İstanbul 2002.
- MARAŞ İbrahim, **Türk Dünyasında Dini Yenileşme**, İstanbul 2002.
- MARDİN Şerif, **Jöntürklerin Siyasi Fikirleri**, İstanbul 2000.
- MARDİN Şerif, **Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu**, İstanbul 2002.
- MARDİNİZÂDE Ebu'l-Ala, “Sure-i Şurâ”, **Sırât-ı Müstakîm**, I/1 Aralık 1324.
- MEHMET Akif, “Ebuzziya Tevfik Efendiye”, **Sırât-ı Müstakîm**, III/78, Safer 1328.
- MEHMET Akif, “Tenkit ve Takriz (Medeniyeti Tarih-i İslâm)”, **Sırât-ı Müstakîm**, VIII/5, Recep 1328.
- MEHMET Esad, **Tahlîlî ve Tenkidî İslâm Tarihi**, Evkaf-ı İslâmiye Matbaası, İstanbul 1336.
- MEHMET Halit, **Risâle-i Cihad**, Sabah Matbaası, İstanbul 1293.
- MEHMET Hilmi, **Şeriat İsteriz Diyenlere Kılavuz**, İstanbul 1326.
- MEHMET Refik, “Ulemayı Müverrihin-i İslâma”, **Sırât-ı Müstakîm**, III/73, Muharrem 1328.
- MEHMET Şâkir, **Mucizât-ı Enbiyâ**, İstanbul 1327.
- MEHMET Şemseddin, **İslâm Târîhi**, Evkaf-ı İslâmiye Matbaası, İstanbul 1341.
- MEHMET Tevfik, **İntâk-ı Hakk**. Ty.
- MEHMET Ubeydullah, “İttihad-ı İslâm”, **Sırât-ı Müstakîm**, II/ 99, Recep 1328.
- MEKÂTİB-İ ÂLİYE ÖĞRENCİLERİ, “S. Müstakim Risale-i Muhtereme-i Diniyesine”, **Sırât-ı Müstakîm**, III/74, Safer 1328.
- MEKTEB-İ HUKUK TALEBELERİ, “İctimai Bir Cinayet”, **Sırât-ı Müstakîm**, IV/ 89, Recep 1328.

- MENAGE, Victor, “Osmanlı Tarih Yazıcılığının İlk Dönemleri”, ter: Mehmet Öz, **Söğütten İstanbul’a**, Ankara 2000.
- MEVLANA Şibli Numani, **Asr-ı Saâdet**, Amediye Matbaası, İstanbul 1345.
- MEVLANA Şibli Numani, **Asr-ı Saâdet**, c.1, ter: Ömer Rıza Doğrul, Asar-ı İlmîye Kütüphanesi, İstanbul 1336.
- MEVLANA Şibli Numani, “Nakdu Târihi’t-Temeddüni’l-İslâmi”, **El-Menâr**, 15/1, Kahire 1315.
- MİDHAT Cemal, “Rezil Bir Eserin Müellif-i Mel’ununa”, **Sırât-ı Müstakîm**, IV/89, Recep 1328.
- MOLLAZÂDE Şirvânî, **Cihâdü’l-Vahde Risalesi**, Yazma,1036.
- MUHAMMED Bican Yazıcızade, **Muhammediyye**, İstanbul 1300.
- MUHAMMED İbni İshak, **Siyer**, tah: Muhammed Hamidullah, çev: Sezai Özel, İstanbul 1988.
- MUHAMMED İkbâl, “Kur’an’ın Tarih Hakkındaki Görüşü”, **Sebilü’r-Reşad**, İstanbul 1963, XIV/349.
- MUHAMMED Pir Ali Birgivi, **Tarikât-ı Muhammediye**, Dersaadet 1324.
- MUSA Carullah Bigiyef, **Büyük Mevzularda Ufak Fikirler**, haz: Musa Bilgin, Ankara 2001.
- MUSA Kazım (Kozan Mutasarrıfı), **İcmal-i Târih-i Cihan**, Mihran Matbaası, İstanbul 1327.
- MUSA Kazım, “Tarih Coğrafya Derslerinin Medreselerde Okutulması”, **Beyanü’l-Hak**, II./79, Recep 1328.
- MUSA Kazım, “Hürriyet-i Müsavat”, **Sırât-ı Müstakim**, I/15, Mart 1324.
- MUSA Kazım, **İslâmda Usûl-ü Meşveret ve Hürriyet**, İstanbul 1324.
- MUSTAFA Celaleddin Paşa, **Les Türks Anciens et Modernes**, İstanbul 1869.
- MUSTAFA Nuri Paşa, **Netâyicü’l-Vukûât**, Haz: Neşet Çağatay, Ankara 1979.

- NAMIK Kemal, **Osmanlı Tarihi**, Mahmut Bey Matbaası, İstanbul 1326.
- NAMIK Kemal, “Usul-i Meşverete Dair”, **Hürriyet**, no:12, October 1868;
- NAMIK Kemal, **Renan Mudafanâmesi**, Mahmut Bey Matbaası, İstanbul 1306.
- NECİP Asım, **Osmanlı Tarihnüvîsleri ve Müverrihleri**, İstanbul 1910.
- NECİP Asım, “İctimai Tarihimiz Üzerine Bir Tecrübe”, **Türk Yurdu**, I/ 2, Şaban 1340.
- OCAK Ahmet Yaşar, “Türk ve Türkiye Tarihinde İslâm’ı Çalışmak”, **Toplum ve Bilim**, Kış 2001.
- ORTAYLI İlber, “Batılılaşma Sorunu”, **TCTA**, I.
- ORTAYLI İlber, “Cevdet Paşa ve Avrupa Tarihi”, **Ahmet Cevdet Paşa Semineri**,
- ORTAYLI İlber, “Osmanlı Tarih Yazıcılığının Evrimi Üstüne Düşünceler”, Der: Sevil Ataüz. **Türkiye’de Sosyal Bilim Araştırmalarının Evrimi**, Ankara 1986.
- ORTAYLI İlber, “Türk Tarihçiliğinde Biyografi İnşası ve Biyografik Malzeme Sorunsalı”, **Osmanlıdan Cumhuriyete, Problemler, Araştırmalar, Tartışmalar**, İstanbul 1999.
- ORTAYLI İlber, **Osmanlı İmparatorluğunda İktisadi ve Sosyal Değişim**, Ankara 2000.
- ÖNKAL Ahmet, “İslâm Tarihi Araştırmalarında Karşılaşılan Bazı Problemler”, **Günümüz Din Bilimleri Araştırmaları ve Problemleri Sempozyumu**, Samsun 1989.
- ÖNKAL Ahmet, “İslâm Tarihinde Tarafsızlık Problemi”, **İslâmi Araştırmalar**, VI/3, Ankara 1992.
- ÖZBEK Abdullah, **Bir Eğitimi Olarak Hz. Muhammed**, İstanbul 1995.
- ÖZCAN Abdülkadir, **Düsturnâme-i Enverî**, DİA, X/ 49.

- ÖZKAYA Yücel, “Ahmet Cevdet Paşa'nın Tarihinde Arşiv Belgelerini Kullanışı ve Değerlendirmesi”, **Ahmet Cevdet Paşa Semineri**, İstanbul 1985.
- ÖZKÖSE Kadir, **Senüsî Hareketi ve Tesirleri**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniv. Sosyal Bilimler Ens., Ankara 2002.
- ÖZLEM Doğan, **Tarih Felsefesi**, İstanbul 2001.
- ÖZTÜRK Necdet, “Anonim Tevârih-i Osmanlıların Kaynak Değerleri”, **XII. TTK Kongresi**, C.3, Ankara 1997.
- SARHAVİ Abdurrahman, **Özgürlük Peygamberi Hz. Muhammed**, çev: Muhammed Tan, İstanbul 1993.
- SARIÇAM İbrahim, “Kümeyt b. Zeyd el-Esedi ve Hâşimiyât'ı (I)”, **AÜİFD**, S. 37, Ankara 1998.
- SARIÇAM İbrahim, **Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı**, Ankara 2001.
- SCHİMMELE Annemarie, **Tasavvufun Boyutları**, ter: Ender Gürol, İstanbul 1982.
- SCHİMMELE Annemarie, “Müslüman Hayatının ve Düşüncesinin Merkezi Olarak Hz. Muhammed”, **Tasavvuf**, no: 9, çev: Zülfikar Durmuş, Mayıs 2002.
- SEYYİD Emir Ali, **Musavver Târih-i İslâm**, çev: Mehmet Rauf, Kanaat Matbaası, İstanbul 1329.
- SEYYİD Emir Ali, **Ruh-i İslâm**, çev: Ömer Rıza Doğrul, Mahmut Bey Matbaası, İstanbul 1342.
- SEYYİDE İsmail Kaşif, **İslâm Tarihinin Kaynakları ve Araştırma Metodları**, çev: Mehmet Şeker- Rıza Savaş, İzmir 1997.
- SEZGİN Fuat, “İslâm Tarihi'nin Kaynağı Olmak Bakımından Hadislerin Ehemmiyeti”, **İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi**, II/1, İstanbul 1953.
- SİDDİKİ Mazharuddin, **İslâm Dünyasında Modernist Düşünce**, İstanbul 1995.

SÜLEYMAN Paşa, **Târih-i Alem**, İstanbul 1285.

SÜREYYA Avlonyalı, **Fitreti'l-İslâm**, Artin Asaduryân Matbası, Dersâdet 1325.

SÜREYYA Avlonyalı, **Zerrât**, İstanbul 1304.

ŞAKİROĞLU Mahmut, “Memleketimizde Toplu Tarih Çalışmaları”, **Tarih ve Toplum**, VI/ 65, 1986.

ŞANİZÂDE Mehmet Atallah; **Târih-i Şânizâde**, İstanbul 1281.

ŞEBBENDERZÂDE Filibeli Ahmet Hilmi, **Târih-i İslâm**, Hikmet Matbaası, İstanbul 1327.

ŞEBBENDERZÂDE Filibeli Ahmet Hilmi, **Târih-i İslâm**, sad: Ziya Nur, İstanbul 1974.

ŞEBBENDERZÂDE Filibeli Ahmet Hilmi, **Târih-i İslâm**, sad: M. Rahmi Balaban, İstanbul 1979.

ŞEKER Mehmet, “Neden İslâm Tarihi”, **İSTEM**, no: 2, 2003.

ŞEKER Mehmet, **Gelibolulu Mustafa Âli ve Mevâidü'n-Nefâis fi Kavâidi'l-Mecâlis**, Ankara 1987.

ŞEMSEDDİN Sami, **Medeniyet-i İslâmiye Târîhi**, Uhuvvet Matbaası, İstanbul 1292.

ŞENTÜRK Atilla, **Tahir'ü-l Mevlevi (Hayatı ve Eserleri)**, İstanbul 1991.

ŞEŞEN Ramazan, “XV. Yüzyılda Türkçe'ye Tercümeler”, **11. Türk Tarih Kongresi**, Ankara 1994.

ŞEŞEN Ramazan, **Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı**, İstanbul 1998.

ŞİRİN İbrahim, **Namık Kemal'in Tarih Anlayışı**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Pamukkale Üniversitesi, Denizli 1998.

TABERİ, **Milletler ve Hükümdarlar Tarihi**, çev: Zakir Kadiri Ugan, İstanbul 1991.

- TAHİRÜ'İ-MEVLEVÎ, (Olgun), **Târih-i İslâm Sahâifinden**, Mekteb-i Sanayi Matbaası, İstanbul 1326.
- TAHİRÜ'İ-MEVLEVÎ, “Tarih-i İslâm Sahâifinden”, **Beyânü'l-Hakk**, I/13, Zilhicce 1324.
- TAHİRÜ'İ-MEVLEVÎ, “Tenkit ve Takriz (Hayât-ı Hz. Muhammed Adlı Eser Hakkında), **Sebilü'r-Reşad**, 11/271, Zilhicce 1331.
- TAHİRÜ'İ-MEVLEVÎ, **Hz. Peygamber ve Zamanı**, Evkaf-ı İslâmiye Matbaası, İstanbul 1339.
- TANSEL F. Abdullah, “Ş. Ahmet Hilmi'nin Özdemir Mahlasıyla Yayınladığı Türklük-İslâmlık ve İslâm Birliğini Müdafaa Ettiği Şiirleri”, **Türk Dünyası Araştırmaları**, S.12, Haziran 1981.
- TANÖR Bülent, **Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri**, İstanbul 2001.
- TEKELİ İlhan-İLKİN, Sevim, **Osmanlı İmparatorluğunda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin oluşum ve Dönüşümü**, Ankara 1999.
- TEKİNDAĞ Şehabettin, “Osmanlı Tarih Yazıcılığı” **Belleten**, XXXV/140, 1971.
- TEKİNDAĞ Şehabettin, “Osmanlı Tarih Yazıcılığı”, **Belleten**, XXXV/137, 1971.
- TUNAYA Tarık Zafer, **Türkiye'de İslâmcılık**, İstanbul 1962.
- TUNAYA Tarık Zafer, **Türkiye'de Siyasal Gelişmeler**, İstanbul 2001.
- TUNCER Hüseyin, **Türk Yurdu Bibliyografyası**, Ankara 2002.
- TURAN Şerafettin, “İbni Kemal'in Tarihçiliği ve Tarih Metodolojisi”, **Şeyhu'l-İslâm İbni Kemal Sempozyumu**, Ankara 1986.
- TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANSİKLOPEDİSİ, VI, Dergah Yayınları, İstanbul 1986.
- TÜRKDOĞAN Orhan, **Milli Kültür, Modernleşme ve İslâm**, İstanbul 1983.
- TÜRKÖNE Mümtazer, **İslâmcılığın Doğuşu**, Ankara 2003.

- UĞUR Ahmet, İbn Kemal, İzmir 1990.
- UĞUR Ahmet , “Lütfî Paşa’nın Hayatı”, **Türk Kültürü Araştırmaları**, XVI/12, Ankara 1997.
- UĞUR Ahmet, “Hoca Sâdeddin Efendi’nin Selim-Nâmesi”, **İİED**, IV, Ankara 1980.
- UĞUR Ahmet, “Âsafnâme-i Vezir Lütfî Paşa”, **İİED**, IV, Ankara 1980.
- UBEYDULLAH Afgâni, **Kavm-i Cedid**, Şems Matbaası, İstanbul 1331.
- UBEYDULLAH Afgâni, **Mucize-i Peygamberî**, Matbaa-i Hayriye, İstanbul 1332.
- UÇAR Şahin, **İslâm’da Mülk ve Hilafet**, İstanbul 1996.
- ULUDAĞ Zekeriya, **Şehbenderzâde Filibeli Ahmet Hilmi ve Spiritüalizm**, Ankara 1996.
- UŞŞÂKÎ H. Hamdi, **Yeni Târih-i İslâm**, Tanin Matbaası, İstanbul 1330.
- UZLUK Feridun Nâfiz, **Fransız Tıp Akademisine Göre Hz. Muhammed’in Şuuru Tamdır**, Ankara 1970.
- ÜÇOK Coşkun, “XIV. XV. Yüzyıl Tarih Kitaplarında Hanedan Soyü”, **Felsefe Kurumu Semineri**. İstanbul 1994.
- ÜÇOK Coşkun, **Siyasal Tarih**, Ankara 1975.
- ÜLKEN Hilmi Ziya, “Türkiyenin Modernleşmesi ve Bu Hareketin Öncüleri Olan Türk Düşünürleri”, **AÜİFD**, c. XI, 1963.
- ÜLKEN Hilmi Ziya, **Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü**, İstanbul 1997.
- VARLIK Bülent, “Tanzimat ve Meşrutiyet Dergileri”, **TCTA**.
- VASIF, “Mektup”, **Sırât-ı Müstakîm**, III/74, Muharrem 1328.
- YAZICI Nesimi, “Tanzimat Dönemi Basını Konusunda Bir Değerlendirme”, **Tanzi-mat’ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu**, Ankara 1994.

YAZICI Nesimi, **Takvim-i Vekayi**, Ankara 1995.

YILDIZ Hakkı Dursun, **İslâmiyet ve Türkler**, İstanbul 1980.

YILMAZ Yasin, **Filibeli Ahmet Hilmi'nin Hayatı ve Tarihçiliği**,
Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1994.

YINANÇ Mükremin Halil, "Tanzimattan Meşrutiyete Bizde Tarihçilik",
Tanzimat, I, İstanbul, 1940.

ZAFER Toprak, "Ali Reşad, Pozitivizm ve Fransız Devrimi", **Tarih ve Toplum**, VI/68, Mart 1989.

ZENGİN Zeki Salih, **II. Meşrutiyette Medreseler ve Din Eğitimi**, Ankara 2002.

CORCİ Zeydan, **Medeniyet-i İslâmiye Tarihi**, çev: Zeki Megâmiz,
Dersaadet 1328.